

На корицама:
Средњовековно прстење из Јагодин мале

Cover of the book:
Medieval rings from Jagodin mala

ЗБОРНИК

UDK 069 (497.1)

YU ISSN 0352-8979

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ
БРОЈ 31

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Весна Црноглавац

РЕДАКЦИЈА:

Љубодраг Димић

Бојана Борић Брешковић

Надежда Гавриловић Витас

Вук Даутовић

Радоје Костић

Мара Макарић

Марина Влаисављевић, секретар

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Милан Д. Ранђеловић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ

Александра Џунић

ЛЕКТОР

Марија Николић

ШТАМПА

СВЕН, Ниш

ТИРАЖ

200 примерака

Ниш, 2023

P A P E R S

The National Museum of Niš

Volume XXX

EDITOR-IN-CHIEF

Vesna Crnoglavac

EDITORIAL STAFF

Ljubodrag Dimić

Bojana Borić Brešković

Nadežda Gavrilović Vitas

Vuk Dautović

Radoje Kostić

Mara Makarić

Marina Vlasisavljević, editoreal secretary

TECHNICAL EDITOR

Milan D. Ranđelović

TRANSLATED INTO ENGLISH BY

Aleksandra Džunić

PROOFREADER

Marija Nikolić

PRINTED BY

SVEN, Niš

200 pcs

ЗБОРНИК

САДРЖАЈ - CONTENTS

НАУЧНИ СКУП – БЕКСТВА ИЗ НАЦИСТИЧКИХ ЛОГОРА – БЕКСТВА У СЛОБОДУ

Станислав Аристов БЕКСТВА СОВЈЕТСКИХ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ НАЦИСТИЧКИХ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ ЛОГОРА	9
Арон Шнеер О ПИТАЊУ ОТПОРА У КОНЦЕНТРАЦИОНИМ ЛОГОРИМА И ЛОГОРИМА СМРТИ	17
Ненад Антонијевић ПРОБОЈИ ЛОГОРАША ИЗ УСТАШКОГ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ АПРИЛА 1945. ГОДИНЕ	23
Кнут Фловик Торсен ПОСЛАТИ ИЗ НИША У НОРВЕШКУ ДА УМРУ, ПОБЕГЛИ У ШВЕДСКУ ДА ЖИВЕ	43
Александар Динчић ВУКАШИН ВУЛЕ ВУКАШИНОВИЋ (1893–1942), ЈЕДАН ОД ОРГАНИЗАТОРА ПРОБОЈА У НИШКОМ КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ	47
Иван Митић БЕКСТВО ИЗ НИШКОГ ЛОГОРА У СЕЋАЊИМА ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША	63
Ивана Груден Милентијевић ДРУГО БЕКСТВО ИЗ ЛОГОРА НА ЦРВЕНОМ КРСТУ	73
Небојша Озимих НЕГОВАЊЕ УСПОМЕНЕ НА БЕКСТВА ИЗ НИШКОГ ЛОГОРА У ПОСЛЕРАТНОМ ПЕРИОДУ	81
АРХЕОЛОГИЈА	
Слободан Митић НАЛАЗИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРСТЕЊА ИЗ ЈАГОДИН МАЛЕ	93
ИСТОРИЈА	
Бошко Љубојевић САБЉА ГЕНЕРАЛА БОЖИДАРА ЈАНКОВИЋА („ОСВЕТНИЦА КОСОВА“)	107

ЕТНОЛОГИЈА

Милица Карапанџић ПОТЕНЦИЈАЛ ЕТНОЧОШКЕ ЗБИРКЕ У КРЕИРАЊУ ЕДУКАТИВНИХ МУЗЕЈСКИХ САДРЖАЈА	123
---	-----

РЕСТАУРАЦИЈА И КОНЗЕРВАЦИЈА

Драгана Ишљаковић, Слободан Митић, Јована Малбашић РЕКОНЗЕРВАЦИЈА БОЈНЕ СЕКИРЕ СА ИНКРУСТАЦИЈОМ ОД СРЕБРА И ПРИМЕНА СКЕНИРАЈУЋЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ МИКРОСКОПИЈЕ СА ЕНЕРГЕТСКО ДИСПЕРЗИВНОМ СПЕКТРОСКОПИЈОМ У АНАЛИЗИ МАТЕРИЈАЛА	141
--	-----

ВАРИЈА

Јелена Богдановић ПРВА КЊИГА УТИСАКА ИЗ БЕОГРАДСКЕ СПОМЕН-СОБЕ БРАНКА МИЉКОВИЋА	173
Весна Црноглавац ОТВАРАЊЕ МЕДИЈАНЕ 2022.	183

НАУЧНИ СКУП - БЕКСТВА ИЗ НАЦИСТИЧКИХ
ЛОГОРА - БЕКСТВА У СЛОБОДУ

SCIENTIFIC GATHERING - ESCAPES FROM NAZI
CAMPS - ESCAPES TO FREEDOM

БЕКСТВА СОВЈЕТСКИХ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ НАЦИСТИЧКИХ КОНЦЕНТРАЦИОНИХ ЛОГОРА

Апстракт: Током Другог светског рата из нацистичких логора изведено је 543 бекства, од чега 301 бекство у организацији совјетских ратних заробљеника. Највећи број бекстава одиграо се током 1944. године. Разлог томе треба тражити у чињеници да се Немци нису држали међународних конвенција о правима заробљеника. У овом раду набројаћемо најважнија бекства и логоре у којима су били заточени црвеноармејци као и имена организатора неких бекстава.

Кључне речи: бекства, нацизам, логори, Женевска конвенција, црвеноармејци, совјетски ратни заробљеници, Маутхаузен, Штутхоф, Бољшаков Григориј, Гомашук Иван, Толмач Евгениј

Бекства су била најважнији начин на који су се совјетски ратни заробљеници супротстављали режиму терора у нацистичким концентрационим логорима. У овом раду покушаћу да укажем на опште особености овог феномена, мотивацију затвореника на бекство, њихова ограничења, као и на главне начине бекстава.

Према проценама истраживача, само са територије Трећег рајха изведено је 250–400.000 успешних бекстава (1). Недостају, нажалост, тачни статистички подаци о томе колики проценат бегунаца су чинили совјетски ратни заробљеници, али се истраживачи слажу да су они били већина. У нацистичким документима се наводи да је до 1. маја 1944. године укупно 66.694 црвеноармејца успешно побегло. (2)

Делимични подаци о броју бекстава ратних заробљеника, недостатак тачних података о припадности затвореника овој категорији, не дозвољавају да се представе сви детаљи о концентрационим логорима. У овом тренутку могу се предложити само минимални бројеви за јединствену категорију – „руски, совјетски грађани”.

Однос зараћених страна према чињеницама о бекствима из заточеништва регулисан је међународним правом, посебно Конвенцијом о законима и обичајима копног рата (Хашка конвенција из 1907. године) и Женевском конвенцијом о поступању са ратним заробљеницима (из 1929. године).

Концентрациони логор	Укупан број бегунаца (укључујући филијале)	Број бекстава совјетских грађана
Штутхоф	114	12
Грос-Розен	184	40
Дахау	473	- ¹
Заксенхаузен	373	-
Бухенвалд	1863	већина ²
Дора-Мителбау	99	већина
Појенгаме	400-500	-
Равенсбрик (мушки део логора / женски)	77 / 61	43 / већина
Маутхаузен	639	314
Флосенбург (мушки део логора / женски)	285 / 52	164 / 26
Нацвајлер-Штутхоф	543	301
Кајзервалд	84	84
Аушвиц-Биркенау	928	213
Мајданек	око 500	131

Нацисти су, међутим, у стварности, грубо газили ова права. И у логорима ратних заробљеника и у концентрационим логорима, стражарима је било наређено да убијају затворенике при покушају бекства. Док је у случају западних ратних заробљеника било потребно испалити упозоравајући хитац у ваздух, у случају совјетских грађана наређење је гласило да одмах пуцају с намером да ране или убију.³

У ратним условима, избегли ратни заробљеници су се сматрали извором опасности за позадину. Стога су нацисти потрагу за њима, повратак у затвор или пуцање у њих при бекству из концентрационих логора, представљали као неопходне мере. Штавише, руководство Трећег рајха је у совјетским ратним заробљеницима видело најопаснију групу. На пример када су заробљени совјетски официри упућивани на рад, однос заробљених официра и особља за њихово обезбеђивање био је 1:5, а за регруте тај однос износио је 1: 10, док је, на пример, за француске ратне заробљенике тај однос био 1: 50.⁴

Бекство није могло бити успешно, како без низа различитих случајних околности и пажљиве припреме, тако и без помоћи споља. Да би ограничило подршку локалног становништва совјетским ратним заробљеницима, руководство Трећег рајха је спроводило не само репресивне полицијске мере,

¹ Тренутно се претражују информације.

² Стручна процена истраживача који су се бавили овим проблемом.

³ Oberkommando der Wehrmacht, Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener, 8.09.1941 // Bundesarchiv, NS 6/636, S. 44-49.

⁴ Kretschmer C. „Freie Kämpfer“ – Kriegsgefangene zwischen Flucht, Wiederergreifung und Einweisung in Konzentrationslager im Zweiten Weltkrieg // Militärische Migration vom Altertum bis zur Gegenwart. S. 262.

већ и пропаганду која је промовисала различите стереотипе, подстичући мржњу према бегунцима. Када би се након много месеци или чак година затвора коначно нашли на слободи, исцрпљени, у прљавој, изношеној логорској гардероби, изазивали би омазу код локалног становништва.

Разлика у положају совјетских и западних група ратних заробљеника у концентрационим логорима доводила је до различитих мотива за бекство. Ратни заробљеници из западноевропских земаља бежали су, најчешће зато јер нису били спремни да буду у заточеништву, други да би се вратили кући, а неки чак и из жеље за авантуром.⁵ Совјетске ратне заробљенике је покретао нагон за преживљавањем и избегавањем логорске стварности у којој за њих није било ничега до смрти. Поред тога, чест је случај да су желели да наставе активну борбу против нацизма и да су се обрели у партизанским одредима или борбеним јединицама. Гонила их је искључиво жеља за осветом како би наставили рат против непријатеља до победе.

До 1944. године, број бегунаца из обе групе затвореника је растао, али је број покушаја бекства међу савезницима нагло опао до краја исте године. Потоњи нису желели да ризикују своје животе и чекали су ослобођење. Истовремено је број покушаја бекства међу совјетским заробљеницима нагло растао.

Док су савезнички ратни заробљеници до краја рата, чак и након неколико неуспелих покушаја бекства, премештани у посебне казнене логоре или радне групе, совјетски ратни заробљеници, који су покушавали да побегну, од пролећа 1943. пребацивани су у концентрационе логоре. Међутим, пошто су и даље организовали бекства и пружали отпор стражи, од краја 1943. и почетка 1944. године, затвореници су упућивани у Маутхаусен и обележавани специјалном ознаком „К”, што је значило њихову скору егзекуцију.

Непланирана бекства совјетских ратних заробљеника су постала учестала са доласком у концентрационе логоре. Увидевши веома брзо да им у логорима следи само смрт, бекство се наметнуло као једини излаз. Међутим, због неорганизованости, физичке исцрпљености сâмих затвореника и низа других фактора, таква бекства су била осуђена на неуспех.

Ситуација се временом мењала. Затвореници су пажљивије планирали бекства, проучавали логорске ограде и систем заштите. У случају бекства из радних група, претходно су припремали склониште, додатну храну, успостављали контакте са локалним становништвом или са партизанским одредима.

Понекад су затвореници покушавали да напусте логор са цивилним службеницима, облачећи цивилну одећу, па чак стављајући и перике или су крали цивилну одећу, како би се што боље прерушили.⁶ Бекства су се одвијала и када су као припадници радничких бригада предавани приватним домаћинствима⁷ или када су превожени из једног концентрационог логора у други.⁸

⁵ Ibid. S. 256-257.

⁶ Sonderausgabe zum Deutschen Kriminalpolizeiblatt, 18 August 1944. // Память народа.

⁷ Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Krakau, 22.05.1944. // Память народа.

⁸ Liste zu geflohenen und verstorbenen Häftlingen auf 3 Transporten von Melk zum SS-Arbeitslager

Совјетски ратни заробљеници су често у припреми бекстава сарађивали са иностраним затвореницима. У томе им је помогло знање других језика и поседовање различитих професионалних вештина, што је повећавало њихове шансе за успех.⁹

Као и други затвореници који су покушали да побегну, знали су да ће у случају неуспеха бити брутално кажњени. Најчешће су били убијани приликом сâмог покушаја преласка периметра логора.¹⁰ У архиву музеја Штутхоф, на пример, сачуван је списак совјетских затвореника, који садржи бројне напомене „убијен при покушају бекства”. Међутим, треба имати на уму да такве напомене нису увек одговарале истини. Иза њих могу стајати и провоцирање страже и други узроци погибије.¹¹

Али, ако су затвореници и успевали да напусте логор, у већини случајева су ухваћени у року од неколико сати или дана. По повратку били су претучени, мучени, утврђивале су се околности бекства, а затим су често били погубљени, за пример другима, како би се предупредили слични покушаји.¹²

Поред тога, постојао је принцип заједничке одговорности свих затвореника, када су због бекства једног, кажњавани или стрељани његови наводни саборци или сарадници, које је управа логора насумично бирала.

Могућности бекства биле су ограничене и рељефом подручја у којем су се налазили концентрациони логори, као и реакцијама становништва које је живело у близини. Маутхаусен и Грос-Росен, на пример, били су у планинама, а Штутхоф је био смештен у приобалном подручју омеђеном двома рекама – Ногатом и Вислом, Балтичким морем на северу и ланцем канала на југу, а у околини је живело претежно немачко становништво.

Ипак, било је и успешних бекстава. Такво је на пример бекство совјетског ратног заробљеника Павела Пављученка (број 36358), које је извео 26. јула 1944. године. Судаћи према доступним подацима, он је у Штутхоф стигао само два месеца раније, а на руку му је ишло то што је често одлазио на посао ван кампа.¹³ У марту 1945. поново је борац Црвене армије, а већ 23. априла, као стрелац 1006. пука 266. Стрељачке артемовске дивизије, учинио је подвиг, за који је у мају исте године одликован Орденом Црвене звезде.

Постоје докази и о бекству совјетске затворенице из Штутхофа (није утврђено њено име и припадност групи ратних заробљеника), која се након јутарње прозивке упутила према логорској капији и, обавестивши стражу да путује у Украјину, што је схваћено као шала, напустила је подручје логора. Нису успели да је ухвате, као ни ратног заробљеника Петра Чикаленка (број

Solvay-Kalksteinbergwerke, 14.04.1945, 17.04.1945, 20.04.1945 // Arolsen Archives. Sig. 8109500.

⁹ Sonderausgabe zum Deutschen Kriminalpolizeiblatt, 28 September 1943 // Память народа.

¹⁰ Personalkarte Kulisch Pavel // Память народа.

¹¹ Steyer K. Z problematyki ucieczek z KL Stutthof // Stutthof. Zeszyty museum. № 2. 1977. P. 192.

¹² На униформама затвореника, који су покушавали да побегну, стављене су посебне ознаке - црвени круг или крст на леђима.

¹³ Individuelle Häftlings Unterlagen - KL Stutthof // Arolsen Archives. Sig. 01014102 oS.

50173), који је побегао 11. августа 1944. године. Истовремено, групно бекство под вођством Дмитрија Никифорова (број 30216), кроз канализациону цев, показало се неуспешним. Заробљеници су ухваћени и враћени у логор.¹⁴

Сачувани су фрагменти извештаја о бекству и хватању затвореника из концентрационог логора Нацвајлер-Штрутхоф.¹⁵ Проучавајући овај извор и упоређујући доступне информације о личним подацима затвореника са подацима архива Бад Аролзен и „Сећањем народа”, дошло се до закључка да се ово бекство може посматрати као јасан пример високог степена отпора совјетских ратних заробљеника.

Упркос томе што су совјетски затвореници били означени као „страни цивилни радници” или „политички Руси”, практично сви су били совјетски ратни заробљеници лишени раније додељеног статуса. Само су поједини затвореници, попут Евгенија Јанвиста, задржали статус ратног заробљеника, при премештајима из логора у логор.¹⁶

Од укупног броја бекстава - 543, од којих је апсолутна већина била током 1944. године, 301 бекство су извели совјетски ратни заробљеници. Остаје нејасно да ли су њихова бекства била успешна, а у вези са 170 покушаја нема напомене о хватању затвореника.

Међу успешна бекства се може сврстати и бекство групе од три човека: Бољшаков Григорија¹⁷ (23107), Гомашук Ивана (23114) и Толмач Евгенија (23133).¹⁸ На основу њихових затвореничких бројева који указују да су у логор стигли истим „транспортом”, јасно је да су се они одржили познаницима, што им је омогућило да створе и одржавају заједничке везе и стекну поверење један у другог.

Слична матрица забележена је и у случају масовног бекства совјетских ратних заробљеника из огранка Нацвајлер-Брутиг (Мозел). Већина бегунаца, пре слања у огранак Нацвајлера, био је у Дахауу.¹⁹ Група од 21 совјетског ратног заробљеника је 24. априла 1944. године побегла из логора.²⁰ Троје је одмах ухваћено, а остале су тражили све до августа 1944, па је већина ухапшена и погубљена.

¹⁴ Steyer K. Z problematyki ucieczek z KL Stutthof // Stutthof. Zeszyty museum. № 2. 1977. P. 187-188.

¹⁵ Lists of penal companies, so-called professional criminals and fugitives // Arolsen Archives. Sig. 8125700

¹⁶ У вези са Евгенијем Александровичем Јанвистом, пилотом одликованим Орденом Црвеног барјака (1942), који је покушао да побегне из Нацвајлера, могуће је пратити његове етапе кретања кроз различите концентрационе логоре у којима је означен као ратни заробљеник: 6. маја 1943. стигао је у Дахау (број 47630), 25. априла 1944. у Нацвајлер (број 12388), 4. септембра 1944. (99490), 14. децембра 1944. у Буцхенвалд (број 22228). Види: Personal Files Janwist Jewgenij / Arolsen Archives.

¹⁷ Постоје информације да се Бољшаков вратио на положаје совјетских снага.

¹⁸ Fluchtmeldung, 30.08.1944 // Arolsen Archives. Sig. 8125700.

¹⁹ Погледати, на пример, личне податке Ивана Журба (Журба), Виктора Мохова, итд. у бази Сећање народа.

²⁰ Sonderausgabe zum Deutschen Kriminalpolizeiblatt, 9 Mai 1944 // Память народа.

Бекство из огранака логора је било много лакше због слабијег обезбеђења и не тако строгог режима функционисања. Постоји мноштво примера бекстава совјетских ратних заробљеника из огранака концентрационих логора. Чак и формална промена њиховог статуса и напомене у нацистичким документима, што је било прилично уобичајено, у многим случајевима није препрека да се утврди да ли су бивши ратни заробљеници побегли. Тако су од 70 познатих бекстава из огранка Дахауа, Алах, 40 извели совјетски грађани, углавном ратни заробљеници, који су у том логору чинили групу од 200 затвореника.²¹

Конечно, посебну врсту бекства совјетских ратних заробљеника представљала су масовна бекства. Укључују: бекство 86 совјетских ратних заробљеника у ноћи између 14. и 15. јуна 1942. из Мајданека²², бекство најмање 60 затвореника из логора Биркенау, које се догодило 6. новембра 1942. године²³, као и бекство 419 „кугел”-затвореника из блока 20, логора Маутхаусен (у ноћи између 1. и 2. фебруара 1945. године).²⁴

Ова три најмасовнија бекства имала су различит успех. Према делимично доступним подацима, само су из Мајданека сви затвореници успели да побегну, што је довело до оставке команданта логора, Карла Коха. Тачан број спасених бегунаца из логора Биркенау и Маутхаусен није познат, али је било најмање четири²⁵, а највише осморо²⁶ људи.

Поводом свега реченог, хтео бих да напоменем да су бекства совјетских војних заробљеника из концентрационих логора представљала један од најважнијих облика отпора. Чак и на основу делимично доступних података, могуће је да се обим ових догађаја процени као прилично значајан. Ратне заробљенике на бекство није нагонила само исконска потреба за преживљавањем, већ у великој мери и жеља да наставе борбу против непријатеља.

Међутим, потребно је нагласити и то да наведена тема захтева детаљно истраживање, што ће надаље омогућити да се разјасне квантитативни показатељи, облици бежања из концентрационих логора и судбине учесника.

Превела са руског Бобана М. Анђелковић

²¹ https://www.kz-dachau-allach.de/?Haeflingseinsatz_und_Lagerbetrieb___Flucht.

²² Mailänder E. Female SS guards and workaday violence: the Majdanek concentration camp 1942-1944. P. 192-194.

²³ Шмыров Б. Аушвиц и советские узники. Побег. Кн.2. С. 46-59.

²⁴ Kaltenbrunner M. Flucht aus dem Todesblock: der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des KZ Mauthausen und die „Mühlviertler Hasenjagd” - Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. 448 s.

²⁵ Николай Писарев, Андрей Марченко, Павел Стенькин и Андрей Погожев.

²⁶ Иван Бакланов, Иван Битюков, Николай Цемкало, Александр Михеенков, Михаил Рыбчинский, Владимир Соседко, Владимир Шепетья, Виктор Украинцев.

Stanislav Aristov
Moscow Institute of Energy

ESCAPES OF SOVIET PRISONERS OF WAR FROM NAZI CONCENTRATION CAMPS

Summary

During the Second World War, due to the great terror to which the captured Red Army soldiers were exposed, 301 escapes were carried out organized by Soviet prisoners of war. The reason for this should be found in the fact that the Germans did not adhere to international conventions on the rights of prisoners (Hague Convention from 1907 and Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War from 1929) when it came to Soviet prisoners of war. This paper lists the most important escapes and camps where Red Army soldiers were imprisoned, as well as the names of the organizers of some escapes.

Арон Шнеер
Јад Вашем
Јерусалим

О ПИТАЊУ ОТПОРА У КОНЦЕНТРАЦИОНИМ ЛОГОРИМА И ЛОГОРИМА СМРТИ

Апстракт: На територији Пољске регистровано је 2197 логора и подлогора, углавном намењених за систематско уништење Јевреја. Суочени са могућношћу да свакога дана буду убијени на најразличитије начине, логораши су се окренули отпору. По начину на који су изведени, разликујемо пасивни и активни отпор, уз навођење појединачних примера за оба наведена вида.

Кључне речи: концентрациони логори, врсте отпора, Пољска, Аушвиц, Треблинка, Јевреји

У нацистичкој Немачкој и на територијама које је окупирали радиле су хиљаде концентрационих логора разних типова. Само на територији Пољске регистровано је 2197 логора и подлогора, кроз које су пролазили ратни заробљеници земаља антихитлеровске коалиције.¹ Поред тога, у Пољској су радила четири логора посебно створена за истребљење, као и два логора која су комбиновала функције концентрационих логора са елементима истребљења. Међутим, у сваком од концентрационих логора било је покоља затвореника. Ипак, концентрациони логор се разликује од логора за истребљење. Логор за истребљење, познат и као логор смрти, јесте логор у коме се време живота мери временом обраде ешалона и слања пристиглих у гасне коморе, које су изграђене са циљем да се у кратком року уништи што већи број људи. Ови логори - Челмно, Белжец, Собибор и Треблинка - створени су само за истребљење Јевреја. У одређеној фази свог постојања, Аушвиц и Мајданек били су концентрациони логори чија је основна намена била елиминација Јевреја. У логорима смрти нема продуктивног рада као у концентрационим логорима или њиховим огранцима у војној или другој производњи. Можемо се присетити и логора Јасеновац са посебном трагичном историјом, у којем је за скоро пет година зверски убијено 100-700 хиљада Срба, Јевреја, Цигана као и логора Црвени крст и бекстава из њега.

По дефиницији, бекство је облик активног отпора са циљем спасавања живота. Издвојио сам неколико видова отпора затвореника у концентрационим

¹ Обози хитлеровские на зиемиацх полскицх 1939–1945. Информатор енциклопедицзни. Варшава, 1979, с. 58.

логорима и логорима смрти. Отпор током процеса уништавања и отпор током боравка у логору разликују се један од другог. Отпор је био индивидуалне и групне природе. Најчешће је отпор био спонтан, вођен инстинктивним реакцијама. Већина затвореника била је помирена са судбином док се само неколицина грчевито држала живота. Осуђени су одбијали да иду на стратиште, нису хтели да се скину, одупирали су се одвођењу у гасне коморе, бацали су камење и песак у лице својим целатима, ноктима им гребали лице и тукли их песницама, притом покушавајући да отму оружје како би одложили неминовну смрт.

Други тип је свесни, намерни отпор. Припреме се врше унапред, складиште се залихе оружја, промишљају најпогодније тактике. Истовремено, људи схватају последице отпора, свесно иду у смрт. Опремљени оружјем у виду ножа, жилета, маказа, исказивали су свој отпор. У случају крајње нужде, када би ишчезла и последња нада у спасење, користили су се пиштољ и нарочито граната, како би се убио што већи број непријатеља и осветили саборци.

Физички отпор затвореника у логорима смрти разликовао се од отпора у концентрационим логорима, где су се понекад стварале подземне организације. Бавили су се пропагандом (новине, леци), узајамном помоћи, саботажом, ликвидацијом издајника, припремањем бекства и на крају устанком. За разлику од концентрационих логора, у логорима смрти није било времена за организовање подземља и припремање устанка. Изузетно, подземље се формирало у радним тимовима, који су постојали два-три месеца, пошто су те екипе често стрељане.

У сва четири логора смрти, у било којој фази логора и на путу до гасних комора, постојао је спонтани колективни и индивидуални отпор.

1. Стаге вагони.² Људи нису хтели да изађу из аутомобила. „Приликом истовара вагона било је много *таквих лица која нису хтела да напусте вагоне* и оду у свлачионицу”. Затим су стражари ушли у вагоне и истерали их, тукући их кундацима.
2. Следећа фаза на путу до гасне коморе је свлачионица. Према вахману³ Сафонову: „врло често <...> појединци или група појединаца су категорички одбијали да се скину. Затим су их стражари почели тући кундацима док се нису свукли”⁴

Пасивно-активни отпор: самоубиство или покушаји самоубиства пре истовара. У више наврата, бомбаши самоубице, довезени возовима, покушавали су да изврше самоубиство. Тако је у марту 1943. године стигао воз у

² Сточни вагони, прим. прев.

³ Од јуна 1941. састављене су јединице сарадника Немаца познатијих под именом „Травники” који су припадали категорији *Hilfswilliger* („Они који хоће да помогну”). Између септембра 1941. и септембра 1942. године, немачки СС и полиција обучили су 2.500 „Травника” познатих као Хиви Вахманер („*Hilwi Wachmänner*” – чувари) у кампу за специјалну обуку изван Лублина; до краја 1944. године у активној служби било је 5082 мушкараца. Ова групација је била задужена за логоре и подлоге у Пољској.

⁴ ТР 18/62 (23), л. 24. Сведочење вахмана СС Ивана Сафонова 19. априла 1961. године.

Треблинку. Приликом истовара, пред Немцима и вахманима, половина људи је бријачима и ножевима пререзала вратове и руке. Већина оних који нису умрли од саморањавања су стрељани.⁵

Активни отпор, праћен нападом на убице са циљем доношења физичке штете, убијања. Вахман Сафонов је на испитивању сведочио: „у тренутку истовара воза са људима, један од Јевреја ми је бритвом посекао уво”.⁶ Сафонов је због задобијене повреде провео два месеца у немачкој болници.

Новембра 1942. стигао је транспорт из Гродна. Одмах по наређењу да се скину, затвореници су јурнули ножевима на припаднике СС одреда; преостали су насрнули на њих флашама. Том приликом рањена су три есесовца. У транспорту је било најмање 2.000 људи, углавном жена са децом. Сви су стрељани баш ту на тргу код аутомобила.⁷

Вахман Иван Шевченко и Александар Јегер говорили су о оружаном отпору Јевреја на ивици смрти у Треблинки на испитивањима: „у свлационици, пре поласка у гасну комору, један Јеврејин је бацио гранату, услед чега је један вахман убијен, а рањени чувар Черњавски је морао да ампутира руку”.⁸ Читаву групу Јевреја су одмах у свлационици стрељали вахмани и Немци.⁹

Противљење се појачавало на етапи пута од свлационице до гасне коморе. Према речима СС ротенвахмана Сергеја Василенка: „највише сам морао да прибегнем сили и премлаћивању у тренутку када сам терао људе дуж пролаза до гасних комора, пошто су се на овом месту људи коначно уверили да их чека смрт, показали су најактивнији отпор”.¹⁰ Насиље је достигло врхунац у тренутку угуравања у саму гасну комору. Вахмани су морали брутално да туку и гурају „људе осуђене на смрт у гасне коморе, пошто већина њих није желела да уђе”.¹¹

СС вахман Василиј Кобиљацки је на испитивању 14. децембра 1964. рекао да је једном, када је једна од гасних комора већ била пуна, Јеврејин најближи вратима зграбио цугвахмана Емила Шмита (фолксдојчер из Русије – А. Ш.) и одвукао га у његову хелију заједно са нама. Али он је побегао и уз помоћ других есесоваца извукао овог Јеврејина: „<...> везао га за дрво, затим узео бритву и избо га”.¹²

У јесен 1942. године, приликом истовара комора гасне коморе, неколико људи из радног тима је одбило да истоваре лешеве. Тада су стражари почели да их нападају секирама, а један Јеврејин је бритвом пререзао врат чувару Робертусу, који се извукао само с ожиљком.¹³

Вахман СС Николај Станков рекао је да је у логору Јановски у Лавову,

⁵ ТР 18/62 (33), фол 88-89. Сведочење СС стражара Павла Лелека 21. фебруара 1945. године.

⁶ ТР 18/62 (23), л.17, 26.70. Сведочење чувара Ивана Сафонова 19. априла 1961. Виница.

⁷ Треблинка С. Вилленберг С. 239–240.

⁸ ТР 18/62(20), л.9.

⁹ ТР 18/62 (23), л.17, 26.70.

¹⁰ ТР 18/62(6), л.66. Сведочење СС ротенвахмана Сергеја Василенка 14. септембра 1961. године

¹¹ ТР 18/62 (23), л. 24..

¹² ТР- 18/42(1) л. 71

¹³ ТР 18/62 (33), л. 74,146.

маја 1943, током пратње Јевреја до места погубљења: „убио сам два затвореника јер нису хтели да иду у јаму, навалили су на мене и хтели да ми отму пушку”.¹⁴ У другом случају, на путу до места погубљења, један од Јевреја је избио десно око њиховом шоферу Сергеју Станкевичу.¹⁵

Претходно сам говорио о индивидуалном отпору. Међутим, познат је колективни организовани и неорганизовани отпор. Најдаља тачка сваког отпора је организовани оружани устанак. Први устанци су се дешавали у гетима где су постојале подземне организације.

Главни проблем припреме бекства, ако се не ради о индивидуалном, организованом отпору, посебно о устанку, јесте потрага за поверљивим особама које би биле спремне да преузму на себе ризик. Иако је међу затвореницима било и издајника, ипак је долазило до бекстава и устанака.

Највећи устанак у Варшавском гету у априлу-мају 1943. године био је и најпознатији. Само на окупираној територији СССР-а 1942-43. године било је око 20 устанака у гету¹⁶, док су се истовремено спремали устанци у ц Лвовском и Виљнуском гету.

Први успешан устанак у логору смрти догодио се 2. августа 1943. године у Треблинки. СС вахман Павел Лелеко је на испитивању сведочио: „... Немци су сазнали да неколико људи из радних екипа спрема устанак. <...> 10 људи је ухваћено и обешено наглавачке за ноге. Њихово мучење је трајало пет сати, а након смрти су још три дана висили на моткама усред логора”.¹⁷ Међутим, припреме за устанак су настављене.

Коначно, 2. августа 1943. године, учесници устанка су унапред направљеним кључем отворили оружарницу и тихо изнели 25 пушака, 25 граната и 20 пиштоља. Један од завереника, сипавши безин у боцу за дезинфекционо средство, полио је унапред одређене зграде и бараке. Телефонска веза је прекинута. Након првог сигналног пуцња, зграде су запаљене, а жичана ограда разбијена лопатама и пајсерима. Неколико есесоваца је убијено, док је две стотине затвореника побегло, а остали су погинули.¹⁸ Већина пољских сељака у бекству је ухваћена, убијана или доведена у логор и предата Немцима.¹⁹ Преживело је само око 80 људи.

Други успешан устанак догодио се 14. октобра 1943. у логору смрти Собибор. Ударну групу су чинили совјетски јеврејски ратни заробљеници под вођством Александра Печерског.

Седмог октобра 1944. године у четвртој крематоријуму Аушвица (Биркенау) избио је устанак Зондеркоманде, услед чега је крематоријум спаљен.

¹⁴ ЈМ 23/495, фол 429. Сведочење Н. Станкова на седници суда 15. децембра 1966. године.

¹⁵ С. Станкевича је 15. фебруара 1951. ухапсило Одељење КГБ за Кијевску област, а 15. октобра 1951. војни суд КВО осудио га је на смрт. ТР 18/66 (8), л. 145-146. ТР 18/66 (9), л.53. ЈМ 23/495, фол. 560.

¹⁶ *Козак К. И.* Јеврејски отпор нацизму на територији Белорусије током Великог отаџбинског рата 1941-1944. – Мн. : Логвинов И.П., 2011. - Из. 47-50. – 192 Витх.

¹⁷ ТР 18/62 (33), л. 94.

¹⁸ ТР 18/62 (33), л.18. ТР 18/62(23), л.54. Сведочење Хајноха Бренера, учесника устанка.

¹⁹ ТР 18/62 (36), л. 148.

Побуњеници су били наоружани чекићима, гвозденим шипкама и секирама. Устанак се проширио на пети крематоријум. Више од две трећине од 600 сондеркомандоса погинуло је у сукобу.²⁰

У двадесетом казненом блоку у Маутхаузену 2. фебруара 1945. године дошло је до побуне у којој су учествовали углавном совјетски официри, као и југословенски и пољски партизани. Многи су успели да пробију бодљикаву жицу. Међутим, већину бегунаца су ухватили и окрутно убили полиција и локално становништво. Позната су имена само 9 преживелих.

Једанаестог априла 1945. године, под вођством подземног међународног логорског комитета, дошло је до побуне у Бухенвалду. Побуњеници, међу којима су били и грађани Југославије, разоружали су и заробили 200 логорских стражара. Два дана касније у логор су ушли амерички војници. Спасено је око 20 хиљада затвореника.²¹

У концентрационом логору Дахау 28. априла 1945. године такође је подигнут устанак под вођством подземне организације. Захваљујући томе, преживело је око 30 хиљада затвореника.²²

Све наведено указује да је отпор у различитим облицима постојао у готово свим концентрационим логорима, гетима и логорима смрти. Увек је било људи спремних да се боре за слободу, чак и по цену сопственог живота. Нажалост, и данас не знамо пуну истину. Стога, да бисмо помогли да истина о правим херојима отпора изађе на видело, ми, историчари, морамо да наставимо трагање.

Превела са руског Тијана Бургић

Aaron Schneer
Yad Vashem
Jerusalem

ON THE ISSUE OF RESISTANCE IN CONCENTRATION CAMPS AND DEATH CAMPS

Summary

In a large number of camps on the territory of Poland 2197 camps and sub-camps were registered mainly intended for the systematic destruction of Jews. The so-called *wachmänner* (camp guards) from the ranks of collaborators of the Germans were in charge in those camps. Most of them were in camps that had a large number of Jews with the basic task of their destruction. Facing daily the possibility of being killed in a variety of ways the prisoners reacted differently, mostly seeking salvation in individual attempts to resist.

²⁰ Вахман Н. Историја нацистичких концентрационих логора. М. Центрополиграф, 2017, стр. 508–510

²¹ Бухенвалд. Страна књижевност. М., 1962, стр. 499–503, 557–580.

²² <https://ria.ru/20200428/1570655872.html> Бухенвалд. Страна књижевност. М., 1962, стр. 499–503, 557–580.

ПРОБОЈИ ЛОГОРАША ИЗ УСТАШКОГ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ АПРИЛА 1945. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад представља покушај приказа основних чињеница о бекствима логораша из система усташких логора Јасеновац и Стара Градишка, са нарочитим освртом на пробој логораша из логора Циглана и Кожара који су се налазили у Јасеновцу априла 1945. године. Представљена су најзначајнија и најновија истраживања о тим догађајима.

Кључне речи: Други светски рат, Југославија, окупација, НДХ, усташе, геноцид, злочини, логори, Јасеновац, Стара Градишка, пробој

За време окупације Југославије у Другом светском рату, према досадашњим истраживањима регистрован је најмање 71 концентрациони и сабирни логор и 329 истражних и других затвора. Систем логора Јасеновац био је највећи логор у Југославији, на територији Независне државе Хрватске (НДХ), под управом усташа. НДХ је настала већ 10. априла 1941, још пре званичне капитулације југословенске војске 17. априла. Већ у првим данима постојања ове државе регистровани су злочини и терор, који су вршиле формације настале из „Католичке акције”, „Чисте католичке акције” и „Крижара”.¹

У НДХ је тек 25. новембра 1941. формално донесена „Законска одредба о упућивању непоћудних и погибелних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре”. Међутим, усташе су организовале бројна сабиралишта и логоре много пре доношења те одредбе. Основан је читав систем логора: „Даница” у Копривници, Керестинец, Лепоглава, Госпић – Јадовно – Слана и Метајна на Пагу, Крушчица код Травника, Цапраг, Лоборград, Сисак, Јастребарско, Тења, Ђаково, Горња Ријека, Феричанци, Винковци, Славонска Пожега, Бјеловар, Јасеновац и Стара Градишка и други, укупно 24 логора.²

Страдали цивили са територије НДХ, њих између 499.000 и 530.000, представљали су преко 73% укупних губитака цивила Југославије. Највећи проценат жртва чинили су Срби (преко 66%), док су остали били мање заступљени – преко 10% Хрвата, 7% муслимана, скоро 6% Јевреја, близу 5% Рома. Претрпљени губици нису у складу са њиховом заступљеношћу у популацији НДХ.

¹ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Laktaši – Banja Luka – Beograd, 2000, 6–7.

² Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Laktaši – Banja Luka – Beograd, 2000, 8

Срби су чинили две трећине губитака цивилног становништва, што је било двоструко више од њихове заступљености у НДХ. На основу расних закона, донетих у НДХ по узору на нацистичке, Јевреји и Роми су уништавани у тоталу и представљају највеће жртве рата јер су њихови губици око 10 пута већи од њихове заступљености у становништву НДХ.³

Према истраживањима Јована Мирковића о јасеновачким логорима, у Југославији је објављено око 2500 библиографских јединица, у току Другог светског рата, и од 1945. до 2000. године.⁴ У прве две деценије 21. века на територији бивше Југославије објављено је више значајних књига и чланака.⁵

Према речима Драгана Цветковића, логор Јасеновац, односно читав систем логора, представљао је највећи концентрациони логор у Југоисточној Европи и према губицима, а свакако је био највећи логор у Европи који није организовала нацистичка Немачка. У њему је живот изгубила четвртина свих цивила НДХ. Обим извршеног злочина у Јасеновцу одредио га је као логор уништења.⁶

³ Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac”, *Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019, ur. Dragomir Bondžić, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 99–100.

⁴ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Laktaši – Banja Luka – Beograd, 2000.

⁵ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945, Logor smrti i radni logor*, JSUP Jasenovac, Jasenovac–Zagreb, 2003; Narcisa Lengel – Krizman, *Genocid nad Romima*, JSUP Jasenovac, Jasenovac–Zagreb, 2003; Igor Graovac i Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb, Dijalog, 2005; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Gambit, Jagodina, 2007; Dragan Cvetković, „Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац”, *Токови историје*, 4, (2007), Београд; *Jasenovac, žrtva je pojedinac – Poimенични popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945*. Tea Benčić Rimay, ur., JUSP Jasenovac, Jasenovac, 2007; Србољуб Живановић, *Јасеновац, Одабрани радови, чланци, интервјуи, говори и дискусије*, Српска књига, Београд, 2008; Јаša Almulji, *Јевреји и Срби у Јасеновцу*, *Službeni glasnik*, Beograd, 2009; Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941–1945*, Gambit, Jagodina, 2011; Vladimir Geiger, „Brojидbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941–1945 (procjene, izračuni, popisi)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 45, 2, (2013), Zagreb; Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној држави Хрватској*, фотомонографија, Свет књиге, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014; Dejan Motl i Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni. Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, JUSP Jasenovac, Jasenovac–Zagreb, 2015; Slavko Goldstein, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Fraktura, Zagreb, 2016; Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, фотомонографија, Свет књиге, Београд, 2016; Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године”, ур. Вељко Ђурић Мишина, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 8, (2016), Београд; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока”, ур. Вељко Ђурић Мишина, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 9, (2017), Београд; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока”, ур. Вељко Ђурић Мишина, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 10, (2018), Београд; Василије Крестић и Мира Радојевић, *Јасеновац, Српска академија наука и уметности*, Београд, 2017; *Jasenovac – Manipulacije, kontroverze i povjesni revizionizam*, Adriana Benčić i drugi, ur., JUSP Jasenovac, Jasenovac 2018; Dinko Davidov, *Genocidium Totale, Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Čigoja štampa, Beograd 2019.

⁶ Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac”, *Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019, ur. Dragomir Bondžić, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 100.

Страдали у Јасеновцу довођени су у логор из свих делова НДХ. Највећи део страдалих потицао је из два региона са којима се логор граничио, трећина из Славоније и четвртина из Босанске Крајине. Према националној структури губитака у Јасеновцу, Срби су представљали скоро 63% страдалих, Јевреји близу 15%, Роми преко 15%, Хрвати мање од 5%, муслимани нешто преко 1%. Сврха формирања концентрационог логора, односно система логора, као облика за физичку елиминацију појединих народа из становништва НДХ, делом или у целини, као и обрачун са политичким и идеолошким противницима НДХ, одредио је националну структуру губитака у Јасеновцу. Три петине укупних губитака у Јасеновцу представљали су Срби, шестину Роми, седмину Јевреји, двадесети део Хрвати, уз минимално учешће муслимана. Унапред утврђена намера усташког покрета и НДХ, да се одређени народи (Срби, Јевреји, Роми) униште у потпуности или значајним делом, била је најочљивија на примеру логора Јасеновац.⁷ Улога Јасеновца у уништавању народа у НДХ није била иста за све. За Јевреје и Роме, Јасеновац је представљао централно место страдања у којем је живот изгубило четири петине страдалих Рома НДХ (преко 78%), односно три петине страдалих Јевреја НДХ (преко 61%). У систему јасеновачких логора живот је изгубила четвртина свих страдалих цивила Срба из НДХ (преко 23%), чиме је Јасеновац заузео истакнуто место у спровођењу злочина НДХ и усташа над Србима. Величина злочина над Србима у Јасеновцу направила је од система јасеновачких логора парадигму укупног страдања Срба у НДХ.⁸

Комплекс јасеновачких логора налазио се на простору од 210 км², од Крапја – 12 км западно од Јасеновца и Дубичких (Баћинских) кречана – двадесетак километара узводно уз Уну, до Старе Градишке – тридесетак километара источно и од Струга на северу до линије Драксенић – Бистрица на југу.

У Јасеновцу је формирано „Заповједништво сабирних логора Јасеновац“, који је представљао команду логора.

„Јасеновац логор бр. I“ налазио се код села Крапје, 12 км узводно (западно) од Јасеновца. У ограђеном простору поред шуме Горња Крндија, непосредно уз Струг, између села Крапје (у коме се касније налазила и Подофицирска школа – „Дочасничка школа“) и Плесмо, допремљени су први транспорти у две бараке на стубовима, са изгледом сојеница.

„Јасеновац логор бр. II“ или „шума“ налазио се на простору „Брочких јасенина“, поред пута Јасеновац – Брочице, уз руб шуме Доња Крндија. У жицом ограђеном простору налазиле су се три бараке.

Због јесењих поплава усташе су новембра 1941. године ликвидирали логоре I и II са већином логораша, а преостали део пребацили на простор ин-

⁷ Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, god. 37, 1/2019, ur. Dragomir Bondžić, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 102 – 103.

⁸ Dragan Cvetković, „Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine“, *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić (ur.), Zbornik radova, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac 2018, 215.

дустријских објеката фирме „Бачић и друг” (1,5 км низводно Савом од центра Јасеновца) и ту формирали „Јасеновац логор бр. III” познатији као „Циглана”.

У самом месту Јасеновац постојао је индустријски објект „Кожара” који је претворен у „Логор бр. IV”.

Логор у Старој Градишци у неким документима се назива „Заповједничтво сабирних логора Стара Градишка”, у низу докумената као „Логор бр. V” система јасеновачких логора. Осим званичног назива „Усташка обрана – Заповједничтво сабирних логора Јасеновац”, односно „Заповједничтво сабирних логора Јасеновац”, употребљавани су још називи: „Концентрациони логор Јасеновац” и „Сабирни и радни логор Јасеновац”.

Када се говори о логору Јасеновац, мисли се углавном на логор III – Циглана, који је постојао све до ликвидације крајем априла 1945. године, а када се говори о систему јасеновачких логора мисли се првенствено на логор III – Циглана и логор V – Стара Градишка, али се подразумевају и остали логори, локалитети и стратишта. Највеће стратиште система јасеновачких логора је Доња Градина, са босанске стране реке Саве.

Под командом јасеновачких усташа, припадали су у одређеним периодима и логори Ђаково, Лепоглава као и економије у непосредној близини логора (Млака, Јабланац, Бистрица, Гређани и др.) и у Феричанцима и Обрадовцима.

Чување јасеновачких логора вршиле су стално јединице „Усташке обране”, издвојене из „Уреда III” („Одсјек за логоре”) у самосталну војну формацију. Припадници „Усташке обране”, поред непосредног чувања логора и стражарске службе, чували су и логораше на радовима ван логора и учествовали у појединачним и масовним ликвидацијама, као и у репресивним акцијама на ширем подручју јасеновачких логора. Почетком 1942. године, Вјекослав Макс Лубурић, командант свих логора у НДХ, формирао је тзв. „сигурносни појас” који се протезао од Дубице, Јасеновца и Новске до Окучана и Старе Градишке, од запада према истоку, а од севера према југу налазио се у простору од Псуња до Просаре.

У „сигурносном појасу” „Усташка обрана” имала је сву војну и полицијску „редарствено-управну” власт, чиме је била издвојена као посебно подручје изван контроле управних и редарствених власти Велике жупе Ливац – Запоље. Она је у овом појасу била потпуно самостална, па у њему друге војне јединице или појединци нису могли да спроводе никакве мере без претходног договора с „Усташком обраном”.

Логор III био је ограђен бодљикавом жицом, а сами логораша су морали 1942. године, да направе зид висок 3 м који је окруживао логор с три стране и делимично до Саве, која је била природна препрека. Зид се протезао 420 м са западне стране, затим 1 350 м паралелно с пругом и 1 300 м окомито према Сави и 290 м с јужне стране, а даље је природна препрека била Сава. Укупно је зид био дуг 3 360 м. На зиду се налазило 10 стражарница и 4 торња – осматрачнице. Код главног улаза била је извидница висока 24 метра.

Око логорских зидова на читавом подручју били су бункери од цигле или дрвета с посадама наоружаним митраљезима и пушкама. Бункери су се нала-

зили и на простору јужно од Градине, на линији Драксенић – Међеђа, затим источно према Кошутарици, северозападно уз железничку пругу и мостове. На пруги се стално кретао оклопни воз. Око зида простор је био миниран.

Усташе су располагале и моторним чамцем на Сави (у одређеном периоду били су на Сави и мађарски патролни чамци, а за време офанзиве на Козари мађарски монитори). Систем јасеновачких логора чувао је „Сдруг” „Усташке обране” који је бројао око 1 500 усташа („стожер”, две „бојне” са седам „сатнија”, „новачка бојна” и „логорски сат”). Управа логора била је тзв. екстерна – усташка, на челу са „заповједником”. Имала је 7 разних „одсјека” који су издавали наређења за рад, снабдевање, одређивали казне, ислеђивања, наређивали мучења и ликвидације, имали контакт са институцијама изван логора. Унутрашњу управу – са логорником (логораш, најчешће из редова криминалаца, кажњених усташа и слично, али било је и коректних и некомпромитованих логораша) чинили су „групници”, „стотници”, „педесетници” и „десетници” (најчешће доушници, криминалци, батинаши).

Основни задатак јасеновачких логора било је уништење људи, зато се ови логори називају и „логори уништења” (*Vernichtungslager*). Према начину, броју и обиму – злочини у логору Јасеновац су пример суровости, масовности и намере злочинаца да униште читаве народе (у овом конкретном случају: у јасеновачком логору и у читавој НДХ: Србе, Јевреје и Роме). Убијања из ватреног оружја, ножем, маљем, чекићем, моткама, секирама, убијања вешањем, давлњем, спаљивањем, убијања принудним тешким радом, глађу, жеђу, убијања заразама, тровањима, убијања хладноћом, мучења приморавањем логораша да гледају јаку сунчеву светлост у летњим месецима (ослепљивање), други облици и врсте мучења, били су редовна појава у јасеновачким логорима.

У логор су довођене две категорије логораша: са осудом и без осуде. Према „Законској одредби о упућивању непоћудних и погибелних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре”, трајање тог боравка је од 3 месеца до 3 године. Те осуде, које доноси усташко редарство као грана УНС-а, представљале су пуку форму, јер су сви били одређени за ликвидацију а многи од њих убијани су одмах по доласку у логор. Лица са осудама пролазила су кроз логорске евиденције, које су, међутим, у два наврата уништаване (спаљиване најчешће). Другу групу чине лица без осуда, а ради се о геноцидном убијању Срба, Јевреја и Рома и логорисању Хрвата и муслимана, који су били припадници или симпатизери антифашистичког покрета. Многи од ових транспорта и колона, не само да нису завођени у евиденције, него нису ни улазили у логор, већ су вођени директно на ликвидацију.⁹

Највећи и најзлогласнији логор у систему концентрационог логора Јасеновац, логор III Циглана, деловао је непрекидно од средине новембра 1941. до 22. априла 1945. године.

У последњим данима постојања јасеновачких логора, усташе су по налогу Вјекослава Макса Лубурића одлучиле да изврше његову коначну ликви-

⁹ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Laktaši – Banja Luka – Beograd, 11–16.

дацију. То је подразумевало убијање свих преосталих логораша, спаљивање логорске архиве и уништавање логорских објеката.

Од преосталих логораша, формиране су посебне радне групе које су имале задатак да ископавају и спаљују лешеве раније убијених логораша. У Доњој Градини постављена је пруга која је водила на обалу реке Саве. Том пругом се превозио pepeo спаљених до обале Саве, у коју се потом бацао.

Транспорти логораша стизали су у то време из Сарајева и логора Лепоглава који је ликвидиран у марту 1945. године. Последња група жена, њих преко шест стотина, брутално је ликвидирана у вечерњим часовима, 21. априла 1945. године. Колона је из правца женског логора упућена према дрвеним баракама за смештај мушких логораша. Жене су убијене рафалима из аутоматског оружја. Након тога су њихови посмртни остаци спаљени заједно са зградама.

Колона логораша која је у предвечерје 21. априла 1945. из женског логора упућена према дрвеним баракама за смештај мушких логораша мимоишла се са колоном у којој су се налазили преко хиљаду мушких логораша. Из „Заповједништва логора” наређено је да се мушкарци пребаце у једну од зиданих зграда у склопу женског логора (висока једносpratна зграда у којој је била смештена обућарска радионица). Током вечери издвојени су и ликвидирани сви логораша који су се налазили на челу радних група. Паника међу логорашима се повећавала, тако да је током ноћи један број њих одузео себи живот вешањем. Десетак логораша предвођених Антом Бакотићем одвојило се у малу просторију где су се договорили и одлучили да се организује пробој преосталих логораша.¹⁰

Формиране су десетине од најповерљивијих логораша које су имале задатак да провале врата и да савладају стражаре. У раним јутарњим часовима 22. априла 1945, на Бакотићев знак, око 600 логораша провалило је кроз врата и појурило према источној капији логора. Унакрсна ватра из околних бункера покосила је највећи број. Они који су успели да се пробију, настојали су да дођу до оближње шуме или су покушали да препливају реку Саву и да пређу на десну обалу реке. Око 470 старих, болесних и немоћних логораша који нису били способни да се голоруки боре са наоружаним усташама, ликвидирани су и минирани заједно с логорским објектима. Пробој је преживело 89 логораша.

10 Анте Бакотић (Сињ, 14. јун 1921 – Јасеновац, 22. април 1945). Примљен је у чланство Комунистичке партије Југославије 1939. године. Радио је као хемијски техничар у војној индустрији у Сарајеву где га је затекао почетак Другог светског рата. У јануару 1942. рад његове партијске ћелије је откривен, па је побегао у родни Сињ. Убрзо је отишао у партизане. Већ у пролеће 1942. ухапшен је с једном групом партизана у долини Неретве и одведен у логор Јасеновац. Бакотић је у ноћи 21/22. априла 1945. окупио логорско партијско вођство и договорио детаље пробоја. Сваки од чланова имао је задатак да организује око себе по једну логорашку десетину, док је Бакотић требало да да знак за почетак пробоја. Приликом пробоја кроз источну капију логора, смртно је погођен рафалима из једног од усташких бункера. *Kraj logora Jasenovac – u spomen na sve stradale i preživjele zatočenike*, Spomen područje Jasenovac, 22. travnja 2012./21. travnja 2013, каталог изложбе.

Један од учесника који је својом храброшћу омогућио да значајан број логораша преживи био је Миле Ристић, успевши да дође до усташког пушкомитраље-за.¹¹ Постоје две верзије о том догађају. Према првој верзији, приликом пробоја велике групе логораша, усташка стража из бункера који се налазио на пола пута према источној капији логора се повукла и оставила за собом пушкомитралез. Ристић је приликом јуриша притрчао бункеру код излазне капије и пуцањем из пушкомитралеза онеспособио усташе у њему. Према другој верзији, Ристић је ножем ликвидирао усташу, отео пушкомитралез из којег је пуцао на усташку стражу и омогућио колико-толико лакши бег логораша.¹²

Неколико сати након пробоја из логора III, започео је и пробој 167 логораша логора IV – Кожара, који је био смештен у самом центру места Јасеновац. Кад су видели да у логору III тутње рафали и експлозије, као и да међу усташама влада паника, предвођени Станком Гаћешом и Захидом Букуревићем, логораша су покушали пробој. Организоване су ударне десетине које су имале задатак да ликвидирају неколико усташких официра и стражара, након чега је највећи део логораша требало да се пробију из логора. Логораша Демајо и браћа Мостер направили су у лабораторији Кожаре ампуле с отровом које су подељене логорашима у случају да их ухвате усташе. Већина логораша је успела да се пробије изван логорске оgrade, али су их тек тада очекивале највеће потешкоће. Требало је протрчати кроз јасеновачке улице и затим пробити обруч од бодљикаве жице и бункера којима је Јасеновац био окружен. У потери по улицама и пољима око Јасеновца убијен је највећи број логораша. Спасила су се само дванаесторица.

Логор Стара Градишка, други логор по величини и обиму извршених злочина у систему логора Јасеновац, представљао је симбол страдања жена и деце у усташким логорима. Ликвидације великих група логораша, у јесен 1944, означиле су почетак краја логора. Они логораша који нису убијени, пребачени су железничким транспортима за Лепоглаву или су били присиљени пешице да иду до тридесетак километара удаљеног Јасеновца. У логору је остављено свега неколико десетина логораша који су били задужени да одржавају постојеће погоне. Приликом борби за ослобађање Босанске Градишке 23/24. априла 1945, усташка посада логора започела је са ликвидацијом преосталих логораша. Неколицина логораша успела је у ноћи 23/24. априла да се пребаци преко логор-

¹¹ Миле Ристић (Миљевићи, Босанска Градишка, 1918/ 7. септембар 1920 – Босанска Градишка, 8. мај 1980). Потиче из сиромашне земљорадничке породице. На почетку Другог светског рата прикључио се партизанима. У време јулске немачко-усташке офанзиве на Козару у јулу 1942. рањен је и отеран у усташки логор Јасеновац. У истом логору убијен му је брат Цвијо док је други брат Јово погинуо у партизанима. У логору је 1943. постао члан организације КПЈ. Био је један од организатора пробоја последње групе јасеновачких логораша. Након рата одликован је орденом за храброст. Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015, 265.

¹² Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015, 265–268.

ског зида и разбежи по околним шумама. Логорашице Ема Вагнер, Рајка Пивчевић и Љубица Ђајић сакриле су се исте ноћи на тавану једне од логорских зграда, док су Зијад Миџић, Бранко Јеличић и Антон Бенички спас пронашли у бунару који се налазио у кругу логора. Логораши Иван Класић и Фабијан Рукавина пре напуштања логора изазвали су саботажу активирајући експлозив на делу логорског зида. То је изазвало бег преосталих усташа тако да су наредног дана партизани неометано ушли у простор логора.

Непосредно након пробоја усташе су започеле коначно повлачење из Јасеновца према Сиску и Загребу, остављајући иза себе рушевине и згаришта логорских објеката. Одлазак усташа нестрпљиво су чекала шесторица логораша који су остали сакривени у рушевинама логора. Њихова је одлука била да се дан уочи пробоја сакрију на различитим локацијама по логору.

Двадесетак логораша који су били распоређени на присилни рад у усташку болницу и тзв. „brzi sklop” (аутомеханичарску радионицу), такође су заједно са усташама напустили Јасеновац. Они су им били неопходни због отклањања кварова на возилима којима су се повлачили и лечења рањеника и болесника који су пребацивани у правцу Марибора. Користећи метеж који је настао у близини Загреба, највећи део логораша тзв. „brzog sklopa” успео је да побегне. Остатак је заједно са лекарима ослобођен на подручју Словеније последњих дана рата.

У напуштено место Јасеновац и разорени логор, 2. маја 1945. први су ушли борци 4. бригаде XXI српске ударне дивизије Југословенске армије. Њихов задатак био је да сачувају све трагове злочина до доласка Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Први увиђај о затеченом стању у логору Јасеновац – логору III, у Доњој Градини и у Уштици, обавила је Окружна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Нове Градишке, 11. маја 1945. године. Анкетна комисија Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача дошла је у Јасеновац 18. маја 1945. године. Податке о изгледу, организацији рада, свакодневном животу и последњим данима постојања логора Комисији су дали преживели логораши, учесници пробоја. Месец дана касније, 18. јуна, када се река Сава повукла у своје корито, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача обавила је и трећи увиђај.¹³

Антун Милетић, војни историчар и архивиста, направио је списак од 87 логораша, именом и презименом, који су остали живи после извршеног пробоја 22. априла 1945. године. Милетић је нагласио да је списак настао на основу пријава самих логораша, учесника пробоја, или података других преживелих логораша. Логораши са овог списка, а вероватно је у питању и већи број, на различите начине спасили су се у периоду између 21. и 28. априла 1945.

¹³ *Kraj logora Jasenovac – u spomen na sve stradale i preživjele zatočenike*, Spomen područje Jasenovac, 22. travnja 2012./21. travnja 2013, каталог изложбе.

године.¹⁴ Милетић је прикупио следећа имена: Јешуа Абинун, Арсо Алексић, Миливој Адамовић, Живко Ацић, Мирко Ауфербер, Јакоб Ауферљо, Десимир Бајић, Егон Бергер, Десимир Бајић, Егон Бергер, Мирко Бокшић, Захид Букуревић, Јаков Цазев, Вељко Ћитић, Јаков Данон, Стево Делић, Саво Делибашић, Иво Дедић, Милош Деспот, Ранко Дрвеница, Марко Ђурић, Јосип Ерлих, Јаков Финци, Марко Флајшхакер, Адолф Фридрих, Срђан Гагић, Јерко Гаорз, Живко Гиговић, Михајло Гојковић, Ацо Грабовац, Иван Грегорић, Чедомил Хубер, Бранко Илић, Илија Ивановић, Лазар Јанков, Карло Јагар, Јово Јагодић, Владимир Јовичић, Хајро Крајина, Стево Каран, Владо Каснер, Раде Кесић, Стјепан Кузмановић, Стојан Лапчевић, Фрањо Луцић, Леон Маестро, Милош Макијевић, Стеван Мамула, Михајло Марић, Љубомир Михајловић, Михајло Михајловић, Ервин Милер, Милутин Мирић, Цвијетин Ненадовић, Ђорђе Пап-рић, Саво Петровић, Марко Поповић, Радован Поповић, Миленко Поткоњак, Душан Рајшић, Перо Ракић, Димитрије Рамоњак, Миле Ристић, Ђуро Ручнов, Раде Симоновић, Ристо Стјепановић, Милутин Стојаковић, Рајко Стојаковић, Салко Бајрић, Едо Шајер, Никола Шиматовић, Драго Шкргатић, Карло Вајс, Славко Васић, Лазо Велисављевић, Саво Влакетић, Љубо Врањеш, Жарко Вучинић, Карло Зебец, Базил Зукало, Драгутин Жигер, Борисав Живковић, Јован Живковић, Јово Живковић, Давид Пинто, Иван Ширановић, Исидор Штајнер и Душан Зец.

Након вишедеценијског истраживања архивске грађе, литературе, штампе и усмених извора, Александар С. Јовановић, преживели логораш јасеновачког логора, утврдио је 339 случајева бекстава логораша из Јасеновца, за читав период постојања логора од августа 1941. до априла 1945. године. Аутор је своје истраживање уобличио у књигу објавио под називом *Бег из јасеновачког пакла*.

У централном и најобимнијем делу рукописа аутор говори о случајевима неуспелих и успешних бекстава из јасеновачког логора.

У првој години постојања логора (1941) аутор је забележио следеће бегунце: Ђуро Ђукалац и Никола Павловић.

У 1942. години регистровани су бегунци: Иван Смуђ и Душан Ђулум, Јосип Хиршбергер, Мирко Унтербергер и Антон Дајч, Бранко Пљевалчић, Михајло Драгаш, Симо Котур, Бранко Катана, Миле Бујић, Милан Радосављевић, Павле Леб, Стево Цветковић – Поп, Габријел Винтер, Пишта Полицер, Цадик И. Данон – Брацо, Стојан Вучетић, Лука Ђак, Мишо Данон, Душан Балабан, Тихомир Јагодић, Јоцо Ножинић, Десанка Бабић, Станко Попара, Дане Будић и Петар Остојић.

Бегунци у 1943. години су били: Златко Вајлер, Алберт Маестро, Саломон-Моника Мусафија, Вујадин Савић, Шалом Мусафија – Муса, Тодор Јелић, Јозеф Романо, Митар Јанковић, Браћа Томинац, Лазар Велимировић и Лазо

¹⁴ Antun Miletić, „Prilog utvrđivanja imenom broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac”, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti, saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu* 23. 4. 1996, organizatori: Muzej žrtava genocida i Institut za savremenu istoriju, urednik dr Miloš Hamović, izdavači: Muzej žrtava genocida i IŠ „Stručna knjiga” d.d, Beograd 1997, 80–81.

Ђурчић, Милан Влаисављевић, Светозар А. Јовановић, Раде Станојевић, Јосеф Конфорти, Арнолд (Јосипа) Адлер, Славко Микулић, Имре Унтербергер, Јулијана Малбаша, Стево Вучковић, Милутин Звечевац, Стеван Угљеша, Душан Торбица и Срђан Момчиловић, Павица Бобанац – Ђук, Живко Милошевић и Милан Живковић.

Следеће, 1944. године из логора су побегли: Душан Ратковић, Ото Брајер, Никола Брусац, Пера Бајић, Адо Кабиљо, Емерик Блум и Михајло Десанчић.

У последњој ратној – 1945. години, бегунци су били: Зденко Шварц и Шимо Клаић, Лазар Јанков, Арнолд Шена, Срето Петровић и Бего Станојлов, Ладислав Лион, Пајо Радић, Саламон – Монтија Алтарац, Шабетаја – Буки Камхи, Исидор Леви и Леон Коен.¹⁵

Логор Јасеновац никада није ослобођен. Престао је да постоји 22. априла 1945. године, након пробоја логораша. Аутор објављује опширно сведочанство једног од преживелих учесника пробоја – Саве Петровића из Великог Набрђа.¹⁶

Јовановић наводи поименични списак логораша који су остали живи приликом пробоја. На њему, према Јовановићевим истраживањима, налази се 124 имена. Неки од логораша са списка нису учествовали у пробоју.¹⁷

Највероватнији број преживелих је следећи: Логор III С „Циглана” – 74 преживела логораша, логор „Кожара” – 11 преживелих логораша: сакривени у склоништу, рупама или бунару – четири, што је укупно 89 логораша.

Аутор у књизи говори и о последњим данима логора V – Стара Градишка. Ликвидацију овог логора преживело је 19 логораша.¹⁸

У поглављу „Резиме”, дела рукописа о бегунцима, аутор је закључио да никада није утврђен прецизан број бекстава из система логора Јасеновац.¹⁹

У овој књизи су забележена 147 имена логораша који су успели да побегну у периоду 1941–1945. године, не рачунајући учеснике пробоја. Аутор је забележио и 84 успела бега логораша којима се не знају имена. Према подацима аутора, који нису коначни, бекством, скривањем и пробојем од 22. априла 1945. године, из логора Јасеновац преживело је 339 логораша: Срба 52,87%, Јевреја 29,79%, Рома 7,28% и осталих 10,06% (Чеси, Руси, Словенци, Хрвати, Срби из Црне Горе).²⁰

Најновије истраживање о пробојима из логора представљају чињенице које су утврдили кустоси Спомен-подручја Јасеновац и Спомен-подручја Доња Градина, историчари Ђорђе Миховиловић и Дејан Мотл. Њихов научно-истра-

¹⁵ Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 25–139.

¹⁶ Александар С. Јовановић, исто, 125–132.

¹⁷ Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 133–134.

¹⁸ Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 136–138.

¹⁹ Александар С. Јовановић, исто, 138–139.

²⁰ Ненад Антонијевић, рубрика прикази, ур. Вељко Ђурић Мишина, Годишњак Музеја жртава геноцида, св. 6, Београд 2014, Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, 225–228.

живачки рад публикован је у форми обимне студије на 928 страница под називом *Заборањени, последњи јасеновачки логораши*.²¹ Након вишегодишњег истраживачког рада Миховиловић и Мотл дошли су до најближих и детаљних бројева логораша који су остали живи после пробоја.

Аутори су утврдили 169 имена оних који су преживели последње дане у логору Јасеновац, а међу њима су 90 логораша логора III, 12 из логора IV, 8 који су били сакривени у рушевинама логора III приликом пробоја, 2 који су се спасили бегом уочи пробоја из логора III, 6 који су преживели ликвидацију логорских економија, 15 који су дочекали ослобођење логора Стара Градишка, 11 преживелих из тзв. „brzog sklopa”, 11 из усташке болнице и 14 који су преживели ликвидацију истражних затвора у месту Јасеновац.²² Иза ових бројева, налазе се имена са детаљним биографијама преживелих логораша пре рата, током рата и након ослобођења, до последњих дана њиховог живота.

Преживели учесници пробоја из логора III 22. априла 1945. који су се сакрили у рушевинама логора су: Вељко Ђирић, Казимир Грашић, Гојко Грбић, Стјепан Кесеровић, Вјекослав Шуљц и Јово Живковић.

Преживели учесници пробоја из логора III 22. априла 1945. су: Јешуа Абинун, Миљивоје Адамовић, Живко Аџић, Арсе Алексић, Драгутин Антолчић, Десимир Бајић, Салко Бајрић, Јулиус Бинг, Мирко Бокшић, Антун Далпонт, Славко Дедуш, Саво Делибашић, Милош Деспот, Ранко Дрвеница, Јово Ђурић, Јосип Ерлих, Јакоб Финци, Марко Флајшхакер, Адолф Фридрих, Срђан Гагић, Јерухам Гаон, Живко Гиговић, Михајло Гојковић, Алија – Ацо Грабовач, Иван Греганић, Валтер Грин, Мирко Гужвица, Чедомил Хубер, Бранко Илић, Илија Ивановић, Драгутин Јагар, Јован Јагодић, Владимир Јовичић, Стеван Каран, Владимир Кастнер, Раде Кесић, Леон Клајн, Драгутин Комленовић, Хајрудин Крајина, Иван Кулаш, Отто Лангфелдер, Иво Ледић и Рафаел Леви.

Логораша који су дочекали ослобођење логора Стара Градишка 24. априла 1945. су: Антон Бенички, Едуард Борштник, Хасан Доламић, Љубица Ђајић, Имре Года, Павле Хевчук, Бранко Јеличић, Иван Класић, Јосип Лисјак, Иван Лушчан, Зијад Миџић, Веларгарита – Рајка Пивчевић, Фабијан Рукавина, Андрија Врбик и Ема Вагнер.

Логораша који су се спасили бегом у ноћи уочи пробоја су: Јакоб Атијас и Лазар Јанков.

Логораша који су преживели повлачење усташке болнице из Јасеновца су: Јакоб Данон, Шалом Данон, Зора Фаист Радујков, Ђордана Мандић Фридлиндер, Маргита Фирст, Иво Јоњић, Драгутин Кон, Рудолф Липковиц, Арнолд Шен и Павао Шпицер.

²¹ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015, 928 strana.

²² Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015, predgovor Filip Škiljan, istoričar, u vreme objavljivanja obimne studije Mihovilovića i Motla, kustos u Spomen-području Jasenovac, 13–14.

Логораши који су преживели повлачење аутомеханичарске радионице – „brzog sklopa” и осталих усташких јединица из Јасеновца и логорских економија у Лоњи и Млаки су: Леон Алтарац, Саламон – Мони Алтарац, Јарослав Черни, Мато Ицојтић, Шабетај Камхи, Леон Кохен, Маријан Ковачевић, Исидор Леви, Ладислав Леон, Мехмедалија Манцукић, Остоја Мијић, Срето Петровић, Душан Прелић, Макс Самлаић и Славко Суша.²³

Иако ниједан од објеката бившег логора III није остао сачуван, стање затечено по уласку партизанских јединица у Јасеновац није конзервирано и на тај начин представљено јавности. Уз дозволу власти, мештани Јасеновца и околних места узимали су циглу с рушевина логора и користили је за поправку својих у рату порушених имања. Део сачуваних машина је расклопљен и превезен на различите локације. На тим пословима радио је и одређени број заробљених немачких војника који су највећим делом били смештени у објектима јасеновачке шумарије. До 1948. простор бившег логора претворен је у ледину која је с временом обрасла у коров и шикару.

Средином 50-их година 20. века, Општинска организација СУБНОР-а из Јасеновца први пут је обележила простор помоћу дрвених ознака с натписима на местима на којима су се налазили важнији објекти. Био је то израз жеље преживелих логораша и потомака жртава који су се на месту некадашњег логора спонтано окупљали.

Монументални споменик Цвет, аутора Богдана Богдановића, свечано је отворен 4. јула 1966. године. Две године касније, завршена је и изградња Меморијалног музеја, чиме је означен почетак рада Спомен-подручја Јасеновац.

Геноцид над Србима, који је од 1941. до 1945. године спроводила хрватска држава (Независна држава Хрватска), као и геноцид над Ромима и холокауст Јевреја, али и злочини над антифашистима, Хрватима и муслиманима, нажалост нису довољно познати у домаћој, а нарочито у међународној јавности, а то исто важи и за историографију. Страдање становништва у логорима НДХ, нарочито у највећем по обиму, величини и броју страдалих: Јасеновцу са Старом Градишком, са највећим стратиштем Доњом Градином, такође нису довољно истражени, и о њима још увек нема довољно стручних научних радова. Међутим, у последњим деценијама, нарочито последњих година, објављују се нова квалитетна научна истраживања, са којима је упозната и инострана историографија.

²³ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015, 45–74; Kraj logora Jasenovac – u spomen na sve stradale i preživjele zatočenike (drugo izdanje)/ The end of the Jasenovac camp – In memory of all surviving and dead prisoners (second edition), Spomen područje Jasenovac, 22. travnja 2012./21. travnja 2013./ Jasenovac Memorial Site, 22 April, 2012./ 21 April 2013, Autor izložbe i kataloga/Author of the exhibition and catalogue: Đorđe Mihovilović.

Коришћена литература

Књиге:

- Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Laktaši – Banja Luka – Beograd, 2000.
- Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014.
- Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni, knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, Jasenovac – Zagreb, 2015.

Чланци, расправе:

- Antun Miletić, „Prilog utvrđivanja imenom broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac”, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti, saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996*, organizatori: Muzej žrtava genocida i Institut za savremenu istoriju, ur. dr Miloš Hamović, izdavači: Muzej žrtava genocida i IŠ „Stručna knjiga” d.d, Beograd 1997.
- Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac”, *Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019, ur. Dragomir Bondžić, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 99–100.
- Dragan Cvetković, „Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine”, *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić (ur.), Zbornik radova, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 2018.

Прикази:

- Ненад Антонијевић, рубрика прикази, ур. Вељко Ђурић Мишина, Годишњак Музеја жртава геноцида, св. 6, Београд 2014., Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*.

Каталози изложби:

- Крај logora Jasenovac – u spomen na sve stradale i preživjele zatočenike (drugo izdanje)/ The end of the Jasenovac camp - In memory of all surviving and dead prisoners (second edition), Spomen područje Jasenovac, 22. travnja 2012./21. travnja 2013./ Jasenovac Memorial Site, 22 April, 2012./ 21 April 2013.

Nenad Antonijević
Genocide victims Museum

ESCAPES OF PRISONERS FROM JASENOVAC USTASHA CAMP IN APRIL 1945

Summary

The introductory parts of the paper present the basic facts about the Independent State of Croatia, which was created on the territory of Croatia, Bosnia and Herzegovina and Srem, during the occupation of Yugoslavia in the Second World War. This quisling state was created with the help of Nazi Germany and fascist Italy and with the support of the majority of Croats and Muslims. Also, data on camps in the Independent State of Croatia are given, and mostly on the system of Jasenovac camps. The basic facts about the suffering of the population in the Independent State of Croatia and in the Jasenovac camps are also given, based on the latest research done by Dragan Cvetković. Most of the paper talks about research on the escapes of camp inmates, especially the breakthrough from April 1945, as well as the way in which the breakthroughs from the main parts of the Jasenovac camps took place: Cigłana and Kožara. This research was conducted by Antun Miletić, Aleksandar S. Jovanović, as well as Đordje Mihovilović and Dejan Motl. The names of the surviving camp inmates who managed to escape during all the years of the camp's existence are also presented. The names of those who survived the breakthrough or otherwise survived are presented with special attention, in the biggest breakthroughs from the Jasenovac camp system at the end of the largest camp with execution sites in Europe in size, duration and number of victims, not managed by Nazis but quislings, in this case members of the Ustasha movement, who were Croats and Muslims by nationality.

ПРИЛОГ

Inventarski broj

12

Signatura negativa

12

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

12

Signatura negativa

12

Legenda

Koncentracioni logor Jasenovac bio je opasan bodljikavom žicom nasipom, obalom Save, betonskim bunkerima, delimično zidom i visokim osmatračnicama s mitraljeskim gnijezdima.

Primedba

Inventarski broj

103

Signatura negativa

103

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

103

Signatura negativa

103

Legenda

Koncentracioni logor Jasenovac bio je opasan visokom ogradom od bodljikave žice.

Primedba

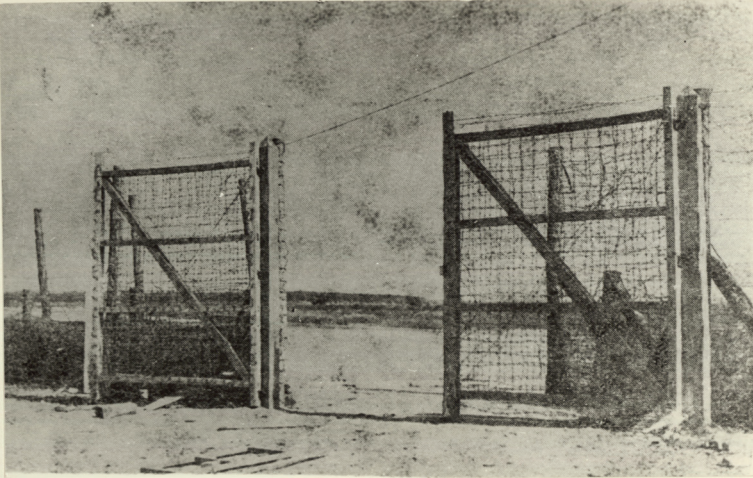
Unutrašnja ograda bila je od bodljikave žice a druga spoljašnja bila je pod naponom struje.

Inventarski broj

161

Signatura negativa

161

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

161

Signatura negativa

161

Legenda

Jedna od kapija koncentracionog logora u Jasenovcu.

Primedba

Inventarski broj

367

Signatura negativa

367

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

367

Signatura negativa

367

Legenda

Železnički kolosek kojim su dopremani zatočenici u Jasenovac, snimak jun 1961. godine.

Primedba

Inventarski broj

563

Signatura negativa

563

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

563

Signatura negativa

563

Legenda

Zatočenici na radovima u podizanju zida oko logora u Jasenovcu, leto 1942. godina.

Primedba

Inventarski broj

740

Signatura negativa

740

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

740

Signatura negativa

740

Legenda

Porušena "Tvornica lanaca" jedna od značajnih radionica u jasenovačkom logoru, maj 1945. godina.

Primedba

Inventarski broj 743	Signatura negativa 743	MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA BEOGRAD Fototeka
-------------------------	---------------------------	---

Inventarski broj	743	
Signatura negativa	743	
Legenda	Električni stub u jasenovačkom logoru sa ostacima kuka za vešanje zatočenika, snimak iz maja 1945. godina.	
Primedba		

Inventarski broj 750	Signatura negativa 750	MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA BEOGRAD Fototeka
-------------------------	---------------------------	---

Inventarski broj	750	
Signatura negativa	750	
Legenda	Jedna od osmatračnica, s puškomitraljezima, oko jasenovačkog logora, maj 1945. godina.	
Primedba		

Inventarski broj

751

Signatura negativa

751

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

751

Signatura negativa

751

Legenda

Stubovi za vešanje u krugu tzv. logora "III-C" u Jasenovcu maj 1945. godina.

Primedba

Inventarski broj

752

Signatura negativa

752

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA
BEOGRAD
Fototeka

Inventarski broj

752

Signatura negativa

752

Legenda

Ruševine jasenovačke "Lančare", maj 1945. godina.

Primedba

Кнут Фловик Торсен
Осло, Норвешка

ПОСЛАТИ ИЗ НИША У НОРВЕШКУ ДА УМРУ, ПОБЕГЛИ У ШВЕДСКУ ДА ЖИВЕ

Апстракт: Рад се бави судбином интернираних Срба са простора окупиране Србије и тзв Независне државе Хрватске када је у периоду 1942-1944 у логоре Норвешке транспортовано са ових простора 4050 затвореника од чега је 2420 изгубило живот.

Кључне речи: Норвешка, логори, Карашјок, Тренделаг, Ерланд, Шведска, Душан Дутина

Током Другог светског рата, око 600 мушких затвореника послато је из концентрационог логора у Нишу у Норвешку, као радна снага.

Норвешка има дугу границу са Шведском и за многе затворенике једини начин да избегну сигурну смрт био је да побегну у слободну неокупирану суседну земљу. Током Другог светског рата из Србије и такозване Независне државе Хрватске у Норвешку је послато 4050 затвореника да раде на изградњи путева и друге инфраструктуре за немачке окупационе снаге, а 2420 је изгубило живот. У Норвешкој је у периоду рата било око 100.000 страних затвореника, од којих је око 1000 покушало да побегне у Шведску, а мање од половине је у томе и успело. Познат је идентитет 89 затвореника са Балкана који су успешно побегли док се број Норвежана кретао око 50.000.

Први српски затвореници дошли су у северну Норвешку у јуну 1942. године, а већина је послата у пет логора које је водио СС.

У Норвешкој, а посебно у периоду 1942–1943, српски затвореници су били заточени у нехуманим условима. У неким логорима, посебно у оних пет које је водио СС, услови су били посебно сурови са стопом смртности и до 80% само у првој години. Већина затвореника је умрла од глади и болести или су их убили стражари.

Поред наведених, постојало је још 25 логора различите величине, од којих су 19 били радни логори, а остали за болеснике и транзитни логори. Логорима у Тренделагу је првенствено управљала Организација Тот, али од пролећа 1943. управу преузима Вермахт и услови су се донекле побољшали.

Затвореници који би се одлучили на бекство суочили би се са готово непремостивим тешкоћама. Ту првенствено мислимо на непознавање терена и путева до Шведске, али је свакако највећи проблем представљала хладноћа па су многи заробљеници, иако су успели да побегну из логора, умрли од смрза-

вања. Бекство је отежавала и одмазда над преосталим затвореницима, укључујући масовна стрељања.

Када би Србин покушао да побегне, стражарима је било дозвољено да га убију. Немци су чинили све што су могли да спрече бекства.

У неким од логора, попут Карашјока, било је готово немогуће побећи због природе терена и сурове климе, а додатну тешкоћу представљало је непознавање језика Заробљеницима су помагали пре свега локални Норвежани, житељи места у близини логора. Организовани покрет отпора имао је руте за бекство и руте за курире ка Шведској, па се претпоставља да је можда неколицина Срба и успела да побегне, ако их је уопште било. Из Ерланда у округу Тренделаг била је организована рута до Шведске, иако је град био препун немачких војника. Норвешки помагачи изградили су скривену колибу на планини Стјерн. Овде је било сакривено неколико Срба, а мештани су колибу звали „српска колиба”. Понекад су затвореници знали коме да се обрате за помоћ, као што је био случај са Лапонком Кирстен Стременг, коју су затвореници звали мајком Карашјока. Она је помогла неколицини Срба и покушала, између осталог, да помогне петнаестогодишњаку који је побегао, али су га Немци ипак ухватили и мучили до смрти.

Радомир Стошић из Ниша припадао је партизанима и заробљен је у Нишу марта 1942. године, а после боравка у логору у Нишу и Београду послат је заједно са 500 заробљеника возом и чамцем у Норвешку. Био је само неколико сати у Норвешкој када је успео да побегне и да се чамцем одвезе до Данске. Одатле, кроз низ земаља, након много месеци, у пролеће 1944. вратио се у свој партизански одред. Још седам одбеглих затвореника обратило се Амбасади Краљевине Југославије у Стокхолму тражећи да се придруже снагама у Каиру како би наставили борбу.

Душан Дутина је био поручник Краљевске југословенске војске и повезан са ројалистичким покретом отпора. Из логора у Нишу послат је у Земун и даље у Норвешку, да би завршио у Ерланду и Фалстаду. Фалстад је био највећи концентрациони логор у Тренделагу и за разлику од логора у северној Норвешкој, овде је било затвореника разних нација, од којих су већина били Норвежани. Зато је било лакше контактирати норвешки покрет отпора. Бекство Дутина је организовано и он је са Норвежанком дошао у Шведску.

Бивши затвореник Цвеја Јовановић је многе приче о бекству, у виду интервјуа, сажео у књизи „Бекство у слободу” из 1974. године.

Постоји неколико архива за истраживање које могу бацити ново светло на историју српских затвореника који су избегли из Норвешке у Шведску. Овај рад представља само оквирни увод у једну много ширу тему. За оне који желе да се тиме подробније позабаве, постоје добри извори у норвешким, шведским и српским архивама, укључујући извештаје о испитивањима шведске полиције и архиву Амбасаде Краљевине Југославије у Стокхолму.

Knut Flovik Thoresen
Oslo, Norway

SENT FROM NIŠ TO NORWAY TO DIE - FLED TO SWEDEN TO LIVE

Summary

During the Second World War 4050 prisoners were sent from Serbia and the so-called independent state of Croatia to Norway, as slaves to build roads and other infrastructure for the German occupation forces. 2420 of these prisoners died during their stay in Norway. The first Serbian prisoners came to Northern Norway in June 1942 and the vast majority were sent to five camps run by the SS. In Norway, and especially in the period 1942-43, Serbian prisoners were exposed to inhumane conditions. And in some camps, especially five of those run by the SS, the conditions were particularly harsh with a death rate of up to 80% in the first year alone. The paper deals with the memories of some surviving internees in Norway.

ВУКАШИН ВУЛЕ ВУКАШИНОВИЋ (1893–1942), ЈЕДАН ОД ОРГАНИЗАТОРА ПРОБОЈА У НИШКОМ КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ

Апстракт: Рад на основу доступних архивских и мемоарских извора и литературе обрађује биографију једног од организатора пробоја у Нишком концентрационом логору (Логор на Црвеном крсту), од његовог рођења, учешћа у Првом светском рату, преко делатности у међуратном периоду и учешћа у Другом светском рату. Нарочито је обрађен његов отпор непријатељу у време народног устанка 1941, заробљавање, довођење у логор и погибија.

Кључне речи: Ниш, Краљево, устанак, логор, Немци

Детињство, Први светски рат и Топлички устанак

Вукашин Вуле Вукашиновић рођен је 22. фебруара 1893. године у Нишу. Отац Јова био је занатлија, док се мајка Перса старала о кући и троје деце. Поред Вукашина, имали су још два сина – Милана и Драгољуба.¹

Вукашиновићи су се населили на подручју Топлице одакле су и дошли у Ниш, вероватно пре 1850. године, јер у протоколу рођених стоји да је Јоле нишки занатлија и да има 43 године.²

Упоређивањем података из црквених књига рођених и докумената из периода непријатељске окупације (1915–1918), сазнајемо да место становања (Таковска 16) није мењао све до момента када је кренуо у борбу против Бугара (у својој 24 години).³ Школовао се у Нишу. Међутим, услед непријатељске окупације, нису сачуване уписнице постојећих нишких школа и подробнијих података о школовању нема.

¹ Историјски архив Ниш (даље: ИаН), Књига цркве Саборне Нишке Св. Духа – рођени (1893), књига VI, уписи за фебруар 1893. године; Архив Србије (даље: АС), фонд Покрајински комитет Србије (даље: ПКС)-хронике села у НОР-у, инв. бр. 534. Група аутора, Хроника села Чибуковца (1965).

² ИаН, Књига цркве Саборне Нишке Св. Духа – рођени (1893), књига VI, уписи за фебруар 1893. године.

³ Исто; Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Министарства иностраних послова КЈ – Дирекција за уговоре (1919–1929) (у даљем тексту: 334), ф. 643, јед. оп. 1903”1904. Списък на лицата въ Нишъ които не намерени възраст отъ 18 до 50 години (Приложение къмъ записка № 155/27/XI 915), стр. 9.

Након повлачења српске војске из Ниша, који је у периоду 1914–1915. године служио за ратну престоницу Краљевине Србије, остао је са породицом, супругом Персидом и тек рођеним сином Радомиром. Окупаторске власти евидентирају га као грађанина који се једно време, под непознатим околностима налазио изван куће, али се потом вратио и уредно пријавио бугарском Градоначелству.⁴ Ни њега није заобишла реквизиција. Један документ у првој години непријатељске окупације казује да су му за потребе окупационих власти одузета једна коњска кола.⁵

Пресудни догађај за будућу активност Вулета Вукашиновића била је појава Косте Миловановића Пећанца и Косте Војиновића. Уочи Другог светског рата говорио је како је народ у њима тада видео заштитнике и да га је то и натерало да им се придружи.⁶ Наиме, поменуте четничке војводе решиле су да се супротставе терору бугарских окупационих власти и спрече мобилизацију српских младића за непријатељску војску на Солунском фронту. С друге стране, Вукашиновић није могао да са својим ратним саборцима подели ратне страхоте Албаније и Крфа, али је ипак желео да се против непријатеља бори у окупираној земљи.⁷

Коста Пећанац је 3. јануара 1917. године добио вести из Ниша да је Румунија капитулирала, у Русији збачен цар, да су се Грци дигли на оружје, а Солунски фронт коначно пропао. Дошао је до закључка да је примарни задатак промашио циљ и одлучио је да обустави организацију народних чета за предстојећи устанак. С друге стране, тако није поступио Војиновић, који је по сваку цену намеравао да покрене једну широку акцију, ако треба и до Ниша. Већ тада су почела и прва одметања из града и околних села, јер су многи гледали да се спасу непријатељског терора.⁸ Био је то моменат када је Вуле Вукашиновић са Спиром Сотировићем, Јованом Миљковићем и још неким суграђанима напустио Ниш и приступио четничкој организацији.⁹

Пећанац је 20. јануара позвао неколицину првака из нишког округа како би из прве руке сазнао какво је стање у самом округу и граду Нишу. Извештен је да у Нишу нема много људи којима би се могла поверити тајна о устаничкој организацији, док то није био случај са околином, где су сељаци успели да

⁴ Исто.

⁵ АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904, Списък на пригледанитъ отъ комисията волове и кола, отъ П ги Плевенски Окръжењ Армиискиисто спомагателенъ ешалонъ, Нишъ, 23.11.1915, стр. 1–6.

⁶ АС, ПКС, инв. бр. 565. Васко Радуловић, Хроника Рибнице (1965).

⁷ Народни музеј Ниш (даље: НМН), збирка Меморијални комплекс „12. фебруар” (даље: МК12ф), студијски материјал (даље: см), изјава Персиде Вукашиновић. Историјски материјал добијен љубазношћу Небојше Озимића, вишег кустоса историчара и надлежног кустоса за Меморијални музеј „12. фебруар”, на чему се аутор рада најсрдачније захваљује.

⁸ Александар Динчић, „Топлички устанак у нишком крају 1917 –припреме и народни отпор”, *Митолошки зборник*, 44/2021, Рача, 358.

⁹ Централен Државен Архив (даље: ЦДА), фонд Министерство на внхшите работи и изповеданиџта (даље: Ф.176К), опис (даље: оп), 4а, архивна единица (даље: а.е), 2, Протоколъ за разпитъ на Иаковъ Поповичъ, стр. 16.

сакрију велику количину оружја и муниције. Пећанац је потом послао проверене људе у Ниш да извиде стање, провере магацине и друга надлештва.¹⁰

Оно што је уједињавало четничке војводе био је став да се ни по коју цену не сме допустити регрутација српског становништва. Међутим, неслагања су постојала око тога да ли то спречавати оружјем или неким другим, мање опасним средствима како се непријатељ не би изазивао а положај становништва погоршавао. Преко одређених курира послате су поруке варошком и сеоском становништву да се људи не одазивају регрутним комисијама. Пећанац је 18. фебруара јавио грађанима Ниша да Бугари хоће да их интернирају и засебним возовима пошаљу у Немачку, и да ни по коју цену то не дозволе. На крају његовог прогласа стајало је:

*С тога вам наређујем да сви способни обвезници из града Ниша имају се удаљити из Ниша у оближња села, где имају образовати чете и чекати даља наређења где се имају састати са којим четама, с тим да немају права никаква нереда правити нити се упуштати у борбу са непријатељем без мог личног наређења.*¹¹

Након што су отпочеле прве борбе, Вуле Вукашиновић учествује у Топличком устанку 1917. године. Устанак је за релативно кратко време захватио широко подручје окупираних територије и непријатељског протектората, међу њима и подручје нишког среза (стотину села и варош Ниш). Борио се за одбрану „Комитске државе” на положајима око Корвинграда и нешто источније. У тим борбама био је тешко рањен у врат и метак му је прошао испод ребра. Био је дуже време на илегалном лечењу и непокретан. За време његовог војевања бугарске власти су му ухапсиле супругу и једно време је држале са другим таоцима и затвореницима у Тврђави.¹²

У међуратном периоду

Подаци казују да се Вуле Вукашиновић у потпуности опоравио од рањавања, па је ушао са српском ослободилачком војском у Ниш 12. октобра 1918. године. На једној фотографији из тог времена приказан је у четничкој униформи, дариван буклијом и бројним поклонима.¹³

У Нишу је остао до краја 1922. године, када му се родила ћерка Надежда,¹⁴ а већ почетком 1923. заувек је напустио Ниш. Вукашиновић се посветио фо-

¹⁰ А. Динчић, *н. д.*, 362.

¹¹ *Исто*, 364–365.

¹² НМН, МК12ф, с.м, изјава Персиде Вукашиновић.

¹³ НМН, збирка фотографија. Фотографија добијена љубазношћу Бојане Миленковић, вишег кустоса историчара, на чему јој се аутор рада најсрдачније захваљује

¹⁴ Скупштина Општине Ниш (даље: СОН), матична служба (даље: МС), Књига цркве Саборне Нишке Св. Духа – рођени (1922), књига XII, уписи за децембар 1922. године.

тографији, попут његовог брата Милана, који је држао фотографске радњеу Београду, Крушевцу (фото-радња „Зрак“) и Краљеву. Тим путем пошао је нешто касније и његов првенац Радомир.¹⁵ Једна од његових првих фотографија настала је у Рибарској бањи 8. августа 1923. године. Тада је овековечио генерала Петра Живковића који ће као човек од највећег поверења краља Александра Карађорђевића играти важну улогу у политичком животу.¹⁶ Прву фотографску радњу отворио је у Чачку са шураком Димитријем Коцићем под називом „Фотографски уметнички атеље и Завод за увеличавање слика В. Вукашиновић и Коцић-Чачак“. Већ 1925. године Вукашиновић се са породицом преселио у Краљево.¹⁷

Вукашиновић је све до 1932. године живео мирним породичним животом бавећи се својим занатом и бележећи све значајније тренутке у животу краљевачких породица и самог града.¹⁸ Тада покушава да се и политички активира у невладајућим партијама. По неким сећањима била му је блиска Републиканска странка и њене идеје.¹⁹ Са избором Косте Пећанца за председника Удружења српских четника „Петар Мркоњић“ 1932. године, активно се прикључио старом војводи и његовој организацији. Удружење се супростављало владајућем режиму истичући притом свој ванстраначки карактер. Међутим, врло брзо долази до раскола у четничкој организацији, па се тако један број чланова издваја и формира „Удружење старих четника“ на челу са Илијом Трифуновићем. С друге стране, Пећанац остаје веран монархији, а његово удружење добија мноштво нових чланова. Удружења су имала пододборе широм Краљевине Југославије. Вуле Вукашиновић је изабран за председника краљевачког пододбора „За слободу и част Отаџбине“, оставши на том положајудо почетка рата.²⁰

Слободан Трајковић, краљевачки учитељ и каснији Вукашиновићев борац, даје о њему следеће карактеристике:

Из дечачког доба сећам се Вулета Вукашиновића као јединствене личности Краљева, који је у мојој машти по много чему поседовао легендарне особине и мане Краљевића Марка. У физичком погледу, иако средњег раста, била је то маркантна, корпулентна фигура, са великим црним брковима и увек мрка погледа. Из њега је избијала нека чудна снага, бахатост и пркос. Можда је таквом утиску доприносило и сазнање да се он и у Првом светском рату борио против Немаца, Аустријанаца и Бугара заједно са војводом Вуком, Лунетом, Костом Пећанцем и другим комитама.

¹⁵ Лична архива (даље: ЛА) Радета Вукодављевића из Краљева.

¹⁶ Народни музеј Аранђеловац (даље: НМА), збирка фотографија. Фотографија добијена љубазношћу Тање Вићентић, вишег кустоса историчара уметности, на чему јој се аутор рада најсрданије захваљује.

¹⁷ Драгољуб Вујовић, „Фотографи у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, XXXVII/2017, 232.

¹⁸ *Исто*, 234.

¹⁹ НМН, МК12ф, с.м, изјава Персиде Вукашиновић.

²⁰ ЛА Радета Вукодављевића из Краљева.

Не знам какву је храброст у тој борби испољавао, али то његово учешће је вероватно, поред његове јаке личности, било патриотска база за често невероватну грађанску храброст коју је испољавао у тој предратној паланци. Наиме, као и многе патријархалне јуначине из српске историје, Вуле је био плахе нарави, прзница, љубитељ добре капљице, али са веома развијеним осећањем за правду. То га је врло често доводило у неугодне ситуације.²¹

Национални одбор за одбрану Краљева, формирање ибарског четничког одреда и разлаз са Костом Пећанцем

Након немачког напада на Краљевину Југославију и пораза југословенских снага извршена је окупација земље. Само два дана након заузимања Краљева, Немци су ухапсили прве таоце из редова виђенијих грађана. Томе је допринело и антинемачко деловање изражено уочи рата. Формиран је Национални одбор за одбрану града на чијем челу се нашао Вуле Вукашиновић. Његов заменик био је Михајло Кнежевић, директор Краљевачке гимназије. Поред организације отпора, овај одбор се бавио и хапшењима петоклонаша-германофила, у првом реду фолксдојчера. Један од њих је ухваћен на таквом задатку и убијен крај моста на Ибру.²²

Међутим, након што се ситуација брзо изменила, настао је прогон свих оних које су фолксдојчери проказали немачким војницима. Међу ухапшенима налазили су се највиђенији грађани, међу њима председник општине, бивши народни посланици, свештеници и други. Сви ухапшени држани су извесно време у притвору не би ли се некако обезбедила сигурност немачких окупационих трупа.²³

У немачкој хајци на англофиле и антигерманисте нису заобиђени ни главни руководиоци Националног одбора за одбрану града, Вуле Вукашиновић и Михајло Кнежевић. Добивши вести о сигурном хапшењу, успели су да избегну из Краљева. Више извора се слаже да је Вукашиновић пред напуштање града најпре посетио своју радњу, узео нешто од опреме и отишао. Његов син Радомир је такође избегао хапшење и преко поверљивог човека успео да склони породицу (супругу Милку и синове Предрага и Слободана) код свог таста Софронија Петровића у Врњачкој Бањи. Михајло Кнежевић је побегао са својим сином Радивојем и учитељем Слободаном Трајковићем. Краљево су напустили и Милош Симић са сином Михајлом као и адвокат Владимир Радичевић, кога су окупаторске власти нарочито прогањале јер је убио једног фолксдојчера. Сви су имали оружје.²⁴

²¹ НМН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

²² Историјски архив Београд (даље: ИАБ), фонд Управа града Београда – Специјална полиција, IV одељење (даље: УГБ СП IV), досије 155/2. Овај догађај из Краљева екранизован је у филму „Три“ Александра Петровића.

²³ Исто

²⁴ Исто.

Један део избеглих Краљевчана окупио је Вуле Вукашиновић. Врло брзо је формирао прву герилску групу за борбу против Немаца. Намеравао је да ступи у контакт са војводом Костом Пећанцем који се тада налазио са штабом на планини Соколовици. Војводи је ставио свој одред на располагање, присуствујући великој видовданској конференцији четничких војвода на планини Соколовици. На истом скупу Пећанац му је рекао да му је командант Пете армије генерал Владимир Цукавац дао пуномоћје да у име Врховне команде у земљи продужи четничку акцију против окупатора и да окупи што више људи. Вукашиновић је и формално постављен за команданта Ибарског четничког одреда, са титулом војводе ибарског. Пећанац му је такође дао и бројна упутства, устројство о преким судовима, имена и презимена лица која треба да му се ставе на располагање и друга наређења. Делатност његовог одреда био је Жички срез.²⁵

Ибарски четнички одред је формиран у другој половини августа 1941. године на Палезу (огранак Гоча), док је заклетву положио у селу Каменици, недалеко од Краљева. Одред се састојао од три чете којима су командовали активни и резервни официри (Врпска, Каменичка и Рибничка). Вуле Вукашиновић је био командант одреда, док је његов заменик био Михајло Кнежевић, а начелник штаба Владимир Радичевић.²⁶ Одред врло брзо отказује послушност Пећанцу. Двадесет седмог августа је сазван нови састанак војвода, овога пута на планини Букуљи код Аранђеловца. За разлику од јунског сабора, Пећанац је осуђивао акције против немачких власти, нарочито деловање партизанско-четничких група у појединим крајевима. Након што је најавио да ће се према Немцима поступати пријатељски, дошло је до комешања и негодовања. По сведочењу Вукашиновићеве супруге, он се међу првима супротставио речима „да је то издаја и да се за то нису борили у претходном рату”.²⁷ У документу с краја октобра 1941. године стоји да су се још неке војводе тада супротставиле Пећанчевој политици. Сви су демонстративно напустили скуп, а потом је Пећанац преосталим војводама прочитао припремљени „Проглас драгом народу” који је потом и обнародован у виду плакатаи где је поред осталог стајало:

*Сви они који се налазе по шумама, а нису под мојом командом, имају се у року од осам дана од дана прокламације вратити својим кућама и свом редовном послу. За њихову безбедност јамчим ја, уколико нису извршили злочиначка дела. За неизвршење предњег казниће се смрћу.*²⁸

Након разлаза са Костом Пећанцем, Вукашиновић најпре ради по инструкцијама генерала Љубе Новаковића, који је такође напустио скуп на Бу-

²⁵ АС, ПКС, инв. бр. 565. Васко Радловић, Хроника Рибнице (1965); НмН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

²⁶ АС, ПКС, инв. бр. 565. Васко Радловић, Хроника Рибнице (1965).

²⁷ Војни архив у Београду (даље: ВА), фонд Недићева архива (даље: НДА), кутија (даље: кут), 33, фасцикла (даље: ф), 13, документ – страна (даље док. бр), 13-1; НмН, МК12ф, с.м, изјава Персиде Вукашиновић.

²⁸ ВА, НДА, кут. 33, ф. 13, док. бр. 12-1.

куљи, а затим и Команде четничких одреда Југословенске војске (преко опуномоћеника за подручје Шумадије).²⁹

У периоду привремене сарадње између партизанског Врховног штаба и Команде четничких одреда са Равне Горе залагао се за споразум о сарадњи и ненападању са партизанима. На то је највише утицало деловање Михајла Кнежевића, који је још пре рата бранио комунистичке активисте и симпатизере у Краљеву од полицијских прогона. Кнежевић је до краја јула вршио саветодавну улогу у Краљевачком партизанском одреду, сходно инструкцијама о стварању општенародног фронта између комуниста и свих антинемачких снага. На предлог Вулета Вукашиновића пристао да је преузме дужност заменика команданта Ибарског четничког одреда.³⁰

Улога Вулета Вукашиновића у опсади Краљева од 1. до 30. октобра 1941. године

Сагласно одлуци Главног штаба НОП одреда Југославије (партизани) и Команде четничких одреда Југословенске војске (четници пуковника Драже Михаиловића), била је још у Чачку формирана заједничка команда за опсаду и ослобођење Краљева.

Према плану за опсаду и напад на немачки гарнизон у Краљеву, устаничке партизанске и четничке јединице биле су распоређене око Краљева на следећи начин: југоисточно и јужно од Краљева налазиле су се снаге Врњачког партизанског одреда, Гочка, Драгосињска, Кованлучка и Крушевачка чета Краљевачког партизанског одреда, Рударска чета Копаоничког партизанског одреда и Трнавски батаљон са четири чете. Од четничких снага биле су груписане по три чете Ибарског четничког одреда и Љубићки четнички одред са три чете. Укупно је било дванаест партизанских и шест четничких чета од око 1200–1500 бораца. Западно од Краљева налазиле су се преостале мешовите јединице.³¹

Готово читавог октобра, удружене снаге супростављале су се немачким, које су вршиле нападе из града и покушавале да се пробију из правца Крушевца и деблокирају своје опкољене трупе. Четничко-партизански штаб и заједничка интендантура налазили су се у селу Драгосињцима, где је Вукашиновић са другим официрима и командантима углавном боравио током ратног затишја.³²

Већ 4. октобра, делови Краљевачког партизанског одреда заузимају положаје изнад војних магацина у Белимарковцу и Јовцу, затварајући обруч око немачког гарнизона са југоисточне стране, према Крушевцу, у садејству са Ибарским четничким одредом.³³

²⁹ Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац, 1999, 284.

³⁰ НМН, МК12ф, с.м, изјава Милоша Симића.

³¹ Народни устанак и борбе за Краљево, Зборник радова научног скупа (даље: *Народни устанак и борбе за Краљево...*), Београд, 1985, 505.

³² АС, ПКС, инв. бр. 565. Васко Радуловић, *Хроника Рибнице* (1965).

³³ *Народни устанак и борбе за Краљево...*, 197–199.

Једна од најтежих борби је вођена са борбеном групом мајора Вилдермута. Тада се око села Врба борила Гочка чета под командом Милана Симовића, док су се са јединицама мајора Деша, које су кренуле у сусрет Вилдермутовој групи, борили делови Ибарског четничког одреда и Трнавски батаљон Чачанског партизанског одреда.³⁴ Наредну већу борбу Рударска чета је водила нападајући железничку станицу Врба. По изјавама учесника напад на железничку станицу Врба изведен је три дана после акције на путу Крушевац-Краљево.

На основу извештаја немачке 717. пешадијске дивизије, напад на Краљево извршен је 15. октобра, док је 16. октобра борбена група Вилдермут посела положаје у рејону западно од Кованлука и у Шумарицама, југоисточно и источно од Краљева. Сутрадан, 17. октобра, група је чистила подручје Ковача и Трешњара, а затим до 21. октобра, када су обе борбене групе напаале комуникације према Рашкој, није било борбених акција. Напад на источни део Краљева у ноћи између 18. и 19. октобра извршио је Трнавски батаљон Чачанског одреда са четницима Вулета Вукашиновића. Напад је имао демонстративни карактер чији је циљ био развлачење немачких снага. У склопу тог задатка, Рударска чета, нападајући немачку посаду на железничкој станици у Врби, штитила је Трнавски батаљон и Вукашиновићеве четнике од напада с леђа.³⁵

Како би обезбедила несметан рад својих посада, команда немачке 717. пешадијске дивизије отпочела је са расељавањем становништва из свих места дуж пута и пруге Крушевац-Краљево. С обе стране, у дубини од три километра, успостављена је забрањена зона за кретање цивилног становништва.³⁶

Као и раније припремљени и изведени напади на Краљево, ни последњи изведен увече 31. октобра, није дао очекиване резултате. И у тим борбама су такође учествовали четници Вулета Вукашиновића.³⁷

За време борби око Краљева, Вукашиновићев одред је драстично порастао и према једном немачком извештају, са око 650 људи се супротстављао немачким снагама у општини Метикош.³⁸

У вихору грађанског рата

Након прекида сарадње и почетка међусобних сукоба између равногорских четника и партизана, Ибарски четнички одред се преко ноћи распао.³⁹ За разлику од команданата других чета, Вуле Вукашиновић је са делом преосталог

³⁴ Исто, 555.

³⁵ Исто, 544.

³⁶ Исто, 545.

³⁷ Исто.

³⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zb.NOR*), tom I, knjiga 1 (dalje: I/1), dokument broj (dalje: dok. br.), 279. Prilog dnevniku štaba XVIII nemačkog armiskog korpusa od 19 IX do 6 XII 1941. god, Beograd, 1949, 635.

³⁹ *Народни устанак и борбе за Краљево...*, 291.

људства одбио да изврши напад на партизане према Чачку након што је пристигло наређење са Равне Горе. У дневнику Радојка Јовандарића је забележено да се повукао на Лакат, између села Рибнице и Каменице.⁴⁰

Након пропасти опсаде Краљева, Вукашиновић се са својим људима једно време налазио у Гокчаници код Ушћа, где је организовано растурање и прикривање бензина, муниције, бомби и експлозива, који су довучени из војних магацина код Богutowца. Група се затим преко Ушћа пребацује огранцима Чемерна, а онда у близини Богutowца прелази Ибар и стиже на Гоч, када долази до поделе групе.⁴¹ Један документ казује да је 13. новембра одржан неуспешан разговор са војводом Машаном Ђуровићем у Рашкој:

Данас су код мене долазила два делегата из Краљева од којих ја ниједног не познајем, али се зову: Вуле Вукашиновић, војвода ибарски и директор гимназије Кнежевић. Том приликом су ме замолили да прекинем непријатељство са комунистима што сам ја категорички одбио.⁴²

Вукашиновић је већ тада обележен као комуниста. Такође, и квислиншка пропаганда није бирала средства како би га са још неким саборцима оцрнила:

Обраћамо се Вама, браћо наша, који се налазите у шуми, натерани силом и обманути од плаћеника Москве и Лондона, са братском жељом да Вас упознамо са правом истином и прикажемо Вам ваше вође. Ево их. Први је: Миленко Никишић, пропали трговац и трговац белим робљем-комуниста, плаћеник Москве. Други је: Дража Михаиловић, генералштабни пуковник Југословенске војске који је побегао на Суворбор када се је требало борити а сада за паре Лондона, заједно са комунистима, гура Српски народ у пропаст, погибију и несрећу. Трећи је: Новаковић, ђенерал Југословенске војске, који је исто учинио као и његов колега Дража, само што је поред осталог украо (5) пет милиона динара војничког новца. Четврти је: мајор Кесеровић, са истим моралним и националним квалификацијама као и његови другови Дража и Новаковић. Пети је: Вуле Вукашиновић, позната краљевачка бекрија и пијаница који је дигао људима паре, пијанчио на вересију, да би на крају на име врлог четника и националног борца војводе Косте Пећанца, завео људе среза Жичког гурнувши их у смрт а сам срез Жички својим делима попали и зави неколико хиљада породица у црно. Поред ових наших целата, њихов табор је појачан црногорским комунистима, који су уништили Црну Гору, а сада хоће да рашчерече и униште Србију и српски народ. Ето то су, несрећна наша браћо, ваше вође, који уништавају и вас и нас, и ваше и наше породице, уништавају и ваше и наше домове ради примљеног злата бољшевичке Москве и јеврејског Лондона.⁴³

⁴⁰ Осветљавање истине (документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941), књига 1. Приредили: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Чачак–Краљево, 2006, 459.

⁴¹ НМН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

⁴² ВА, НДА, кут. 33, ф. 13, док. бр. 23-1.

⁴³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н.д.*, 328.

Након гаранција Миодрага Стефановића, Богдана Гордића и Тихомира Топаловића, четничких војвода из трстеничког краја, Вукашиновић борави у манастиру Љубостиња, где се сусрео и са владиком Николајем Велимировићем. Владика га је саветовао да настави започету борбу у Босни где је српски живаљ препуштен на милост и немилост усташама. Противио се томе да се води борба у Србији, где су Немци за једног погинулог стрељали сто а за рањеног педесет цивила.⁴⁴ Није познато где се Вукашиновићева група кретала након напуштања Љубостиње. По неким непоузданим сведочанствима трагали су за групом генерала Љубе Новаковића која је тада била на партизанској територији.⁴⁵

Вукашиновић је намеравао да се састане са Драгутином Кесеровићем и предложи му одлазак у Босну. У првој половини децембра стигао је курир са поруком да је Кесеровић сместио свој одред у селу Осредци (данас Осреци) код Бруса. Војвода Машан Ђуровић, пративши траг Вулетове групе, напада Кесеровића у Осредцима и пали тамошњу школу, па је овај принуђен да се повуче у село Крива Река подно Копаоника.⁴⁶

На Божић 1942. године долази до дуго очекиваног састанка између Вулета Вукашиновића и Драгутина Кесеровића у Кривој Реци. Срдачни пријем убрзо се изродио у тешку свађу. Није могао да се постигне договор око одласка за Босну. Ситуација додатно ескалира и услед неповерења, јер су поједини Кесеровићеви официри тражили да се из Вукашиновићевог одреда уклоне некадашњи партизани.⁴⁷ Према сећању Слободана Трајковића, Кесеровић је подизао глас и тражио да се Трајковић као некадашњи партизан стреља.⁴⁸ Истакао је да га је Дража Михаиловић овластио да формира војну организацију у крушевачком округу и да ће Вукашиновић бити његов заменик. С друге стране, Вукашиновић је указивао да му је владика Николај Велимировић саветовао да штити Србе у Босни и упорно покушавао да наговори Кесеровића да крену у помоћ тамошњем живљу. Један документ забележио је ове неуспешне разговоре у Кривој Реци:

Мајор Кесеровић се сада налази у селу Осредцима, општина Миленција, срез Копаонички, имајући са собом 60 до 80 људи. Око Божићних празника он се посвађао са Ибарским војводом Вулетом Вукашиновићем из Краљева, па је овај са Богданом (Михајло – прим. аут.) Кнежевићем, директором гимназије из Краљева и још 13 до 15 четника, напустио Осредце и отишао у правцу Ибарске клисуре о чему је обавештен и начелник округа у Краљеву. Има извесних индиција да ни Кесеровић ни остали неће овде остати целе зиме већ ће учинити покрет према Арнаутима.⁴⁹

⁴⁴ АС, ПКС, инв. бр. 565. Васко Радуловић, Хроника Рибнице (1965).

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Миланко Ђурић (изјава-подаци).

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ НмН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

⁴⁹ ВА, НДА, кут. 20, ф. 1, док. бр. 53-1.

Напетост су покушавали да смире Михајло Кнежевић и учитељ Коста Мудрић из Велућа, који се после блокаде Краљева прикључио групи мајора Кесеровића. Нарочито је велики ауторитет имао Кнежевић, чије је познанство са Кесеровићем датирало још пре рата. Као угледни просветни радник, предавач и говорник, врло често је боравио у Крушевцу, где је Кесеровић службовао као председник регрутне комисије у крушевачком Војном округу. Познанство се у рату додатно учврстило и кумством, када је крстио најмлађу Кесеровићеву ћерку Милену, у селу Батоте. Управо је он повезао Вукашиновића и Кесеровића, који је нарочито поштовао његовог брата Милана, предратног фотографа у Крушевцу. Међутим, после жучне расправе, уследио је коначни раскид, који се умало није завршио кобно будући да су обојица потегли револвере.⁵⁰ Слободан Трајковић наводи да је до сукоба дошло и због тога што је предлагана сарадња са партизанима што је Кесеровић одбио.⁵¹ Међутим, то не потврђују други извори. На крају је Кесеровић наредио Вукашиновићу да напусти Копаоник или ће у супротном бити нападнут. Немачки извори су забележили да су се у борбама за Краљево први и последњи пут помагали у борбама код Каменице.⁵²

Поједини Вукашиновићеви људи остали су код Кесеровића након што је он напустио Криву Реку.

Заробљавање и довођење у логор

Половина бораца је након разбијања партизанских одреда нашла уточиште код Вукашиновића. Због тога су највише негодовали Кесеровићеви официри и захтевали да се он ухапси, а партизани стрељају.

Група је по напуштању Копаоника најпре кренула према Топлици, али је тада одлучено да се ипак иде за Босну. Након неколико дана, 20. јануара 1942. године стижу у село Пределе у општини Гокчаници. Сместили су се у кући браће Пандрци.⁵³ Истог дана су их потказали поједини сељаци, а о догађајима који су потом уследили речито казује Слободан Трајковић:

На Гочу се нисмо задржали ни два дана, а већ су за нас сазнали четници војводе Столета Врњачког и пошли у потеру. Пребацили смо се у Пределе (тада општина Гокчаница) и заноћили у кући Никодија Пандрца. У току ноћи неки сељак нас изда четничкој посади Машана Ђуровића, која је била у школи у Међуречју. Они извисте Раику и Машан у току исте ноћи пошаље 180 четника, који у зору почну са опкољавањем. Наш стражар их опази и спремимо се за повлачење. У току ноћу двојица из Вулетове групе

⁵⁰ Миланко Ђурић (изјава-подаци).

⁵¹ НМН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

⁵² Zb.NOR I/1, dok. br. 279. Prilog dnevniku štaba XVIII nemačkog armiskog korpusa od 19 IX do 6 XII 1941. god, 635.

⁵³ НМН, МК12ф, с.м, изјава Милоша Симића.

пошли су као патрола у правцу села Бурмаза да тамо припреме долазак групе. Мени је Вуле рекао да пођем у том правцу, јер је знао да ме Машанови четници гоне, а он је, још бунован, решио да их сачека и да се са њима споразуме на миран начин, верујућу у снагу свог ауторитета као старог комите, да у тим људима има још патриотизма и да нису сви издајници. Не чекајући много, ја одмах пожурих ка Жељину, по трагу патроле која је отишла у правцу Бурмаза. Успут сустигнем Вулетовог начелника штаба поручника Власту Антонијевића, који се посвађао са Вулетом што овај неће да се повуче, и сам је кренуо за мном, не желећи да чека и преговара са Машановим четницима. Журили смо кроз густу шуму и снег и дошли у Бурмазе, село под самим Гочом. У Бурмазима смо узалуд чекали читав дан. Увече замолимо два сељака да оду до Предола и испитају шта се десило. Тек после поноћи они су се вратили и донели поражавајуће вести: Машанови четници потпуно су опколили Вулета и његову групу и са неколико митраљеских рафала принудили их да не пруже отпор, што ни Вуле није желео, јер је био против братоубилачке борбе. Он је покушао са њима да преговара, међутим, они су их разоружали и безобзирно повезали неким ланцима као најокорелије разбојнике. Одатле су их уз шенлучење отерали на Уиће и у Раику, а онда возом за Краљево. Једна група Машанових четника јурила је за нама читав сат, чак су и пуцали из пушкомитраљеза и на крају одустали од гоњења.⁵⁴

Милош Симић који је тада био заробљен даје нешто другачије виђење новонастале ситуације:

*Наша предстража: учитељ Трајковић, Душан Павловић, поручник Властимир Антонијевић – кукавички је побегла, неизвестивши нас о опасности.*⁵⁵

Након заробљавања и разоружавања, Вукашиновићева група је доведена у школу у Међуречју а потом на Целеп тунел, где је чекала воз који је долазио из Косовске Митровице. Одатле је спроведена за Рашку, где остаје шест дана, одакле су спроведени по великом мразу до Краљева. У групи је било укупно 15 људи: 10 заробљених у Предолу и још пет заробљених партизана, раније заточених у Рашкој. Према речима Владимира Столовића, 15 је успело да избегне заробљавање, док је читав Вукашиновићева група бројала 25 људи.⁵⁶ У Краљеву су били смештени у железничкој ресторацији, где су остали до мрака, а потом затворени у тамошњој школи. Сутрадан су поново враћени у ресторацију, а потом око 16 часова укрцани у теретни воз који се кретао до Ниша. У спроводном акту стајало је да се група упућује на саслушање Главној команди четничких одреда у Нишу. Уз дозволу спроводника, Вукашиновић се пред сам полазак сликао са својим сином. Убрзо је настало и комешање, јер је сти-

⁵⁴ НМН, МК12ф, с.м, изјава Слободана Трајковића.

⁵⁵ НМН, МК12ф, с.м, изјава Милоша Симића.

⁵⁶ НМН, МК12ф, с.м, изјава Владимира Столовића.

гао човек из фелдјандармерије и тражио да се цела група задржи у Краљеву. Спроводници нису пристајали на то, тврдећи да имају наредбу да их спроведу у Ниш. Немци су потом преко тумача тражили да у Краљеву остану само Вуле Вукашиновић, његов син Раде и Дража Јаснић. Када ни то није успело, узели су број спроводног акта са намером да детаљно испитају валидност наређења.⁵⁷

Након што су прошли Лапово, наишло је једно одељење Бугара на челу са официром који је почео да виче на спроводнике. Тражио је да заробљеницима одвежу руке а потом поклонии сваком по једну кутију цигарета. Приликом транспорта, Раде Вукашиновић је предлагао да се изврши бекство, јер су се ланци на ногама олабавили, али је његов отац био против надајући се да ће са Костом Пећанцем моћи да изглади ствари. Ни други затвореници нису били за бекство, јер се онда морало ићи преко отвореног поља и то по дану.⁵⁸

Група је скинута на главној железничкој станици у Нишу, одакле је спроведена до затвора Специјалне полиције у Душановој улици. Тада долази до непријатног сусрета са Пећанцем, када је Вукашиновић је у бесу покушао да га пљуне, али га је један немачки војник спречио у томе ударивши га ногом у стомак. О томе сведочи и Вукашиновићева супруга:

Том приликом му је речено да ће сви они који непријатељски поступају против Немаца бити стрељани. Вуле се обратио Пећанцу и молио га да се сети њихових борби у прошлом рату и да му некако сада помогне. Пећанца је одбио а Вуле је револтиран покушао да га пљуне и опсује, али је тада ударен ногом у стомак. Када је опет Немац покушао да га удари, он се руком заклонио. Рука му је била повређена јер је овај имао клинове на цокулама. Одмах је одведен у самицу и када су га вратили у заједничку собу, рука се инффицирала и букнула.⁵⁹

Један од организатора бекства и погибија

У току наредне ноћи група је из затвора и уз пратњу шесторице немачких фелдјандарма спроведена до капије логора на Црвеном крсту. У сећањима преживелих било је то 1. фебруара. Када су дотерани у круг логора, Немци су приступили претресу. Вукашиновић је имао у свом џепу два пиштољска метка и кроз џеп спустио их кроз ногавицу, а затим нагазио. Група је потом смештена у соби број 12, где је било највише заробљених партизанских бораца. Само неколико минута касније, у собу је ушао немачки подофицир носећи у руци два револверска метка које је Вукашиновић претходно спустио у снег. Пошто нико од затвореника није желео да призна чији су метци, уследило је немилосрдно батинање у дворишту логора. О тим батинама сведочи Душан Томовић:

⁵⁷ НМН, МК12ф, с.м, изјава Витомира Медаревца.

⁵⁸ НМН, МК12ф, с.м, изјава Персиде Вукашиновић.

⁵⁹ Исто.

По најстрашнијем мразу кога ја памтим – свлачили су људе и тако голе постављали уз зид. Овога пута у врсту, а не познат немачки строј – три по три. Узимали су по једног, одводили га на сред дворишта, код великог кухињског стола, где је ветар несметано фијукао, полагали га потрбушке тако да му је брада висила за предњом ивицом. Онда би један од целата опкорачио својим ногама главу жртве, а други би држао ноге логораша. Са сваке стране био би по један целат са пендреком. Почињали су од главе. Људи који су имали прилике, на демонстрацијама или где другде пре рата да виде како се од једног удараца о глави пада као свећа – могу схватити шта то значи. А овде није био један ударац. Тек после десет, двадесет па и тридесет – прелазили су на леђа. Тако претучену и голу жртву, која је одавно престала да даје видне знаке живота – бацали су у снег.⁶⁰

Вуле Вукашиновић је позван на разговор у канцеларију команданта логора, где је био претучен. Пошто је издржао све муке и ништа није признао, добио је надимак „Старац Вујадин“.⁶¹

Тих дана је направљен план да се побегне из логора. Душан Томовић је групи завереника прикључио и Вукашиновића јер га је познавао још од опсаде Краљева. Тражио је од њега да пред својим људима читаву ствар представи само као своју иницијативу. У руководство завере између осталих, био је укључен и командант собе 12, Бранко Бјеговић. Врло брзо са планом је било упознато око 60 људи.⁶²

Као најзгодније време за напад на логорску стражу изабран је моменат када наступи крај ноћне логорске шетње и повратак у собу. Пред стројем, на размаку од седам до осам метара, стајало је десетак Немаца са пушкама на готовс. Растојање између Немаца било је толико да су покривали логорашки строј. Стога су се завереници поделили у групе од по четири човека, водећи рачуна да у строју буде један до другог. Број група одговарао је броју непријатељских стражара пред стројем. Потом су одређене две групе од по десет људи. Једна је имала задатак да ликвидира пушкомитраљесца а друга да освоји митраљез и покида телефонску линију. Сигнал за напад је требало да да Бранко Бјеговић, који је као командант собе стајао пред стројем.⁶³

Пресудни моменат који је утицао да се бекство убрза уследио је 8. фебруара. Тог дана прочитано је име 80 логораша што је схваћено као одвајање предвиђених за стрељање. И Јевреји који су радили на брду Бубањ саопштили су да се копају јаме за многе који ће бити стрељани. Истог дана су почели озбиљни договори о предстојећем бекству. Вуле Вукашиновић, као један од организатора, добио је задатак да са својом групом пресече телефонске жице и отвори

⁶⁰ ИаН, фонд VARIA – 475.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

капију.⁶⁴ Према сведочењу његове супруге и сина, Вукашиновићев задатак био је много тежи – ликвидација немачког стражара испред собе број 12.⁶⁵

Дванаестог фебруара, пошто је постојала бојазан да неко од слабијих логораша не изда заверенике, логораша су напали немачку стражу и отпочели бекство из логора. Будући да је бекство ка капији било онемогућено, стигло је наређење да се крене на жичану ограду. Приликом прескакања ограде, са још 41 логорашем, погинуо је и Вуле Вукашиновић. Његов син је заједно са 105 логораша успео да се спаси.

Извори и литература

Извори:

а) Објављена архивска грађа и извори

Осветљавање истине (документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941), књига 1. Приредили: Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, Народни музеј Чачак, Историјски архив Чачак, Народни музеј Краљево, Чачак-Краљево, 2006.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, I-1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1949.

б) Необјављена архивска грађа

1. Архив Србије – Београд

Фонд Покрајински комитет Србије

2. Архив Југославије – Београд

Фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре (1919–1929)

3. Војни архив – Београд

Недићева архива

4. Историјски архив Београд

Фонд Управа града Београда – Специјална полиција, IV одељење

5. Историјски архив Ниш

Књига цркве Саборне Нишке Св. Духа – рођени (1893)

Фонд VARIA

6. Народни музеј Аранђеловац

Збирка фотографија

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ НМН, МК12ф, с.м, изјава Персиде Вукашиновић.

7. Народни музеј Ниш

Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”

Збирка фотографија

8. Скупштина Општине Ниш

Одељење матичне службе (Књига цркве Саборне Нишке Св. Духа - рођени (1922)

9. Централен Државен Архив - Софија

Фонд Министерство на вншните работи и изповеданијта

Литература

а) књиге:

Вујовић Драгољуб, *Фотографи у Чачку*, „Зборник радова Народног музеја Чачак”, XXXVII, Народни музеј Чачак, Чачак, 2017, 217-265.

Динчић Александар, *Топлички устанак у нишком крају 1917 -припреме и народни отпор*, „Митолошки зборник”, 44, Центар за митолошке студије Србије, Рача, 2021, 349-381.

Живановић Сергије, *Трећи српски устанак*, „Погледи”, Крагујевац, 1999.

Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд, 1985.

б) лична архива:

Раде Вукосављевић из Краље

в) изјаве-подаци

Миланко Ђурић из Лесковца

Aleksandar Dinčić

Historian Niš

VUKAŠIN VULE VUKAŠINOVIĆ (1893-1942) ONE OF THE ORGANIZERS OF THE ESCAPE FROM NIŠ CONCENTRATION CAMP

Summary

Based on available archival and memoir sources and literature the article deals with the biography of one of the organizers of the escape from Niš Concentration Camp (Crveni Krst Camp), from his birth, participation in the First World War, the life in the interwar period and participation in the Second World War. His resistance to the enemy at the time of the popular uprising in 1941, his capture, camp imprisonment, and his death are especially discussed.

БЕКСТВО ИЗ НИШКОГ ЛОГОРА У СЕЋАЊИМА ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША

Апстракт: Један од догађаја који је обележио логор на Црвеном крсту током Другог светског рата било је прво организовано бекство, 12. фебруара 1942. године. О овом догађају доста је писано у домаћој историографији али, осим српским историчарима, прво бекство послужило је као инспирација и сликарима, песницима и другим уметницима. У досадашњим радовима, изјаве преживелих логораша и учесника бекства коришћене су са циљем расветљавања историјата логорског комплекса током ратног периода, условима у логорским ћелијама, утврђивању броја и пописивању жртава, писању биографија логораша али изјаве преживелих учесника бекства нису биле презентоване јавности. Управо из тог разлога, намера аутора била је да учеснике научног скупа из земље и иностранства, али и ширу јавност, упозна са изјавама преживелих учесника бекства и само један мањи део њих објави у овом раду. Приликом израде коришћена је грађа тј. изјаве преживелих које се чувају у студијској збирци „Меморијални комплекс 12. фебруар” Народног музеја Ниш.

Кључне речи: логор, Ниш, изјаве, бекство, логораша, Други светски рат

Напад нацистичке Немачке на Краљевину Југославију започео је 6. априла 1941. године, а већ 9. априла немачке јединице ушле су у Ниш и успоставиле своју управу. По освајању града формирана је Фелдкомандантура 809 која је осим нишког, обухватала још лесковачки, зајечарски и крушевачки округ. Готово истовремено, успостављена је и Фелдјандармерија која је у граду обављала службу војне и привредне полиције.¹

Након краткотрајног Априлског рата, у Нишу се стекао велики број официра, подофицира и редова југословенске краљевске војске који су као ратни заробљеници били смештени у касарни Првог коњичког пука „Обилић”. Број ратних заробљеника се временом повећавао те су немачке власти почеле да уређују магацински простор ове касарне са намером да он прерасте у логор. Званично, логор је јуна 1941. године формирао СС капетан Хајнрих Брант, који је вршио дужност шефа нишког Гестапоа и официра за везу са главним станом у Београду.²

Формирањем логора на Црвеном крсту стекли су се сви услови како за хапшење непослушног локалног становништва тако и свих других противни-

¹ Д. Живковић, Д. Дејановић, М. Миловановић, Ђ. Стаменковић, *Ниш у вихору ослободилачког рата*, Нови Сад, 1968, 101–114.

² Н. Озимић, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш, 2012, 4.

ка Трећег рајха. Међу првим затвореницима било је око 150 угледних грађана Ниша, разних професија (трговаца, лекара, адвоката, учитеља) који су квалификовани као масони па су ухапшени из „превентивних” разлога. У јесен 1941. године немачком наредбом ухапшени су сви Јевреји из Ниша и околине и смештени на спрату и на тавану логорске зграде. Крајем 1941. и почетком 1942. године уследио је масовни прилив заробљених бораца покрета отпора из јужне, западне и централне Србије. Најпре су крајем октобра 1941. године у логор доведени борци из крушевачког краја који су смештени у логорску собу број 12. Средином децембра пристигла је и група заробљених бораца Копачничког партизанског одреда, а потом и борци Крајинског и Поморавског партизанског одреда као и групе бораца са подручја Рашке и Краљева.³

Као и у осталим логорима широм поробљене Европе, и у нишком логору се са заробљеницима сурово поступало. Саслушања, испитивања, малтретирања и извођења ноћу ради батињања и мучења на разне начине биле су свакодневица нишких логораша. Према сведочењу Луке Радмановића, мучење логораша овако је изгледало:

Након смештања у собу број 14 извели су нас и тукли. Свукли су нас до голе коже и тако голи смо стајали у реду чекајући да будемо батињани. Но, да би батине боље успеле изнет је сто у двориште и по цичи зими, један по један пребацивани смо преко стола и до несвести мучени, а затим бацани у снег где смо се по неколико сати мрзнули. Многима су разбијане главе, многима повређене кичме и пребијени бубрези. Тукли су нас од главе до пете. Најтеже је било када Немац зајаше на главу, други на ноге а остали пендрецима су тукли до несвести. Пошто би се смрзли у снегу позивали су друге логораше да их убаце у собу.⁴

Сличну изјаву дао је и логораш Милутин Самарцић:

У току сваког дана чим би пала ноћ команданти логора један или обојица упали би у собу са шлемовима на глави или у белим рукавицама са парабелумом у руци ишао би поред нас и кога би одредио да изађе викнуо би „ДУ” тако би од 7–10 људи истерао на снег пред врата собе. Напољу је већ био донешен сто на који би свакога положили потрбушке, скинули му панталоне и заврнули кошуљу. Четири Немца би држали бијенога, а двојица гуменим пендрецима би тукли из све снаге леђни део изнад дебелог меса тј. предео леђа где се налазе бубрези. Тучени би одмах почео да јауче и тај би се јажук убрзо претворио у нељудски и животињски урлик. Тек што би тучени престао да се отима и да урличе тј. када би био онесвешћен бацили би га онако разголићеног у снег. Тако би сваког редом

³ М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983, 91–103.

⁴ Народни музеј Ниш (=НМН), Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Студијска збирка (=Сз), Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2.1942, књига (=књ.) 2, Изјава Радмановић Луке, 4.

од изведених претукли и наслагали на гомилу као џепанице. Потом би командант ушао и наредио да се претучени унесу назад у собу.⁵

Осим батинања и других понижења које су логораши преживљавали, највећи проблем је представљала глад. Оброци су били минимални – за доручак шоља чаја без шећера, за ручак чорба најчешће од кромпира, пасуља, репе уз парче проје и за вечеру поново шоља чаја или кафе.⁶

Лука Радмановић овако је описао исхрану:

Храна у логору је била очајна. Ујутру горак чај без шећера, увече горка кафе. По дану за ручак би се добила водица са неким зрнциетом пасуља или комадићем кромпира, али се то није нигде могло видети. Једном дневно давали су по парченце буђаве проје која није била тежа од 150–200 грама. То је било целокупно следовање.⁷

У својим изјавама, преживели логораши су говорили и о условима у логорским собама. О условима у соби број 12, логораш Милан Јеремић је изјавио:

Већ сам нагласио да смо у соби број 12 добили сламу и она је стављена свуда околу поред зида и да је још свако од нас ко је имао ћебе или поњаву се тиме покривао, а ко пак није имао ништа, он би спавао без покривке. Затим, пошто је соба број 12 била велика и имала је три прозора. Била је хладна као ледара, није се уопште ложило. Поред тога, ту се вршила нужда у оним киблама, а то се износило тек изјутра када се излазило или увече кад се са целом групом излазило. Што се тиче чистоће, о томе просто немам речи да опишем колико је хигијена била на ниском нивоу. Односно, имали смо вашке-гамад у изобилју. Могу да кажем, да су нас једном у току тог периода, односно до бекства натерали да се испаримо и то до голе коже. Били смо голи-наги док се то наше одело парило и то само под њиховом стражом. Но, и поред тога, опет смо вашке имали касније.⁸

Сличну изјаву дао је и Павле Ваш:

У соби је живот био доста тежак, а то сам и малопре казао. Ту се је преко дана вршила нужда (велика и мала) јер се ту налазила кибла за нужду. По бетону је било врло мало сламе, а нас је било у соби преко 150, тако да смо лежали као сардине збивени један до другог, измучени, пребијени. Међу нама је било и таквих другова којима је вирио скоро одбијен бубрег од батина, а ми нисмо имали никаква средства да таквог друга

⁵ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 3, Изјава Самарцић Милутина, 6.

⁶ И. Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш, 2015, 11.

⁷ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 3, Изјава Радмановић Луке, 8.

⁸ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 5, Изјава Јеремић Милана, 15.

*барем превијамо, ако не да лечимо, већ смо цепали од наше одеће - бедне и превијали такве болесне другове.*⁹

Суров режим у нишком логору натерао је логораше да размишљају о бекству. Прва таква идеја јавила се почетком 1942. године и том приликом било је договорено да се пробој изврши за православни Божић 7. јануара 1942. године. Међутим, план логораша пореметио је долазак православних свештеника на Бадњи дан. Након читања молитве, свештеници су напустили логорски комплекс, а логораша остали закључани у својим собама и наредних дана те је тако пропала идеја о бекству.¹⁰

О доласку свештеника у логор, Мирко Милорадовић је у својој изјави истакао:

*Дана 7. јануара 1942. године на дан Божића у собу су дошла два свештеника. Када су партизани видели ове свештенике, рачунали су да су они дошли ради тога да их исповеде, јер су Немци били религиозни, па су пред стрељање требали да обаве верски обред. Живели су у страху и ишчекивању. Међутим, свештеници су отпочели са обављањем верског обреда, певали су песме, читали молитве, кадили и босиљком прскали водицом по соби. На срећу, није се обистинило то да су свештеници дошли да их живе опевају. После завршетка верског обреда, свештеници су напустили собу број 14.*¹¹

Такође, долазак свештеника описао је и Живојин Радовановић:

*Сећам се једног веома мистериозног случаја, а то је уочи Божића када су Немци организовали тзв. њихову литургију – када су хтели да се прикажу пред светом, како они верују у Бога, како су они веома побожни људи, јер се боре за правду, тако да су неколико свештеника довели у логор који су читали разне литургије а постављали су и кандила, где су кандилима махали да нас окаде тамјаном и томе слично. Но, нама је било наређено да ми никако не смемо ни са једним попом или било с ким који су вршили литургију да проговоримо било коју реч. Они су овим својим гестом хтели то као да докажу тиме да они поштују нас, односно нашу хришћанску веру, тако да су онда наредили да сваки од нас логораша приђе и пољуби попу руку. Онај ко није хтео да то учини, сматрали су да је то окорели комуниста, да тај не верује ни у Бога, односно да не верује у било кога.*¹²

Само месец дана касније, 9. фебруара 1942. године, партизани из Топличког одреда порушили су мост на Јужној Морави и као одмазду за тај чин Немци

⁹ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 4, Изјава Ваш Павла, 6.

¹⁰ И. Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, 12.

¹¹ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 5, Изјава Милорадовић Мирка, 5.

¹² НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 2, Изјава Радовановић Живојина, 47.

су одлучили да стрељају једну групу логораша. Такође, прозивка за одмазду извршена је и због убиства једног немачког официра. Одлуком команданта логора Хамера направљен је списак имена логораша предвиђених за стрељање из логорске собе број 12. Овој групи је било наређено да се сваког дана, приликом постројавања на апел плацу, одвоји од осталих затвореника на удаљеност од око два метра. Преко логорског лекара логораша су сазнали да Јевреји копају раке на брду Бубањ за групу која је прозвана и да ће највероватније велико стрељање бити 12. или 13. фебруара.¹³

О прозивци логораша предвиђених за стрељање, логораш Момир Вуловић је рекао:

Они су ту дошли с намером да изврше прозив затвореника за стрељање. Постројени су сви у строј и почели су да прозивају. Тако је прозивано, прозивано, ја сам прозван тачно последњи, тога се добро сећам. Кад ме је Немац прозвао, рекао је „Вуловић Момир”, и изашао сам и као и сви остали прозвани стао сам у други строј. Она група која није прозвана, враћена је у собу, а ми смо остали пред зградом. У овој групи прозвано је нас 76. Онима који су остали пред зградом, један агент, који је лепо српски говорио, уписао је име и презиме, одакле смо итд. После узимања ових података враћени смо у собу број 12.¹⁴

Ово сазнање био је важан моменат и у соби број 12 започета је припрема за бекство. Организацијом бекства руководили су Бранко Бјеговић и Вуле Вукашиновић док су им у томе помагали Душан Томовић, Сретен Вучковић и Бранимир Ћурчић.¹⁵ План бекства предвиђао је формирање 7 група која је имала по једног вођу и посебан задатак. Прва група, коју је предводио Бранко Бјеговић, имала је задатак да савлада команданта логора, разоружа га и по пробоју поведе са собом у шуму. Друга група требало је да разоружа немачке војнике који су били у телефонској централи и да пресече телефонске жице. Трећа и четврта група су добиле задатак да савладају пушкомитраљесце, а пета и шеста да разоружају стражаре у кругу логора. Последња, седма група, имала је задатак да изврши напад на стражаре код главне капије.¹⁶

О добијеним задацима Милосав Ђурић звани Ера каже:

Неке групе су бројале 10, неке 5, неке 4 а неке 3. На пример, моја је група бројала три друга. Вођа групе је требао да буде Вучковић Срета. Нас

¹³ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 1, Изјава Радосављевић Славка, 10; Исто, књ. 6, Изјава Бабовић Петра, 12; Исто, књ 3, Изјава Шкундрић Радета, 9; НМН, Изјава Бранислава Ђурчића, 11; М. Миловановић, Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту, 135; И. Митић, Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту, 12.

¹⁴ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 2, Изјава Вуловић Момира, 11–12.

¹⁵ И. Митић, Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту, 14.

¹⁶ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 3, Изјава Боровчанин Нићифора, 2–3.

*тројица смо требали да покидамо телефон и после кидања телефона, који је иначе везан био за стражару, требали смо да приступимо групи која врши ликвидацију групе Немаца, која се налазила са тешким митраљезом...*¹⁷

Већ 12. фебруара, све је било спремно за бекство из логора. Пресудан моменат у одлуци да се бекство не може одлагати била је вест коју је организаторима пренео Јеврејин Ђорђе-Ђурика Грос. Док им је послуживао храну, Ђурика је обавестио логораше да ће сутра ујутру почети стрелања. Ова вест уверила их је да више нема времена за губљење и одлучено је да се пробој изврши приликом вечерње шетње.

О томе Раде Шкундрић је изјавио следеће:

*Долазио је и лекар Јеврејин да нас лечи и превија после туче-батинања. Такође, и тај лекар је шапнуо Душку Томовићу и Бранку Бјеговићу да се копају раке за нашу групу, која је прозвана ради стрелања. Значи, одмах нам је било јасно да више нема шта да се ради и мисли, већ смо се одлучили за бекство, а према плану и распореду које је извршио штаб о бекству наше собе.*¹⁸

За разлику од претходних дана, врата логорске собе број 12 отворила су се нешто касније, у 19.30 часова, и свака група заузела је свој положај за извршење добијених задатака. Међутим, дошло је до неочекиваног догађаја који је пореметио претходно направљени план бекства. Једна мања група логораша из собе број 12 пришла је логорском стражару што је један од главних организатора бекства, Бранко Бјеговић, протумачио као њихов покушај да издају своје другове те је мимо плана напао стражаре и узвикнуо: „Напред, другови, на жице”.¹⁹

О самом бекству Милосав Ђурић каже:

Када је први рафал пуцао, чули смо да је неко викнуо: „Другови, на жице, сада или никада” и одједном се направила таква бука у оној тихој зимској ноћи, јер је било 8 часова, односно 20 часова увече. Ноћ је била тиха, па је вероватно баш због те буке и кроз нас проишла нека врста струје. У међувремену, Немци су почели да се враћају ка нама, а ми смо почели да се повлачимо и дошли смо до клозета. Ту смо видели један кркљанац, једну гужву тешку. Страшан приказ. Било их је и на жицама и под жицама, поубијани и крвави али главно се више пушкомитраљез није чуо. Одмах смо кренули на жице. Како смо се растурили и сада ми није јасно. Ја оног момента нисам видео никога од познатих из своје групе, већ сам само

¹⁷ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 4, Изјава Ђурић Милосава зв. Ера, 21–22.

¹⁸ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 4, Изјава Шкундрић Радета, 5.

¹⁹ И. Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, 14–16.

*видео четири друга који су журнули на жице и одједном сам приметио да је погинуо онај друг који је био лево од мене и онај с краја. Значи, од нас петоро троје је погинуло а нас двоји смо остали живи. Овај који је био између мене и Срете, како га је ударио куришум, а пошто је био јак мраз он је у залету како је трчао, пробио главом жицу, жица је пукла и направио је један пролаз. Тај део жице сам ја касније разгрнуо и провукао се, а за мном се провукао друг Срета а ова тројица су ту остали.*²⁰

Тако је пробој започео неорганизовано раније, мимо договореног плана. На узвик Бранка Бјеговића, највећи број затвореника кренуо је ка главној капији, међутим стражари су осули паљбу и већина је том приликом убијена. Маса људи је затим кренула ка жичаној огради иза логорске зграде. Мањи број логораша је побегао кроз жичану ограду раздвојивши жице голим рукама, док су остали побегли прескочивши ограду. Међутим, у току самог бекства десило се нешто необично – логорски рефлектори изненада су се угасили, те је у логорском комплексу настао потпуни мрак што је у великој мери омогућило логорашима да спасу животе. Након успешног пробоја нишког логора, затвореници су се спасавали како је ко најбоље знао. Углавном су одлазили у правцу села Каменица, Церје, Виник, Хум јер је одлазак у град био исувише ризичан.²¹

Своје виђење бекства, објаснио је и Драгомир Јасић:

*Како је Бранко викнуо, пушке су и с једне и друге стране, од стране стражара, почеле да пуцају. Ту се је створила гужва, почео је јаук а и неки су почели да скачу по жицама и оградама. Ја сам се у том моменту задесио на средини те наше групе и када сам се мало прибрав и осетио да сам у чистој свести и могу нешто да се снађем, ја сам отишао до клозета и видео да су наши неки били ван жице и бежали преко поља. Ја сам тог момента скочио на ону жицу и пробијао се кроз јежеве. Када сам дошао доле, мислим на земљу, наишао сам на једног где се и он испод мене копрцао и некако се снашао и почео да бежи. И ја сам за њим искористио и продужио преко поља преко кога су и други бежали. Пушке су непрестано пуцале, куришуми су зујали око нас. Ми смо се претурали по снегу, да ли је неко падао од зрна или снега, то нисмо могли да знамо, само се сећам да смо преишли преко њиве и ухватили се горе једне узбрдице изнад Ниша. Идући ка неким шумама, Немци су почели да бацају ракете и да нас осветљавају, а ми смо се један поред другог прикупљали...*²²

Слично виђење бекства имао је и Милутин Самарцић:

Док смо уз повике „Напред, другови” учинили два до три корака јуришајући ка њима, свих б стражара су поскидали пушке уперивши на нас

²⁰ НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 4, Изјава Ђурић Милосава зв. Ера, 32.

²¹ И. Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, 16–17.

²² НМН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 4, Изјава Јасић Драгомира, 12.

и не нишанећи осули плотун. Модрикасти пламенови дугачки 15–20 цм сукнули су из цеви. Скоро једновремено са њиховим плотуном ја сам се раширених руку леђима приљубио уза зид зграде. Нисам био повређен. Први ред другова је био покошен, падали су без гласа. Како су Немци пуцали дум-дум мецима у висини груди сигурно су и ране биле велике, тако да се утабани снег под нама тренутно зацрвенео од крви, као да је из кофе био присут..... Један Влах из неготинског краја, малог раста и са огромном шубаром на глави, узмицао је четвороношке и са уздигнутом задњицом покушавао да се као кртица подвуче под људе који су такође узмицали непрекидно вичући из свег гласа: Напред другови. У тренутку видео сам на жици бар 30 људи како се пентра. Неки су већ били прескочили ограду. Ја сам тада више по нагону самоодржања него по недвомислесној одлуци у два скока прескочио преко мртвих и нашао се пред првом оградом од бодљикаве жице. Почео сам да се пентрам уз њу не гледајући како је хватам рукама. Сваким хватањем руку за жице потрефио бих на бодље које су се заривале до корена. Није ме болело. Крв је текла. Било ми је пријатно јер је крв грејала промрзле прсте. Када сам се испентрао на врх прве ограде у једном скоку сам се бацио на други ред бодљикаве ограде и продужио уз њега да се пентрам. Када сам доспео на врх друге ограде, цела ограда почела да се клати и ја са њиме заједно. Пребацио сам се преко главе, направио једно вратоломно превртање и стропоштао се у снег. Дочекао сам се на ноге. Ногама и телом зарио сам се у снег до пазуха.²³

Мало је сачуваних докумената о првом организованом бекству. По једном немачком извештају званични биланс првог пробоја логора на Црвеном крсту, од 12. фебруара 1942. године гласио је: „147 затвореника логора у Нишу покушало је бекство, 42 убијено а 105 побегло, док је један ланденшицен стражар мртав”. У другом извештају пише да се „12. фебруара 1942. године 147 ухапшених побунило, провалило капију и побегло из логора. Од тога је 42 лица убијено у бекству.”²⁴ Два дана после пробоја, 14. фебруара 1942. године, Покрајинско повереништво КПЈ у Нишу поднело је следећи извештај: „Из нишког концентрационог логора побегло је 102 затвореника, а око 40 њих је убијено при бекству. То су већином партизани који су по немачким прописима требали бити пострелани. Уочи бекства наредили су им да копају шанчеве. Затвореници су схватили да се за њих копају раке, и одлучили су се, без обзира на опасност, на бекство. При бекству убили су 5 немачких чувара”.²⁵

Бекство логораша 12. фебруара 1942. године био је само један у низу повода за већ планирана масовна стрелања на брду Бубањ. Немцима је требало неколико дана да организују стрелање, те се оно извршило 17. и 19. фебру-

²³ НмН, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Сз, Изјаве преживелих логораша, Пробој логора 12.2. 1942, књ. 2, Изјава Самарцић Милутина, 20–21.

²⁴ М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту*, 141.

²⁵ Исто.

ара 1942. године.²⁶ Нажалост, тачан број стрељаних на Бубњу до данашњих дана није тачно утврђен и у вези с тим постоје опречна мишљења. Фебруарска стрељања имала су снажног одјека и изазвала су страх грађана Ниша. Осим логораша, тих дана стрељано је 584 затвореника из Казненог завода.²⁷ Такође, бекство логораша је послужило немачким властима да у Нишу коначно реше „јеврејско питање”. Донета је одлука да сви Јевреји старији од 12 година буду стрељани на брду Бубањ, док су жене и деца млађа од 12 година били транспортовани у логор Сајмиште. Стрељано је 530 Јевреја мушкараца и дечака, док је око 220 жена и деце транспортовано 24. фебруара 1942. године на Сајмиште и тамо угушено у специјалном аутомобилу „Сауер”, који је за то послат из Берлина. Од укупног броја Јевреја, након стрељања и транспорта жена и деце на Сајмиште, у логору је, ради послуживања Немаца, остало само десетак.²⁸

Закључак

Изјаве преживелих учесника неког важног историјског догађаја представљају важан извор сазнања, али са друге стране треба га узети и са одређеном дозом резерве. Сваки човек има сопствени угао гледања на догађаје и појаве, закључивања али неретко и намеру да себе у неком историјском догађају представи као важнију особу него што је заиста био. Зато је неопходно упоређивање оваквих извора ради боље спознаје историјске истине. Студијска збирка Меморијалног комплекса „12. фебруар” у Нишу обилује изјавама преживелих логораша и учесника првог бекства које нису до сада публиковане. Управо из тог разлога, тежиште рада стављено је на изјаве преживелих учесника овог важног догађаја у историји нишког логора.

Литература

Необјављена грађа

Народни музеј Ниш

- Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”, Изјаве преживелих логораша
- књига 1, књига 2, књига 3, књига 4, књига 5, књига 6

Живковић Драгослав, Дејановић Драгољуб, Миловановић Мирослав, Стаменковић Ђорђе, *Ниш у вихору ослободилачког рата*, Нови Сад, 1968.

Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983.

²⁶ М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту*, 149.

²⁷ Исто, 146.

²⁸ Исто, 92; Исто, 149–151.

Митић Иван, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш, 2015.
Небојша Озимих, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш, 2012.

Ivan Mitić
Niš National Museum

THE ESCAPE FROM NIŠ CAMP (FEBRUARY 12, 1942) IN THE MEMORIES OF THE CAMP SURVIVORS

Summary

The statements of the survivors of an important historical event represent an important source of knowledge, but on the other hand, a source that should be taken with a certain amount of reserve. Every individual has her or his own point of view and the manner of making conclusions, but often also the intention to present herself or himself in some historical event as a more important person than she or he really was. That is why it is necessary to compare such sources for better understanding of the historical truth. The study collection of the 12th February Memorial Complex in Niš is full of statements by surviving camp prisoners and participants in the first escape, but they have not been published so far. Precisely for this reason, this paper emphasizes the statements of the survivors of this important event in the history of Niš Camp.

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У НИШУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Питање југословенских ратних заробљеника представља недовољно истражену тему у историографији. Томе у прилог говори чињеница да се и даље грубо калкулише са бројем југословенских војника заробљених током Априлског рата (процене се крећу између 200 и 400 хиљада). У раду ће бити речи о судбини ратних заробљеника у Нишу, од њиховог заробљавања до смештаја и коначног транспорта за Немачку. Део рада посвећен је и терору који је вршен над заробљеницима мимо правила Женевске конвенције, као и издвајању одређених националности из редова југословенске војске којима је дозвољен отпуст. Ако говоримо о ратним заробљеницима, неизоставно је поменути значајну улогу Друштва Црвеног крста, која је поткрепљена изјавама Радомира Антића, свештеника и активисте Друштва, и Радојице Станковића, дугогодишњег секретара.

Кључне речи: ратни заробљеници, Други светски рат, Ниш, заробљенички логор

Још пре потписивања капитулације у Београду, Немци су заробили велики број припадника војске Краљевине Југославије. У одредбама за извршење капитулације југословенске војске од 17. априла стоји и питање ратних заробљеника. Команданти краљевске војске били су у обавези да се јаве најближим немачким официрима, док су официри остајали у јединицама за одржавање реда и мира.¹ Са друге стране, општинске управе су по наредби Фелдкомандатуре 809 вршиле попис свих војника и војних обвезника који су били позвани на војну дужност до 6. априла 1941. године. Према проценама тај број у Моравској бановини износио је око 120 000 људи.²

Привремени логор за ратне заробљенике у Нишу налазио се у касарни Коњичког пука „Милош Обилић”, а део је био смештен и у згради 16. пешадијског пука „Цар Никола II” на Бубњу и у баракама иза Ђеле-куле.³ До 12. априла, према дневнику немачке дивизије, у Нишу се налазило 3500 војника и око 60 официра, док је до 27. априла број ратних заробљеника у прихватном логору у Нишу достигао 4500 људи.

По пријему у логор, ратни заробљеници су постројени и евидентирани, а затим смештани у просторије некадашње коњушнице. Основни проблем пред-

¹ Слободан Милошевић, Ратни војни заробљеници са територије општине Бојник у немачком заробљеништву 1941-1944, *Лесковачки зборник бр. 36*, Лесковац 1996, 127.

² Историјски архив Ниш (ИАН), Микротека, Микрофилм 1-Немачка документација, (МФ 1), снимак 165, Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 1. 05. до 15.05. 1941. године

³ Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту у Нишу*, Ниш 2016, 8.

стављао је обезбеђење смештаја за 10 000 ратних заробљеника, колико их је у једном тренутку било. Због тога су у двориштима касарни подизани и шатори, али ни то није било довољно, па су се затвореници често налазили под отвореним небом. Заробљеници су након немачке наредбе подељени на народности. Притом су из логора отпуштани Хрвати, Македонци, Бугари, Арнаути и Турци, док су у логорима остајали Словенци и Срби.⁴ Сходно наредби од 22. маја 1941. године, ратним заробљеницима сматрани су сви Срби и Словенци који се налазе на окупираној територији. Такође и они који су пре или током рата позивани у војску или су били на војним дужностима.⁵

Како би утицали на јединство заробљеника, окупаторске власти су накнадно кућама пуштале и неке од заробљеника српске националности, који су имали породице у Хрватској, и на територијама које су окупирали немачки савезници. Уступак отпуштања учињен је и Србима спремним на сарадњу са Комесарском управом формираном у мају 1941. године, а касније и владом Милана Недића. Истоветне погодности нуђене су и Словенцима који су пристали да сарађују са квислиншким властима у Љубљани. Према доступној грађи о ратним заробљеницима може се закључити да су овакви случајеви ипак били спорадични.⁶

У заробљеничким логорима у Нишу било је и странаца, Грка и Енглеза, што је у великој мери допринело промени третмана према југословенским ратним заробљеницима. По формирању заробљеничких логора, Немци нису дозволили комуникацију заробљеника са породицама. Међутим, на интервенцију представника швајцарског Црвеног крста Рудолфа Фегелија, окупатори су попустили.⁷ Обавештајна секција Друштва Црвеног крста, формирана након окупације, представљала је једину спону између ратних заробљеника и њихових породица. Комуникација је вршена путем порука и писама. Ово нису биле једине издејствоване олакшице. Веома значајна дозвола коју је од окупатора добило Друштво тицала се могућности достављања пакета хране и личних ствари у заробљенички логор.⁸ Изазови са којима се Црвени крст суочавао нису се огледали једино у прикупљању новца за ратне заробљенике и њиховом евидентирању, већ и у набавци хране за пакете. Стога су активисти Друштва често упућивани ван града. Од почетка слања пакета у Немачку и Италију, Црвени крст је водио и књиге послатих заробљеничких кутија својим среским одборима.⁹

⁴ Александар Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941-1945), *Зборник Народног музеја Ниш бр. 21*, Ниш 2012, 98-101.

⁵ Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983, 14.

⁶ Ивана Груден, *Страдање Словенаца у Нишу током Другог светског рата (1941-1944)*, Ниш 2014, 10.

⁷ А. Динчић, Савезници и страни поданици, 8.

⁸ Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимих, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*, Ниш 2017, 14.

⁹ Народни музеј Ниш, Збирка меморијални комплекс 12. фебруар, студијски материјал.

Након прикупљања новца, Црвени крст је сачинио спискове прилога. Поред података о донатору, уписивана је и сума новца која је приложена, као и подаци о особи која је новац примила.¹⁰ Како би се спречиле злоупотребе, команданту заробљеничког логора у Нишу упућен је списак од 15 лица, међу њима и имена чланова управе и службеника Одбора Друштва Црвеног крста, који имају право да врше обилазак. Осталима је то било изричито забрањено.¹¹

Друштво Црвеног крста слало је и молбе окупационим властима да се из заробљеништва ослободе старци и малолетни војници. Истоветне молбе упућивали су и сами родитељи, надајући се да се њихови синови, углавном студенти војне академије, отпусте из заробљеништва јер имају мање од 20 година.¹² Немачки представник Црвеног крста одговорио је да се ове молбе не могу услишити кад су у питању Руси, Јевреји и Срби, већ ће се изузетак направити једино у случају немачког интереса или одобрења немачких власти.¹³

Dienststelle
d. 3. Inf. Div. 30122
Eins. d. 5. MAI 1941
Erl. _____ Rj. _____

Nisch, den 6. 5. 1941

An die Feldkommandantur
Nisch

Mein Sohn, Miroslav Nešić, 19 Jahre alt, am 20 August 1921 geboren, Fögling der Kriegsakademie in Belgrad, die er nur 6 Monate besuchte, befindet sich gegenwärtig in dem Kriegsgefangenenlager in Nisch. Es wird die Feldkommandantur gebeten denselben aus dem Lager freizugeben, da er noch nicht 20 Jahre alt ist und eine andere Schule besuchen wird. Ich verpflichte mich ferner, daß er an Universitätsstudien ^{weiter teilnehmen} ~~weiter~~ wird.

Nisch, den 5. Mai 1941

Nachachtungsvoll
Nada Nešić

Fankovska Strasse 10

Feldkommandantur 809
II b

Nisch, den 6. 5. 1941.

U.
dem Gefangenenlager Nisch.

Nach einem telef. Befehl der 294. Inf. Div. sind Schüler der Militärakademie u. ä., soweit sie noch minderjährig sind, zu entlassen.

Für den Feldkommandanten
Hauptmann und Major beim Stabe.

Молба Наде Нешић Фелдкомандатури 809 (НмН, ЗМК12)

¹⁰ Друштво Црвеног крста Ниш (ДЦК), архивска грађа, Списак прилога за ратне заробљенике, неklasификована грађа.

¹¹ ДЦК, архивска грађа, Обавештење команданту заробљеничког логора о активистима друштва којим се дозвољава улазак у логор, неklasификована грађа.

¹² НмН, ЗМК 12, Молба Наде Нешић Фелдкомандатури 809, студијски материјал.

¹³ И. Груден Милентијевић, Н. Озимић, Друштво Црвеног крста, 15.

Из логора су отпуштани и сви они за које је након лекарског прегледа установљено да захтевају болничко лечење. По обавештењу команде логора за ратне заробљенике 202, који се налазио у Нишу, 25. маја 1941. године стигло је следеће обавештење:

„Сутра вам прилажем списак из логора за ратне заробљенике у Нишу, који су из логора отпуштени као неспособни. Они одавде морају бити пребачени у болницу.”¹⁴

Ратни заробљеници Југословенске краљевске војске у Војној болници у Нишу (НмН, ЗФ)

Логор ратних заробљеника у Нишу функционисао је све до 1. јула 1941. године, када је прикључен немачкој команди у Румунији. Непосредно пре овог датума отпочео је и транспорт заробљеника ка Немачкој. Они су спроведени до железничке станице „Црвени крст” пешице, а одатле возовима до Београда. Шеф железничке станице Александар Матокар у својој изјави о припреми ратних заробљеника за транспорт каже следеће:

„Појединци су из припремљених вагона за транспорт бежали у станични подрум, и тамо се пресвлачили у одела која су остала од Радне команде (то су били мобилисани људи који нису одмах добили војну опрему, већ су користили своју). Кад је војна опрема стигла, своје цивилно одело остављали су у подруму. Контрола транспорта није била на завидном нивоу. Око 40 вагона ратних заробљеника је требало утоварити, а транспорт је контролисало свега 10 Немаца, од којих су четворица била поред вагона, док су остали у вагону чекали на смену. Све ово омогућавало је бекства пре транспорта у заробљеничке логоре у Европи.”¹⁵

Окупатор се у односу према затвореницима није придржавао одредби Женевске конвенције, што ће бити приказано кроз више примера у наставку.

¹⁴ НмН, ЗМК 12, копије немачких докумената, студијски материјал.

¹⁵ НмН, ЗМК 12, Изјаве преживелих логораша (изјаве), књига 24, изјава Александра Матокара.

По члану 2 наведене конвенције било је забрањено понижавање и малтретирање ратних заробљеника, што окупатори нису поштовали. Немачки војни суд је 10. маја 1941. године на смрт стрељањем осудио седам официра и подофицира због наводне припреме бекства из логора. Било је то прво стрељање које су Немци извршили у окупираном Нишу. По наводима Радета Драинца, које износи у свом дневнику, у нишком заробљеничком логору стрељана је и група ратних заробљеника из Алексинца, одмах по довођењу.¹⁶ Обавеза окупатора била је да заробљенике упозна са одредбама Конвенције, да их информише о времену поласка и о правцу кретања транспорта, што такође није чињено.¹⁷ Транспорти југословенских војника одвијали су се теретним вагонима у којима је било 70–80 људи, док је пут трајао 10–15 дана. Заробљеници су данима остављани без хране, а у путу им је дозвољена само једна пауза дневно за обављање физиолошких потреба. Сазнавши за опхођење према заробљеницима током транспорта, југословенска влада у емиграцији упућивала је апеле да се војницима обезбеде пакети за пут.¹⁸ У једном допису Краљевско посланство у Букурешту јавља да кроз Румунију пролази транспорт са око 100 000 ратних заробљеника према којима спроводници поступају зверски, остављајући их данима без воде и хране, па су принуђени да пију воду из баруштина по путу и једу траву.¹⁹

По обавештењу опуномоћеника немачког Црвеног крста у Србији, од 1. јуна 1941. године, породице су могле послати ратним заробљеницима у Немачкој по једно писмо и две дописне карте месечно, док је преписка дозвољена на немачком или француском језику. Потешкоће војним заробљеницима стварала је и аналфabetност, па се кроз разне организоване курсеве радило на њиховом описмењавању и дошло је до видљивог напретка.²⁰

Преко Међународног Црвеног крста стизале су информације о ратним заробљеницима у иностранству, о тачном логору у коме се налазе и њиховом здравственом стању. Ове информације добијане су путем типизираних обрасца који су окупационе власти установиле, а који је био доступан свим заинтересованим лицима.²¹ У извештају Моравске бановине каже се и да је поред бриге о исхрани становништва и избеглица, Социјално-економски одбор бановине посветио велику пажњу и пружању помоћи породицама чије се старешине налазе у ратном заробљеништву.²²

¹⁶ Небојша Озимић, Александар Динчић, Бојна Симовић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, *Жртве Лагера Ниш*, Ниш 2014, 12.

¹⁷ М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту*, 16.

¹⁸ Јелена Лопичић Јанчић, Међународноправни аспект статуса југословенских затвореника у логору Оснабрик у Немачкој 1941–1945. године, *Страни правни живот бр. 2*, Београд 2020, 224.

¹⁹ Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945. (ЕКЈ), Ф 39-215.

²⁰ АЈ, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, Ф 40-692.

²¹ НМН, ЗМК 12, студијски материјал, изјава Радомира Антића.

²² ИАН, МФ 1, снимак 211, Извештај о раду Банске управе Моравске бановине од 28. 07. до 12.8. 1941. године.

Управа нишког Црвеног крста плакатираним саопштењима од 17. октобра 1941. године обавестила је заинтересоване да ће бити дозвољено слање пакета ратним заробљеницима у Немачкој и Италији.²³ Тежина пакета лимитирана је на пет килограма, док је платно представљало прописану пакетску амбалажу како би пакети издржали транспорт. Будући да је платно због оскудице народу било скупо, немачке власти одобриле су да се пакети могу слати и у омоту од пак папира. Пакет није смео садржати алкохол, пропагандни материјал и писма. Како су резерве Црвеног крста врло брзо испражњене, почело се са прикупљањем добровољних прилога међу становништвом. Овим новцем куповао се садржај за пакете који су достављани ратним заробљеницима у Немачкој и Италији.²⁴

Према евиденцији СУБНОР-а из Ниша је у заробљеништво одведено 738 војника и старешина, док аутори дела *Ниш у вихору рата* наводе да је тај број око 1000. По подацима које се износе у раду о ратним заробљеницима из 2014. године, током 1941. године, у Немачку је одведено 524, а у Италију 640 војника, подофицира и официра.²⁵

Литература

- Милошевић Слободан, Ратни војни заробљеници са територије општине Бојник у немачком заробљеништву 1941–1944, *Лесковачки зборник бр. 36*, Лесковац 1996.
- Динчић Александар, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном рсту у Нишу*, Ниш 2016.
- Александар Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941–1945), *Зборник Народног музеја Ниш бр. 21*, Ниш 2012.
- Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983.
- Груден Ивана, *Страдање Словенаца у Нишу током Другог светског рата (1941–1944)*, Ниш 2014.
- Груден Милентијевић Ивана, Озимић Небојша, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*, Ниш 2017.
- Озимић Небојша, Динчић Александар, Симовић Бојана, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, *Жртве Лагера Ниш*, Ниш 2014, 12.
- Лопичић Јанчић Јелена, Међународноправни аспект статуса југословенских затвореника у логору Оснабрик у Немачкој 1941-1945 године, *Страни правни живот бр. 2*, Београд 2020, 224.

²³ И. Груден Милентијевић, Н. Озимић, Друштво Црвеног крста, 15.

²⁴ НМН, ЗМК 12, студијски материјал, изјава Радомира Антића.

²⁵ А. Динчић, Нишки војни (ратни) заробљеници, 110. (Подаци које аутор наводи односе се на поименично утврђене ратне заробљенике, транспортоване у Немачку и Италију. Овај непотпун списак, како аутор поменутог чланка наглашава, настао је на основу списка који се чувају у Историјском архиву Ниш, у фонду Главног одбора Црвеног крста Окружни одбор Ниш (1878–1947).

Архивска грађа:

Историјски архив Ниш (ИАН), Микротека

Народни музеј Ниш, Збирка меморијални комплекс 12. фебруар

Друштво Црвеног крста, архивска грађа

Архив Југославије, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945

Ivana Gruden Milentijević

Niš National museum

PRISONERS OF WAR IN NIŠ DURING 1941

Summary

The capture of Yugoslav Army soldiers began before the signing of the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia. There were about 120,000 conscripts in the area of the Morava Province while during the short-lived April War there were about 10,000 prisoners of war, the soldiers of the Yugoslav army, in the area of Niš city. The biggest problem was providing accommodation for so many people, so despite the barracks and tents being erected, many of them remained outdoors. Stratification among prisoners of war led to the release of Croats, Macedonians, Bulgarians, and Arnauts, the soldiers who had families on Croatian territory, or those who were willing to cooperate with the Commissioner's Office formed in May 1941.

The intelligence section of the Red Cross Society, formed after the occupation, was the only link between the prisoners of war and their families, but they also participated in collecting contributions and preparing packages for prisoners of war. The occupier did not abide by the provisions of the Geneva Convention in relation to the prisoners, and even in the first months of the occupation two executions were carried out: seven officers were executed for allegedly preparing to escape from the camp and a group of prisoners from Aleksinac immediately after imprisoning.

НЕГОВАЊЕ УСПОМЕНЕ НА БЕКСТВА ИЗ НИШКОГ ЛОГОРА У ПОСЛЕРАТНОМ ПЕРИОДУ

Анстракт: У послератном периоду успомена на поједине логораше, учеснике оба бекства из нацистичког логора као и на сам догађај, почиње да се кроз догађања у спортском, културном и друштвеном животу града инкорпорира у свакодневни живот његових становника. Урбану топографију Ниша обележавају улице, тргови, предшколске и школске установе које носе име по познатим заточеницима логора.

Кључне речи: Нада Томић, Анета Андрејевић, логор, бекства из логора, 12. фебруар, култура Ниша, Бранко Бјеговић, топографија Ниша, извиђачи, трагом логораша, Дуванска индустрија

Урбана топографија

Постојање највећег нацистичког логора јужно од Београда и страстишта на коме су стрељане на хиљаде људи током Другог светског рата, јасно је трагирало потребу за формирањем културе сећања код Нишлија од предшколског периода до каснијег животног доба. До средине шездесетих година 20. века урбану топографију су у великој мери обележавала имена учесника или датума бекства, или препознатљивих личности које су биле у логору.

Тако су улице са својим именом добили *Бранко Бјеговић*¹, *Анета Андрејевић*²,

¹ Бранко Бјеговић је рођен у Глини, 5. априла 1920. године. Школовао се у Глини, Загребу и Бихаћу. У интернату културно-просветног друштва Срба из Босне у Бихаћу изабран је за председника литерарне секције „Скерлић“ пошто је претходно купио низ награда за литерарно стваралштво. Због политичког деловања суђено му је 1936. и 1938. године. Права је студирао у Загребу и радио као надничар у пореској управи. Окупација Југославије, 1941. године, затекла је Бјеговића у Новом Саду, одакле је отишао у Београд, а потом у Краљевачки партизански одред. После успешних борби у Краљеву, на Копачици и у Драгачеву, заробљен је у селу Руднице и одмах пребачен у логор Црвени Крст у Нишу. Са истомишљеницима је организовао бекство из логора, 12. фебруара 1942. године, при чему је спасено 105 логораша. Погинуо је недалеко од логора пар месеци након бекства (Зоран Милентијевић, Логор на Црвеном крсту, 1974; Мирослав М. Миловановић, Логор на Црвеном крсту у Нишу, Ниш-Београд, 1983, 76) Нишлије су се Бјеговићу одужиле тако што су насељу у ГО Црвени крст дали његово име.

² ЈЕЛИСАВЕТА - АНЕТА АНДРЕЈЕВИЋ, ученица женске занатске школе у Нишу, рођена 8. јануара 1923. године у Београду. Заробили је четници Косте Пећанца априла 1942. године код села Ргаје у Топлици. У Прокупљу је била изложена физичкој тортури са осталим заробљеним партизанима и партизанкама, борцима Топличког партизанског одреда. Бугарски војници су прекинули зверства и отерали четнике, преузели партизанае као своје затворенике, кратко их саслушавали и предали Немцима у нишки логор. Стрељана 9. јануара 1943. године на Бубњу.

Милка Протић³, Јелена Главашки,⁴ Нада Томић⁵, док је булевар којим се долази до Меморијалног комплекса „12. фебруар” понео име по датуму првог организованог бекства из нацистичког логора – *Булевар 12. фебруар*. Поједини делови града, који су се развијали у послератном периоду, названи су по Бранку Бјеговићу и Милки Протић, организаторима и учесницима првог и другог бекства (12. фебруара и 2. децембра 1942).

У једном периоду предшколске установе су носиле имена Анете Андрејевић и Милке Протић док је Основна школа „Бубањски хероји” наставила да чува сећање на недужне жртве стрељане на Бубњу. Приметно је да је кроз Милку Протић и нарочито Јелисавету Анету Андрејевић, које су живот изгубиле врло младе, грађан култ узорне социјалистичке омладинке и непоколебљивог родољуба.⁶

Сл. 1 Биста Анете Андрејевић испред Нишког културног центра (фото: Н. Озимић)

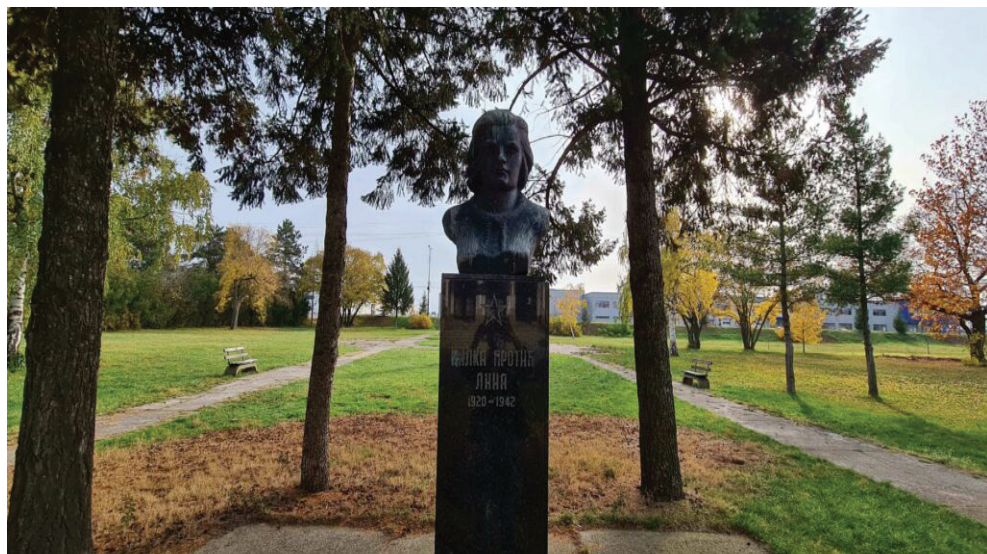
³ МИЛКА ПРОТИЋ, студент Филозофског факултета у Скопљу, рођена 15. септембра 1921. године у селу Белољин код Блага. Заробили је четници Косте Пећанца 12. априла 1942. године након борбе у селу Граје у Топлици. Том приликом четници и Бугари уништили су Видојевачку чету Топличког партизанског одреда, којој је припадала.. Успела је да са неколико бораца извуче рањеног Сретена Младеновића Мику, секретара окружног комитета КПЈ за Нишки округ и да га смести у једној кући. Четници Косте Пећанца су га пронашли и обоје их заробили. Из затвора у Куршумлији пребачена у нишки логор. Успела је да побегне 2. децембра 1942. године заједно са Надом Томић, али је заробљена, враћена у логор и стрељана 28. децембра 1942. Године. (Жртве лагера Ниш); МК12, студијски материјал, изјава Градимира Петровића, 15.

⁴ ЈЕЛЕНА ГЛАВАШКИ, забавиља у Светосавској школи у Нишу и службеница Црвеног крста, рођена 21. јуна 1907. године у селу Бочар код Кикинде. Ухапсили је Бугари 20. фебруара 1943. године у просторијама Црвеног крста у Нишу због сарадње са партизанским одредима. Спроведена је у нишки логор и стрељана 12. јуна 1944. године на Бубњу код Ниша. Сведочењем Жени Лебл да је Главашки у својој кући крила њу и још две Јеврејке, постхумно је добила назив Праведника међу народима 1987. године.

⁵ НАДЕЖДА - НАДА ТОМИЋ, студент машинске технике у Нишу, рођена 9. фебруара 1921. године у Нишу. Заробили је као борца Топличког партизанског одреда Бугари и четници Косте Пећанца код села Петровац код Лесковца и из лесковачког затвора доведена у нишки логор. Успела је да побегне 2. децембра 1942. године заједно са Милком Протић, али је заробљена, враћена у логор и стрељана 28. децембра 1942. године. (Жртве лагера Ниш); МК12, студијски материјал, изјава Градимира Петровића, 15.

⁶ Јелисавета Анета Андрејевић је проглашена за народног хероја 1953. године

Као посебан вид урбане топографије посвећене успомени на логораше, налазе се у Нишу бисте Јелисавете Анете Андрејевић (у парковској површини испред зграде Нишког културног центра) и Милке Протић, недалеко од мотела „Делиград” у насељу које је добило име по њој.

Сл.2. Биста Милке Протић код мотела „Делиград” (фото: З. Стојановић)

Сл. 3 Табле у улицама Анете Андрејевић и Наде Томић (фото: Н. Озимић)

Спорт

Због близине логору али првенствено као индустријски гигант, Дуванска индустрија Ниш је дуго времена била покровитељ свих дешавања везаних за обележавање значајних годишњица из Другог светског рата и, посебно, логора. Тако су се под њеним окриљем формирали и радили следећи спортски клубови: Одбојкашки клуб „12. фебруар” (1947) основан у Фабрици дувана⁷, Фудбалски

⁷ Педесет година Спортског савеза Ниша, Ниш, 2009. Најчешће се наводи 1945. година као

клуб „12. фебруар” чије је игралиште било поред фабрике, Женски рукометни клуб „12. фебруар” (данас „Наиса”) (1969), Стреличарски клуб „Ниш” (1986).⁸

Истовремено, од 1963. се организује атлетско такмичење у дисциплинама дуге стазе и ходање под називом „Трагом одбеглих логораша” у част дана пробоја логора. На овим такмичењима, у организацији Атлетског клуба „Железничар”, годинама су учествовали водећи југословенски и балкански ходачи и такмичари на дуге стазе.⁹ Ово такмичење је временом прерасло у „Крос 12. фебруар” који је одржаван до 2000. године с времена на време, као и куп такмичење „12. фебруар” у фудбалу у коме су учествовали нишки клубови.

Сл. 4. Трка стазом логораша (фото: В. Гатарић)

Сл. 5. Медаље „Крос 12. фебруар” (фото: Н. Озимић)

година оснивања док најстарији податак потиче из дневника непознатог одбојкаша из 1947.

⁸ Исто; Енциклопедија Ниша – спорт, 266

⁹ Енциклопедија Ниша, спорт, 110.

Сл. 6. Заставица ФК „12. фебруар” (Фото: Н. Озимић)

Култура

Фабрика дувана Ниш/ Дуванска индустрија Ниш била је стожер и важних културних догађања. У склопу фабрике формирано је 1947. Културно-уметничко друштво „12. фебруар” са мноштвом секција. Драмској секцији су у раду помагали глумци нишког Народног позоришта а њен програм се углавном базирао на делима која су обрађивала период Другог светског рата. Ово друштво је однеговало велики број радника који су у каснијем културном животу града Ниша одиграли значајну улогу. Године 2005. преименовано је у КУД „Теодора”.¹⁰

¹⁰ Исто, 321–322.

Током година, пробој логора и судбине његових заточеника постали су занимљиви за филмске ствараоце. Тако се снимају играни и документарни филмови: „Лагер Ниш” Миомира Стаменковића (1987), „Овај живот, поклоњен ми је” Ђокице Јовановића (2007), „Концентрациони логор Црвени крст – Ниш (сећања)” Милутина Здравковића (2008), „Последњи Жилник” Дмитрија Анакиева (2009), „У жицама лагера Ниш” Марије Крстић (2013), „Нишки логор” Ђорђа Шуњеварића (2015), „Приче о породици Мандил” Александра Радивојевића, Монике Станковић (2015), „Прича о слободи” Владимира Ђорђевића (2016), „Бекство” Миодрага Игњатовића (2017), четири филма Соње Урошевић „Праведници међу народима” (2019), „Породица Радман пре и после логора” (2019), „Знате ли ко је био Хранислав Савковић?” (2019), „Др Велизар Пијаде” (2019) и „Стубови сећања” Драгана Милића (2021).¹¹

Фото изложбе инспирисане историјатом логора нарочито су привукле пажњу младих уметника. Током манифестације „Ноћ музеја” одржане су самосталне изложбе фотографија Милана Вујичића (2013) и Зорана Станојевића (2015), док је 2016, поводом обележавања 75 година од оснивања логора, организована колективна изложба фотографија штићеника Дома ученика средњих школа.¹²

Посебан сегмент у чувању и презентовању онога што се догађало у логору, па и успомени на бекства која су се у њему одиграла, чини стална изложбена поставка у Меморијалном комплексу „12. фебруар”. На првој изложбеној поставци састављеној од целина „Бекство” (1967), „Ниш и околина у народно-ослободилачком рату” (1968, 1971), „Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој” (1974), „Жене у логору на Црвеном крсту” (1976), „Јевреји заточеници логора Црвени крст” (1978), радили су кустос историчар Зоран Милентијевић и Никола Антов. Исти аутори су 1985. урадили другу поставку са истоветним материјалом и распоредом целина да би 1990. дошло до ситнијих интервенција (повлачење односно додавање одређених предмета). У периоду 2013–2018. године ауторски тандем историчара Небојше Озимића и Иване Груден Милентијевић поставио је нову сталну изложбену поставку састављену од целина „Бекства из логора” (2013), „Меморијална соба” (2018), „Јеврејска соба” (2018), „Друштво Црвеног крста и логорски лекари” (2018), „Свакодневни живот у логору” (2018) и „Интернирци из нацистичког логора у Нишу у европским логорима” (2018).

¹¹ Небојша Озимић, 80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар” (1941–2021), Ниш, 2021, 99–100.

¹² Исто, 81.

Сл. 7 Два плаката КУД „12. фебруар” из 1962. године

Наука

Проучавање историјата логора на Црвеном крсту и публикавање истраживања започео је кустос историчар Народног музеја у Нишу Зоран Милентијевић делима *Логор Црвени крст* (1968, 1977, 1980, 1986), *Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој* (1977), *Јевреји заточеници логора Црвени крст* (1978). Истраживање су наставили Станислав Манчић, Бранко Бјеговић: *херој логора на Црвеном крсту, Ниш* (1982), Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу* (1983), Небојша Озимић, *Логор на Црвеном крсту* (2012), Небојша Озимић, Александар Динчић, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу: (1941–1944)* (2014), Иван Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту* (2015), Ивана Груден Милентијевић, *Интернирци нишког логора у Маутхаузену* (2016), Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту у Нишу* (2016), Небојша Озимић и Ивана Груден Милентијевић, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата* (2017), Небојша Озимић и Ивана Груден Милентијевић, *Нишки Јевреји у логору Сајмиште* (2017) и Небојша Озимић, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар” (1941–2021)* (2021). Поводом 70 година од ослобођења Ниша у Другом светском рату и расформирања логора објављено је обимно дело *Жртве логора*

Ниш (2014) групе нишких историчара (Небојша Озимић, Александар Динчић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, Бојана Симовић).

Дечје стваралаштво

Поводом обележавања 45 година од пробоја логора на Црвеном крсту (1987), организована је изложба ликовних радова ученика нишких основних школа. Тада је изложено преко 300 радова, награђено је девет ученика и исто толико наставника. Радови су били изложени у логору и чинили су део сталне поставке. Делимична адаптација постојеће сталне изложбене поставке у музеју логора извршена је 1990. године. Дечији радови су били део поставке све до 2018. када су уклоњени услед другачије концепције нове поставке.¹³

Извиђачи

Савез извиђача Ниша од 1963. године организује марш под називом „Трагом логораша” који се традиционално организује сваког 12. фебруара, на дан првог бекства из логора на Црвеном крсту. Тога дана извиђачи прелазе деоницу којом су се кретали логораша: Ниш (логор)-Хум-Бреница-Каменица-Ниш (логор). Када је 1967. отворен Меморијални комплекс „12. фебруар” у маршу је учествовало 825 извиђача и преживелих заточеника логора.¹⁴ Манифестација је у почетку носила назив „Трагом избеглих затвореника” да би касније била преименована у „Трагом логораша” и део је службеног обележавања Дана пробоја логора (12. фебруар) у организацији Града Ниша.

Сл. 8. Шеврони и беџ за извиђачки марш из 1976, 1977. и 1980.

¹³ НМН, МК12Ф, студијски материјал. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ у периоду 198–1986, 1.

¹⁴ Народне новине, 11. фебруар 1967. године; 18. фебруар 1967. године.

Извори и литература

Извори

Необјављени

Народни музеј Ниш (НМН), Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар” (МК12), студијски материјал, изјава Градимира Петровића; МК12, студијски материјал. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ у периоду 1985-1990

Дневни листови:

Народне новине, 11. фебруар 1967. године; 18. фебруар 1967. године.

Литература

Периодика

Динчић Александар, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, *Рад на презентацији Меморијалног комплекса „12. фебруар” и његових збирки од 1967. до 2014. године*, Лесковачки зборник, број LV, Лесковац, 2015, 371-384.

Озимић Небојша, *Последњи дани логора на Црвеном крсту*, Зборник Народног музеја, 27/28, Ниш, 2019, 83-93.

Монографије

Група аутора, *Лексикон Народноослободилачког рата и револуције у Југославији 1941-1945*, Београд-Љубљана, 1980.

Група аутора, *Жене Србије у НОБ*, Београд, 1976.

Група аутора, *Жртве лагера Ниш*, Ниш, 2014.

Енциклопедија Ниша, спорт (ед. проф. др Ненад Живановић) Ниш, 2015

Милентијевић Зоран, *Логор на Црвеном крсту*, 1974

Миловановић М Мирослав, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Ниш-Београд, 1983

Озимић Небојша и други, *50 година Спортског савеза Ниша*, Ниш, 2009.

Озимић Небојша, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш, 2012.

Озимић Небојша, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар” (1941-2021)*, Ниш, 2021.

Петровић Живорад, *Народни музеј у Нишу 1933-2003*, Ниш, 2003.

Nebojša Ozimić
Niš National Museum

CHERISHING THE MEMORY OF ESCAPES FROM NIŠ NAZI CAMP IN THE POST-WAR PERIOD

Summary

In the post-war period the efforts were made to preserve the memory of the victims of the Nazi Camp near Crveni Krst as well as the fact that the escape on February 12, 1942 was the first organized escape from any Third Reich Camp. Thanks to the economically strong Tobacco Factory (later Niš Tobacco Industry), which was a sponsor, cultural and sports life was organized with the aim of marking the date - February 12, 1942, and the streets and parts of the city were named after the people who were taken from the camp to Bubanj execution site or participated in escapes from the camp on February 12 and December 2, 1942 (streets named after Branko Bjegović, Aneta Andrejević, Milka Protić, Nada Tomić, 12. February Boulevard, etc.)

ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΑ

ARCHAEOLOGY

НАЛАЗИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРСТЕЊА ИЗ ЈАГОДИН МАЛЕ

Апстракт: У раду је каталoшки обрађено седам прстена из средњовековне археолошке збирке Народног музеја Ниш. Ради се о материјалу који потиче из Ниша, тачније са простора Јагодин мале. С обзиром на то да је реч о случајним налазима, без археолошког контекста, методологија у раду своди се на типолошку анализу и проналажење аналогија на основу којих су ови примерци датовани.

Кључне речи: Народни музеј Ниш, Јагодин мала, средњи век, прстење

Накит средњег века одсликава културна кретања и утицаје, занатску продукцију накита, трговачке везе, дух времена – па тиме и пружа драгоцене податке о самој средини у којој је пронађен.

Прстење речитије од осталих врста накита говори о самом власнику, када носи хералдички знак, омиљени украс, цитат из јеванђеља, поруку или лично име. Вековима израђивано и ношено, имало је многоструки значај у животу средњовековног човека: да га украси, да укаже на његову важност, да га сачува од зла, да га мистично споји са другом личношћу (венчано) или да му послужи као печат. Поменута својства одражавала су се и у облику и орнаментици прстена. Основни облик прстена се суштински готово и да није променио од антике па до краја средњег века. Варијанте у облику условљене су његовом наменом и уметничким правцем тога времена, али основни облик прстена, округла карика, остаје исти. Оно што се мења на прстену је глава (круна прстена), односно део карике који се проширује у главу. Орнамент и композиција су елементи кроз које се може читавати дух времена у којем је прстен настао.¹

Простор на којем су пронађени ови примерци прстења налази се на лесном платоу десне обале Нишаве, издигнутом и заштићеном од плавлeња. Сам простор је значајан јер је у периоду касне антике формирана некропола скелетно сахрањених покојника, која је у домаћој и светској литератури остала позната као некропола у Јагодин мали. Некропола је организована током IV века – вероватно од средине, и имала је континуитет сахрана до почетка VII века. Терен је спорадично коришћен за покопавања током царског доба (регистрован је мањи број гробова спаљених покојника II-III века), а могуће и у праисторији

¹ Радојковић 1969, 32, 78; Миленковић 1995–1996, 145.

(метална доба) и средњем веку. Након напуштања праксе сахрањивања римског, односно ромејског становништва на некрополи, констатован је хијатус од више векова. Најмлађи хоризонти градње и коришћења земљишта у Јагодин мали припадају позном турском периду и новом добу. Интензивнија урбанизација простора прати се од краја XIX и почетка XX века, када је у овој четврти подигнута текстилна фабрика Митић, са радничким насељем.² Пошто се ради о случајним налазима, велика је вероватноћа да су приликом градње савремених кућа и инфраструктуре, ови предмети пронађени, а затим поклањани или продавани Музеју.

Ради се о седам примерака пуноливеденог прстења који су разврстани у четири групе: прстење са главом овалног и кружног облика (Т. I, слика 1, 1а, кат. бр. 1, слика 2, 2а, кат. бр. 2, слика 3, 3а, кат. бр. 3), прстење са уметнутом стакленом пастом (Т. I, слика 4, 4а, кат. бр. 4), прстење са масивном алком и неукрашеном главом (Т. II, слика 1, 1а кат. бр. 5), прстење са главом елипсоидног облика (Т. II, слика 2, 2а, слика 3, 3а, кат. бр. 6, 7).

Прстење са главом овалног и кружног облика

Прстење са једноставном, равном, неукрашеном кариком која прелази у овалну, кружну, правоугаону или у шестоугаону главу карактеристично је за XII и прву половину XIII века. Узори са којих су коришћени мотиви били су доста различити: сликана декорација књига и зидних површина црква, тканине са Истока и са Запада, радови у сребру, илуминирани рукописи. Поред нових, коришћени су и стари мотиви, розете, ромб итд.³ Главе су орнаментисане различитим мотивима који су најчешће геометријски и били су диктирани обликом главе.⁴

1. Прстен са овалном главом на проширеном делу. Врат прстена гравирани је паралелним цртама, а равна површина главе у облику неправилног правоугаоника са преградама. На супротном делу се налази мало задебљање где је прстен вероватно залемљен.

Инв. бр. 17,

Бронза, пречник алке 1,7 цм, глава 0,7 x 1,2 цм,

Откуп 1954. године, Јагодин мала, Ниш.

Аналогије налазимо у Народном музеју Пожаревац где су слични примерци датовани у период X-XV века, у Шапцу где се чува примерак коришћен током XV-XVI века, као и примерак са Пазаришта у Новом Пазару,

² Дрча и др. 2014, 13.

³ Милутиновић 2008, 85.

⁴ Миленковић 1995–1996, 145.

датован у XII век.⁵ Примерак из Прокупља временски је опредељен у XIV-XV век,⁶ као и примерци из Народног музеја Србије.⁷ Примерци из Крагујевца, Новог Брда и Јагодине датовани су у пуни и касни средњи век, тачније у период XII-XIV века.⁸ Познат нам је и примерак из Македоније, тачније Струмице, који је употребљаван у XII-XIII веку.⁹

2. Прстен са округлом главом која је тауширана осмокраком звездом, а у средини се налази правоугаоно испупчење.

Инв. бр. 21,

Бронза, пречник 2,0 цм, глава 1,7 x 1,5 цм,

Откуп 1954. године, Јагодин мала, Ниш.

Овом прстењу је веома слична по форми и начину украшавања група прстења из збирке Народног музеја Србије датована у XIII-XV век. Геометријски орнаменти разноликих форми изведени урезивањем и пунцирањем, такође су елемент који повезује ове примерке.¹⁰ Од XIII, а нарочито у XIV веку, глава прстења је све наглашенија, карика се проширује, постаје профилисана и декорисана, а на глави прстена јављају се декоративни елементи везани за готику.¹¹ Аналогије налазимо у Чачку, Рипњу код Београда и у Новом Брду где су овакви примерци датовани у период XII-XV века.¹² У шабачком, крушевачком и пожаревачком музеју чувају се обликом слични примерци временски опредељени у период XIV-XVI века.¹³ Сличне примерке налазимо и у Народног музеју Србије, као и у Прилепу у Македонији.¹⁴

3. Прстен са овалном главом на којој је угравиран крст, а са стране, на врату су угравиране цртице у облику цвета (крин) са једне и друге стране.

Инв. бр. 248,

Бронза, пречник 1,9 цм, глава 1,2 x 0,9 цм,

Поклон 1958. године, Јагодин мала, Ниш.

⁵ Миленковић 1995–1996, 134, кат. бр. 28,29, Т. 3/28,29; Милутиновић 2008, 85, кат. бр. 53; Цуњак 1989–1990, 178, сл. 7, 8; Бикић 2010, 98, сл. 68/5.

⁶ Марјановић–Вујовић, Томић 1982, 82–83, кат. бр. 532.

⁷ Иванић 1995, 16, кат. бр. 6; Милошевић 1990, 65–66, кат. бр. 35, 36.

⁸ Ђуровић 2012, 84, кат. бр. 63; Зечевић 2006, 89, 188, кат. бр. 60; Крстић 1997, 341, Т. III/11.

⁹ Манева 1992, 230, Т. 76, 89/10.

¹⁰ Зечевић 2006, 84–85.

¹¹ Миленковић 1995–1996, 145.

¹² Котарац 2007, 37, 51–52, кат. бр. 4, 5, Т I/4,5; Фидановски, Зечевић 2006, Т. II, 1, гроб 6, Т. III, 2; Зечевић 2006, 183, кат. 50.

¹³ Милутиновић 2008, 85, 98, кат. бр. 44, 45; Чађеновић 1999–2000, 275–286, 277, 280, Т. III/21; Миленковић 1995–1996, 138–140, 145, кат. бр. 41–46, Т. 5/41–46.

¹⁴ Иванић 1995, 68–72, кат. бр. 5, 7, 9; Манева 1992, 207, Т. 90, 65/6.

Представена прстењу оваквог типа рађена су крајње шематизовано. Прстен са представом грчког крста указује на рад домаћих радионица. Сам завршетак крста изведен је розетасто, док је на раменима стилизован крин. Мотив крина је медитеранског порекла, и у Византији је познат од XII века. За датовање овог типа прстена може послужити приказ крста који је карактеристичан за период XIII века.¹⁵ Аналогије налазимо у Крушевцу, Чачку и Пожаревцу у примерцима датованим у XIII-XIV век.¹⁶ Слични облици прстења нађени су у Новом Брду и Бољетину и временски опредељени у XIV-XV век.¹⁷ Аналоган примерак чува се и у Народном музеју Србије и датован је у XVI век.¹⁸

Прстење са уметнутим стаклом

Традиција израде прстења са украсним каменом и стаклом сеже до антике, када у римском украсу заузима истакнуто место. Једноставнији облици се појављују још у I веку, док су примерци израђени у техникама филигранна и гранулације претежно датовани у III век, када су утицаји источњачког златарства на накиту израженији. Као један од репрезентата луксузног украса одликује се квалитетном израдом, као и декоративношћу, које у изради накита имају дугу и готово непрекинуту традицију од антике до позног средњег века.¹⁹ Код ове врсте алка и касета - глава прстена не чини целину, већ је касета за камен налемљена и налази се изнад линије алке. Хронолошки оквир појаве прстења са касетом уоквиреном жицом је у првој етапи доста широк, односно, оно је датовано у раздобље од краја X па до првих деценија XIII века.

4. Фрагментовани прстен са половином алке проширеном ка елипсастој касети у коју је уметнуто плаво стакло. Раме прстена је гранулирано.
Инв. бр. 113,
Бронза, стаклена паста, глава 1,2 x 0,7 цм,
Поклон 1955. године, Јагодин мала, Ниш.

Аналогије налазимо у примерцима из Великог Градишта,²⁰ Крушевца,²¹ Великог Градца код Доњег Милановца,²² Прилепа и Задра који су датовани у

¹⁵ Чађеновић 1999–2000, 276.

¹⁶ Чађеновић 1999–2000, 275–286, 278, Т. I/4; Миленковић 1995–1996, 135, сл. IV/30; Цуњак 1989–1990, 184, сл. 28.

¹⁷ Зечевић 2006, 95–97, 187, кат. бр. 57; Бикић 2010, 94, сл. 63/6.

¹⁸ Иванић 1995, 28, кат. бр. 53.

¹⁹ Бикић 2010, 104–105.

²⁰ Бикић 2010, 105–107, сл. 79/3, 80/4.

²¹ Берић 2001, 109–116, Т. I/1.

²² Минић, 1969, 233–248, 247, сл. 35.

XII век.²³ Слични примерци пронађени су и у Трњану и опредељени временски у период XI-XIII века.²⁴ Свакако се овај примерак везивао за утицај Византије и њен импорт.

Прстење са масивном алком и неукрашеном главом

Прстење овог типа састоји се од масивне алке и велике главе кружног облика која је равна и без украса. Израда алке је изведена тако да имитира технику тордирања. Аналогије су констатоване у шабачком и у Народном музеју Србије у примерцима који су коришћени у периоду XIII-XVI века.²⁵ Обликом слични примерци пронађени су и у суседној Македонији, тачније у Прилепу и датовани у XIV век.²⁶

5. Прстен масивне карике која је са унутрашње стране равна, а споља сегментно рашчлањена и профилисана са равном плочастом главом кружног облика без украса. Глава је накнадно налемљена.

Инв. бр. 617,

Месинг, пречник алке 1,9 цм, пречник главе 2,8 цм,

Поклон 1986. године, Јагодин мала, Ниш.

Прстење са главом елипсоидног облика

Трансформације елипсоидне главе прстена оштроуглих врхова могу се пратити почев од староегипатског и грчког узора до прстења чије се порекло везује за централну Азију XII-XV века и златарско наслеђе епоха Селџука и Тимурида. У српској средњовековној златарској пракси присутан је модел код кога овај специфичан облик главе почива на преломљеној алки троугаоног пресека и спуштених рамена. Рељефно наглашавање рамена прстена и ојачање на дну карике идентични су са детаљима на прстењу тимуридске епохе XIV и XV века.²⁷ У српским колекцијама, ова група прстења чини значајну целину, што указује на локалну продукцију и популарност форме.²⁸

6. Прстен са наглашеном елипсоидном главом заобљених ивица и једноставном алком без украса.

²³ Манева 1992, Т. 83/ 63.4; Jelovina, Vrsalović 1981, 101, Т. XLIV/52.

²⁴ Марјановић-Вујовић, Томић 1982, кат. бр. 348.

²⁵ Милутиновић 2008, 86, кат. бр. 56; Милошевић, Татић-Ђуровић 1969, 115, кат. бр. 260; Милошевић 1990, 94, кат. бр. 107.

²⁶ Бабик 1974, 41, кат. бр. 74, сл. 74; Манева 1992, 195, Т. 89, 58/49.

²⁷ Chadour 1994, 535-536, Cat. No. 533.

²⁸ Гајић 2018, 43.

Инв. бр. 247,
Бронза, пречник алке 2,0 цм, глава 1,8 x 0,9 цм,
Поклон 1958. године, Јагодин мала, Ниш.

Аналогије налазимо у примерцима датованим у XIII–XVI век који се чувају у Народном музеју у Чачку и у Јагодини.²⁹ Слични примерци чувају се у Народном музеју Србије и њихово време употребе било је у периоду XII–XVI века.³⁰ На Новом Брду обликом идентични примерци коришћени су у периоду XIV–XVI века, као и примерак који се чува у Народном музеју Шабац.³¹ Ван граница наше земље сличан примерак констатован је у Прилепу у Македонији и датован у XII–XIV век.³²

7. Прстен масивне карике која је равна са унутрашње стране, док на спољној има при дну доста излизано шире пластично задебљање које се понавља и на раменима на која належе масивна геометријски орнаментисана елипсоидна глава прстена.

Инв. бр. 620,
Бронза, пречник алке 2,0 цм, глава 2,1 x 1,0 цм,
Поклон 1986. године, Јагодин мала Ниш.

Сличне примерке датоване у XIV–XV век налазимо у Народном музеју у Крушевцу,³³ Музеју примењене уметности у Београду,³⁴ Музеју града Београда,³⁵ Народном музеју Србије³⁶ и у Музеју Крајине.³⁷

Закључна разматрања

Презентовани накит Средњовековне збирке Народног музеја Ниш, на основу својих технолошко-типолошких карактеристика, временски је датован у период од XII до XVI века. Примерци су нађени случајно, те је археолошки контекст изгубљен што је резултирало да се датовање изведе на основу аналогија.

Прстење касног средњег века прави се од квалитетнијег материјала, а техника рада се све више усавршава. Гравирање достиже завидну занатску

²⁹ Котарац 2007, Т. IV/17, 18; Крстић 1997, 341, Т. III/9, 10.

³⁰ Иванић 1995, 16, кат. бр. 21–22; Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 432, Т. XLIV/2; Милошевић 1990, 65–66, кат. бр. 59–64.

³¹ Зечевић 2006, 95–97, 193–196, кат. бр. 68–71; Милутиновић 2008, 88, 99, кат. бр. 52.

³² Манева 1992, 208, Т. 93, 65/18.

³³ Чађеновић 1999–2000, 275–286, 277, 279, кат. бр. 11, Т. II/11.

³⁴ Гајић 2018, 43, кат. бр. 56.

³⁵ Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 103, кат. бр. 409, Т. XLIV/1.

³⁶ Милошевић 1990, 96, кат. бр. 112.

³⁷ Јањић 2016, 118, кат. бр. 14.

вештину, на глави и рамену прстења урезају се сложене цветне и геометријске композиције, минијатурних облика, састављене од мотива који се јављају и у другим гранама уметности и примењене уметности – на илуминираним рукописима, у орнаментици фреско-сликарства, на текстилу и у дрворезу, па се и на прстењу могу лако пратити све промене у стиливима украшавања од XIII до XV века, па и даље.³⁸ У XII–XIII веку Срби, као и остали Словени, прихватају облик византијског (па тиме и старог римског прстења) и у знатној мери га копирају. Друга половина XIII па све до средине XIV века, јесте време када се ствара српски стил који је сублимација источних и западних утицаја. Међутим, ипак се запажа јачи утицај византијског прстења, како у облику тако и у декоративним мотивима. Утицај готских струјања преко Котора и Дубровника, који се појављује од почетка XIII века у облику и појави хералдичких мотива и фантастичних животиња, доминантан ће постати тек у другој половини XIV и до краја XV века.³⁹

Примерци прстења са овалном и кружном главом почињу да се јављају већ на прелазу X у XI век, али је његова бројнија појава ипак у раздобљу XII века. Примерци имају више издигнуту главу у односу на већину примерака из ранијег раздобља, док се у уоквиреним пољима налазе декоративни мотиви геометријског и флоралног стила.⁴⁰ Израђени су махом од бронзе, доброг су квалитета али представљају мање декоративан производ. Вероватно се ради о узору на византијске радове али са примесама локалних карактеристика. На истраженим некрополама, прстење са издигнутом главом заступљено је у мањој мери у односу на друге типове прстења што допушта претпоставку да је у питању био скупљи накит.⁴¹ За овај тип прстења карактеристичан је масивнији изглед, каричица са нешто проширеним раменима и наглашеном кружном или елипсоидном главом.⁴² За наше примерке можемо да претпоставимо да су се користили у периоду XII–XVI века.

Прстење са уметнутим стаклом, некада и каменом, у оквир касете заузима значајно место у накиту средњег века. У материјалу на територији Србије у средњовековном периоду јављају се три основне скупине. Наш прстен би припадао оној једноставнијој варијанти које има касету уоквирену обручем од жице која је налемљена на алку кружне профилације. Могао би се датовати у период XI–XII века где су смештени примерци са малим гранулама на раменима и са касетом оивиченом жицом.⁴³

За прстење са имитацијом тордиране алке аналогичне које налазимо говоре да се ради о типу прстења које се користило током XIII–XIV века,

³⁸ Бајаловић Хаци-Пешић 1984, 45.

³⁹ Радојковић 1969, 68–70, 170.

⁴⁰ Бикић 2010, 101.

⁴¹ Бикић 2010, 101.

⁴² Цуњак 1989–1990, 184.

⁴³ В. Бикић 2010, 107.

међутим будући да се ради о масивнијој алки него код осталих примерака и неукрашеној глави, склони смо претпоставци да наш прстен датујемо касније неголи претходно поменути аналогије.

Крајем XV и у XVI веку израђивано је прстење нарочитог типа које се развило из прстења средине XV века. Глава је издвојена из масе карике која је полукружног пресека, а у раменом делу са спољне стране благо преломљена, тако да поприма троугаони пресек (тзв. позни *Verkantung*).⁴⁴ Рађено је у различитом материјалу, а поједини примерци у бронзи, примитивно рађени, подсећају на народни накит. На глави се најчешће налазе декоративни мотиви, геометријски или биљни, а ређе животиње или птице, као и крст.⁴⁵ Наша два примерка бисмо могли на основу аналогија да сместимо у временско раздобље XII–XVI века.

Литература

- Бабик Б., *Средновековно културно богатство на СР Македонија*, Прилеп 1974.
- Бајаловић Хаџи Пешић М., *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, Београд 1984.
- Берић Н., *Средњовековна некропола на локалитету Конопљара*, одг. ур. Н. Тасић, Е. Радуловић, *Археолошка налазишта у околини Крушевца* (зборник радова), Београд–Крушевац 2001, 109–116.
- Бикић В., *Византијски накит у Србији – модели и наслеђе*, Београд 2010.
- М. Гајић, *Класично и симболично – прстење и минђуше од антике до средњег века из Музеја примењене уметности*, Београд 2018.
- Дрча С., Црноглавац В., Чершков Т. и Јеремић Г., *Јагодин мала – касноантичка некропола*, каталог изложбе, Ниш 2014.
- Ђуровић И., *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац 2012.
- Зечевић Е., *Накит Новог брда*, Београд 2006.
- Иванић Б., *Накит из Збирке Народног музеја у Београду од 15. до 19. века – Каталог збирке Уметност под турском влашћу*, Београд 1995.
- Јањић Г., *Археологија Музеја Крајине – средњи век*, Неготин 2016.
- Jelovina D., Vrsalović D., *Srednjovjekovno groblje na „Begovači” u selu Biljanima Donjim kod Zadra, Starohrvatska prosvjeta* III/11, Split 1981, 55–136.
- Котарац М., *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку*, *Зборник радова Народног музеја XXXVII*, Чачак 2007, 49–67.
- Крстић С., *Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини*, *Гласник САД* 13, Београд 1997, 329–348.

⁴⁴ Зечевић 2006, 95.

⁴⁵ Милутиновић 2008, 88.

- Манева Е., *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992.
- Марјановић-Вујовић Г., Томић Г., *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX-XV века*, Народни музеј Београд, Београд 1982
- Миленковић М., Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 10, Пожаревац 1995-1996, 125-146.
- Милошевић Д., Татић-Ђуровић М., *Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969.
- Милошевић Д., *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд 1990.
- Милутиновић С., Збирка прстења у Шабачком музеју, *Museum* 9, Шабац 2008, -.
- Минић Д., Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца, *Старинар* XX, Београд 1969, 233-248.
- Радојковић Б., *Накит код Срба од XII до XVIII века*, Београд 1969.
- Фидановски, С., Зечевић, Е., Средњовековна гробља у Рипњу код Београда, *Годишњак града Београда* Књ. III, Београд 2006, 33-91.
- Цуњак М., Средњовековно прстење из Ландола, *Viminacium* 4-5, Пожаревац 1989-1990, 177-191.
- Chadour A. V., *Rings: The Alice and Louis Koch Collection*, Vol. I, Leeds 1994.
- Чађеновић Г., Средњовековно прстење у Народног музеју у Крушевцу, *Гласник САД* 15-16, Београд 1999-2000, 275-286.

Илустративни прилози

Слика 1

Слика 1a

Слика 2

Слика 2a

Слика 3

Слика 3а

Слика 4

Слика 4а

Т. I, слика 1,1а; 2, 2а; 3,3а - прстење са главом кружног и овалног облика; слика 4, 4а - прстен са уметнутим стаклом (фото: Ж. Цајић, Р - 1:1)

Слика 1

Слика 1а

Слика 2

Слика 2а

Слика 3

Слика 3а

Т. II, слика 1,1а - прстен са масивном алком и неукрашеном главом; слика 2, 2а; 3, 3а - прстење са елипсоидном главом (фото: Ж. Цајић, Р - 1:1)

Slobodan Mitić
Niš National Museum

MEDIEVAL RINGS FROM JAGODIN MALA

Summary

This paper deals with the processing and analysis of seven items that are stored in the medieval collection of Niš National Museum and come from the territory of Jagodin Mala. Due to the fact that all finds come from archeologically unknown contexts, but also to the fact that all items were used for a long time, in some cases for several hundred years, an objective difficulty arose in their more precise chronological determination. By using domestic and foreign literature an attempt was made to overcome this problem, i.e., by comparing our and published specimens, which come from closed archaeological units, certain chronological frameworks were obtained that indicate that these objects were used during the Middle Ages and even during the New Age. The published material is a part of the medieval collection of Niš National Museum and, since it is unpublished material, it certainly deserves the attention of experts as well as the general public.

ИСТОРИЈА
HISTORY

САБЉА ГЕНЕРАЛА БОЖИДАРА ЈАНКОВИЋА („ОСВЕТНИЦА КОСОВА”)

Анстракт: У Историјском музеју Србије налази се велики број предмета који су повезани са разним историјским личностима. Они представљају драгоцену сведочанства о животу и раду тих људи. То су својеврсни документи оне реалности у којој су деловале те личности. Неке од ових музеалија имају прворазредни културно-историјски значај захваљујући слојевитости и обиму оних порука које у себи садрже; стога су већ саме по себи доказ о једном времену које желимо што боље и свеобухватније да сагледамо. У ову категорију свакако се убраја и примерак хладног оружја који је припадао једној важној личности из наше новије прошлости. У питању је сабља коју је носио генерал Божидар Јанковић, командант Треће армије у Првом балканском рату. Типична пешадијска официрска сабља, која је у наоружање српске војске уведена још у другој половини деветнаестог века (тачније 1870. године), прозвана је „осветница Косова” јер ју је Јанковић носио у Првом балканском рату током којег је ослобођено од Турака и Косово. Назив сабљи су дали савременици убрзо након ослобођења, те је тако она постала њен оружани симбол. Читава та војна операција у нашем народу је доживљавана као својеврсни реванш Турцима за херојску погибију јунака (предвођених кнезом Лазаром Хребељановићем) палих на Косовском пољу (Газиместану) на Видовдан 1389. године. Губитак Косова никад није у Срба сматран трајним, већ се непрестано сневало о његовом повраћају; но, морали су да прођу векови да би се тај древни сан и остварио. С обзиром на важност Косова, као стожера српске средњовековне државности и културе, сматрамо да је сврсисходно приказати у следећим поглављима операције Треће армије као и делатност њеног прослављеног команданта, који је након успешно обављеног задатка назван ослободиоцем Косова, а затим приказати и саму сабљу.

Кључне речи: сабља, генерал, Први балкански рат, Косово, Трећа армија

Стекавши независност у деветнаестом веку Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка су сматрале да треба наставити борбу све док и последњи њихов сународник не буде ослобођен од турске власти. Та борба је попримала различите видове (дипломатски, културно-пропагандни, оружани), зависно од међународне ситуације као и стања на Балкану. Притом су ове младе балканске државе рачунале на подршку великих сила (Русије, Аустроугарске, Немачке, Француске, Велике Британије). Постепено су, међутим, увиђале сву дволичност политике сила које су искључиво водиле рачуна о сопственим интереси-

ма. Наиме, и поред јавно испољаване бриге за поробљене хришћанске народе, оне су се углавном залагале за status quo на Балкану, јер се нису могле нагодити око поделе Турске.¹ Свесне да су препуштене саме себи, балканске земље су покушавале да успоставе међусобну сарадњу с обзиром на то да су имале заједничког противника – Османлије. Још 1892. и 1899. преговарале су Србија и Грчка, а 1889, 1897, 1904. и 1909. Србија и Бугарска, али неких значајних резултата није било, јер је главни камен спотицања била Македонија. На њу су претендовале све поменуте земље (осим Црне Горе), будући да су је некада (у средњем веку) имале у свом саставу.²

Агресивни планови Аустроугарске и шовинистичка политика младотурка изнудили су ужурбано превазилажење несугласица међу балканским државама. Оне су, након безобзирне анексије Босне и Херцеговине 1908. године, још више стрепеле од могућег продора Двојне монархије ка Солуну (преко Санцака и Косова). Младотурска револуција која је избила исте године, поставила је себи за циљ увођење демократског, парламентарног уређења и националне и верске једнакости. Али чим су се учврстили на власти, младотурци су почели да спроводе насилно потурчавање, што је имало за последицу јачање отпора поробљених народа.³ Преговори усмерени на стварање Балканског савеза обновљени су у јесен 1911. године. Њих је иницирала Русија, јер је желела да створи брану аустро-немачком надирању на југоисток Европе. После једногодишњег натезања и неизбежних компромиса, у октобру 1912. довршено је формирање поменутог савеза. Србија је склопила савез са Бугарском 13. марта 1912. (Војну конвенцију 2. јула), а са Црном Гором 6. октобра. Бугарско-грчки уговор о савезу потписан је крајем маја 1912, а војна конвенција као његова допуна 5. октобра. Црна Гора, осим са Србијом, закључила је и са Бугарском споразум о заједничкој војној акцији против Турске септембра 1912. године.⁴ Пораз Османског царства у рату против Италије 1912. године, јачање албанских устаника, побуна гарнизона у Једрену и Битољу и пад младотурске владе, створили су повољне услове за деловање савезника. Црна Гора је прва (8. октобра 1912. године) објавила рат Турској, Србија и Бугарска 17. октобра, а Грчка 19. октобра. Тако је почео Први балкански рат. Иако су дејствовали на засебним војиштима, без чврсте оперативне везе, савезници су за кратко време постигли велике успехе: Грци у Епиру и Тесалији (освајање Јањине, Солуна, Халкидичког полуострва), Бугари у Тракији (код Лилебургаза, Једрена), Срби од Косова и Метохије до Јадранског мора на запад и Солуна на југу – помажући и Бугарима у ослобођењу Једрена, Црногорци у приморју (освајање Скадра). Тиме су савезници демонстрирали неслућену снагу, проистеклу

¹ Васиљ Поповић, Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Београд 1996, 172-173, 196, 204. Израз „Источно питање” је настао 1821. године

² Први балкански рат 1912-1913, I, Београд 1959, 16-18. Средњов. Српско и Бугарско царство, Византија.

³ Васиљ Поповић, наведено дело, 213-216. Већ 1909. је забрањено деловање националних партија.

⁴ Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, III, Београд 1998, 20-21.

из међусобног удруживања.⁵

После вековне владавине, Турци су били скоро сасвим избачени са Балкана; Лондонским мировним уговором од 30. маја 1913. Османска империја је задржала у Европи само уски појас територије иза Цариграда до линије Енос–Мидија. Први балкански рат је означио крај мукотрпне борбе балканских народа са Турцима која је са прекидима трајала читавих пет столећа. Успостављање заједничке границе између Србије и Црне Горе допринело је њиховом даљем зближавању, наговештавајући предстојећу интеграцију. Иако није добила излаз на Јадранско море, Краљевина Србија, ослободивши Косово и Метохију, Санџак и Македонију, остварила је велико територијално проширење (скоро удвостручивши територију). Њен углед у свету је значајно порастао, нарочито код словенских народа у суседној Аустроугарској.⁶

Српски ратни план

Српска Врховна команда је своју стратегију базирала на чињеници да балканске савезнице нису имале ни општи ратни план ни заједнички штаб, те да је свака на свом ратишту морала да потуче турску војску пре но што јој стигне појачање из Мале Азије. Стога је одређено да главне снаге (Прва и Трећа армија) концентрично надиру ка долини Вардара док би им бокове и позадину обезбеђивале Друга армија, Ибарска војска и Јаворска бригада. Прва армија имала је стратешки најважнији задатак (око 132 хиљаде људи; командант – престолонаследник Александар Карађорђевић, начелник штаба – пуковник Петар Бојовић) и усмерена је јужноморавским правцем, Друга армија (око 74 хиљаде војника и старешина са генералом Степом Степановићем на челу и његовим помоћником пуковником Војом Живковићем) криворечким, а Трећа армија (око 76 хиљада људи; командант генерал Божидар Јанковић, начелник штаба потпуковник Душан Пешић) косовским правцем. Ибарска и Јаворска војска чиниле су десно крило. Претпостављало се да ће главне турске снаге бити на Овчем пољу.⁷

Трећа армија је подељена у две групе, јер је ка Приштини требало истовремено дејствовати из два правца (од Медвеђе и од Топлице). Топличка група [(Шумадијска дивизија I позива (пуковник Ђорђе Михаиловић) и Моравска II (пуковник Милан Недић)] је размештена према Преполцу и Мердарима, а Медвеђска група [Дринска II (пук. Павле Пауновић) и Моравска бригада (пук. Стеван Миловановић)] у рејону Медвеђе и Тупалског виса.⁸ Иако је главни за-

⁵ Васиљ Поповић, наведено дело, 220–221. Страни војни аналитичари били су шокирани овим успесима.

⁶ Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913, Београд 1972, 163–164. Након Бурског рата, био је то један од првих медијски праћених ратова.

⁷ Исто, 45. Уочи сукоба, Турци су првобитни дефанзивни план заменили офанзивним.

⁸ Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, III, Београд 1998, 37.

датак поверен Првој армији (продор ка Овчем пољу), и Трећа армија је имала важну улогу, јер је након ослобођења Косова морала да што пре стигне у рејон Куманова и Скопља како би помогла Првој армији у, како се претпостављало, одлучујућој бици на Овчем пољу. Тако је јединицама Боже Јанковића припала част да „свету српску земљу” – Косово избаве из вековног ропства.

Након трагичне Косовске битке 1389. године, у којој је погинуо и владар и цвет српског племства, народ није престао да снева о ослобођењу Косова. Оно је имало култни значај, као стожер српске државности и културе. Страни новинари који су извештавали из Србије уочи избијања Првог балканског рата, нису могли сасвим да схвате ту ерупцију одушевљења која је преплављивала целу земљу када се пошло у рат. Неки од њих су тај полет сматрали лакомисленошћу и потцењивањем противника, верујући чак да балканске државице, иако удружене, још увек нису кадре да нанесу озбиљнији пораз Турској. Српски народ у целини био је чврсто решен да испуни велику историјску мисију ослобођења Косова. Ту спремност је увећало сазнање да се сјајна прилика која се указала 1912. године, не сме испустити. То је био својеврстан императив за тадашње поколење, које се показало достојним славних предака из 1389. године. Званичној власти из тог времена није било тешко да покрене становништво у свети бој, јер је одавно био створен култ борбе са Турцима. Народ је дуго припреман за коначни обрачун са вековним непријатељем преко епских песама, родољубиве поезије, школа, књига, предања... Најбољи доказ том заносу била је регрутација обављена у рекордном року и огроман прилив добровољаца да су се морале оформити и додатне јединице.⁹

Дејства Треће армије и ослобођење Косова

Још пре објаве рата започели су сукоби на граници, које је иницирао командант Лапског четничког одреда Воја Танкосић нападом на карауле „Репоњу” и „Мировце” (15. октобра). Плашећи се да ће претње великих сила нагнати Србију да одустане од (дуго прижељкиваног) рата, он га је свесно испровоцирао упадом на турску територију. Тиме је заправо довео Трећу армију у неповољну ситуацију, јер њена концентрација није била довршена. Генерал Божа Јанковић је наредио да се турски напад код Мердара одбије, а затим трупе повуку на полазне положаје. При томе је имао у виду директиву Врховне команде да се не прелази граница пре објаве рата, као и сопствене активности са циљем пацификације Шиптара. Због непромишљеног повлачења Шумадијске дивизије I позива, Моравска дивизија II позива се нашла у деликатној позицији. То су искористили Турци следећег дана, обрушивши се на њу свом снагом. Одговорност за дебакл пала је на команданта Треће армије. Он је потценио противника, верујући да се ради о препадима Шиптара, а не о једном организованом нападу са циљем овладавања граничном линијом, која је омогућавала дуготрајну одбрану, а тиме и добијање у времену. Стога генерал Јанковић није упутио тражено појачање угроженој дивизији, иако је Шумадијска

⁹ Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*, Abingdon 2000, 13-15.

дивизија I позива била неангажована. Тек када је Јанковић дошао на фронт схватио је сву безизлазност положаја и интервенисао је са 12. пуком „Цар Лазар”, чиме је поменута криза напokon превладана.¹⁰

У четвородневним борбама на граничном фронту (битка код Преполца и Мердара 15–19. октобра) Трећа армија је прокрчила себи пут ка Приштини, али је претрпела и знатне губитке: 1352 војника и официра (од чега је погинулих било 279, рањених 1022, а несталих 51). Турци су имали око хиљаду двеста мртвих и око две и по хиљаде рањених. Генерал Јанковић у почетку није схватио да је већ на граници решен исход борбе за Косово, већ је пред Приштином очекивао судбоносни судар са главним турским снагама (не знајући да су оне већ употребљене и поражене на граничном фронту). Ово се може објаснити слабом извиђачком службом, која је пружала оскудне податке о противнику. Уосталом, то је била хронична слабост не само Треће армије већ и целокупне српске војске у Првом балканском рату. Војни историчари су једнодушни у оцени битке код Преполца и Мердара, тврдећи да је она детерминисала успешност наредних дејстава Треће армије. Њеном команданту замерају то што га је ишчекивање формалне објаве рата превише задржало у дефанзивном стању, непримереном ситуацији на фронту. Немајући прецизан увид у ток борби, он је допустио бројчано инфериорном противнику да задржи иницијативу до самог краја граничних окршаја. Због свега овога Трећа армија је изгубила један драгоцен дан, мада за то, осим њеног команданта, одговорност сноси и Врховна команда. Радомир Путник је наредио Божи Јанковићу да крене на Приштину 20. октобра, а овај је то одгодио за двадесет први октобар, сматрајући да трупама исцрпљеним у четвородневним борбама треба мали предах; са чиме се онда сагласио и сам Путник.¹¹ Двадесет првог октобра обе оперативне групе отпочеле су концентрично наступање ка Приштини: Топличка подујевачким правцем, а Медвеђска преко Лисице. Османлије су пружиле значајнији отпор једино код Тенешдолског теснаца и на Сићевачкој реци. Заправо, турске снаге (Приштински одред) биле су у сталном опадању још од повлачења са границе, јер је већ тада започело дезертирање Шиптара; стога, фактички нису биле у стању да знатније успоре, а камоли задрже надирање српске војске. Генералу Божидару Јанковићу то није било познато (јер је затајила извиђачка служба). Приписујући непријатељу већу снагу од стварне, он је наложио Трећој армији да обазриво наступа¹², због чега је изгубљен још један дан у односу на план Врховне команде. Стога је Приштина ослобођена

¹⁰ Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, III, Београд 1998, 76–77; 88. Немачки официр Фон дер Ганц је на захтев Порте израдио одбрамбени план, према којем је главна турска војска требало да дочека противника на Овчем пољу и ту га разбије, па тек потом пређе у офанзиву. Међутим, Низам-паша је то ревидирао, сматрајући да треба енергично напасти Србе на ардарском војишту – Кумановски правац. Догађаји су показали да недовољним снагама није било могуће предухитрити српска офанзивна дејства.

¹¹ Први балкански рат 1912–1913, I, Београд 1959, 465–467. У том тренутку то је био (не)рационалан избор.

¹² Генерал Б. Јанковић је наредио да Моравска дивизија другог позива и Шумадијска првог позива фронтално надиру и то по једној колони, што је имало за последицу недопустиву спорост у кретању.

тек двадесет другог октобра.¹³ У некадашњу престоницу краља Милутина најпре је умарширала Моравска дивизија другог позива која је од свих јединица Треће армије дала највећи допринос њеном ослобађању. У противничком табору, Шиптари су, захваћени дефетизмом након пада Приштине, масовно бежали својим кућама, што се одразило и на борбене могућности њихове Вардарске армије на Куманову. Немајући добру везу са дивизијама, генерал Јанковић није ни могао да подеси њихова дејства на прешироком фронту, па на гоњење одступајућих турских трупа није ни помишљао. Иако је стигао на Косово поље са два дана закашњења, пореметивши тиме првобитну замисао Врховне команде о правовременом спајању са Првом армијом, Божидар Јанковић је ослобађањем Косова поља и Приштине уздигао борбени дух свих јединица до неслућених висина. Испуњени поносом због успешно обављеног задатка, његови војници су били усхићени величанственим дочеком који им је приредило тамошње српско становништво. Иако исцрпљен свакојаким тлачењем и зулумима, народ је још имао снаге да се радује. И поред свеколиког одушевљења наших сународника, Приштина је деловала претеће и злослутно, јер су се Арбанаси затворили у своје куће како би се прегруписали и организовали.

Упркос изричитом налогу Врховне команде (од 13. октобра) да се по заузећу Приштине одмах крене ка Скопљу и Куманову, генерал Јанковић је својим трупама дао дан одмора. Чак и да то није учинио, он не би успео да форсираним маршем надокнади пређашње закашњење и помогне Првој армији у великој Кумановској бици. Али тог 23. октобра он није ни слутио да су Турци започели поменути битку, већ је наредио да се на месту погибије кнеза Лазара (код Муратовог турбета) одржи помен Србима изгинулим у Косовском боју 1389. године. Затим је на челу дефилеа у пратњи команданата Шумадијске и Моравске дивизије (пуковника Ђорђа Михаиловића и Милована Недића) ушао у Приштину.¹⁴ Пошто је прегруписана у две колоне, Трећа армија је кренула ка Скопљу и Куманову тек 24. октобра, на дан завршетка битке. У Приштини је остављена Дринска дивизија II позива да обезбеђује ослобођено Косово, а сам град да утврди и претвори у базу за снабдевање. На челу леве колоне била је Моравска бригада I позива. Након ослобођења Гњилана, заједно су продрли до села Сеферие и ту се раздвојили: Моравска бригада је преко врлетне Скопске Црне Горе 28. октобра сишла у рејон Скопља (које је тада већ било ослобођено), а Шумадијска дивизија је кренула ка Куманову, у чијој се близини 28. октобра спојила са јединицама Прве армије.¹⁵ Десну колону је сачињавала прекаљена Моравска дивизија II позива (са способним командантом Милованом

¹³ Важно је напоменути и све оно што је објективно кочило Трећу армију: непроходан терен (углавном планински), малобројни и лоши путеви, временске неприлике (нарочито густе магле), проблеми са снабдевањем итд. Свему овоме треба додати и слабу извиђачку делатност српске коњице, коју је лимитирала све већа ватрена моћ османског брзометног оружја, нарочито митраљеза.

¹⁴ Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912-1913, Београд 1972, 84. Турбе је исламски надгробни споменик, који се обично налази уз цамију.

¹⁵ Први балкански рат 1912-1913, I, Београд 1959, 804-805; 825.

Недићем) и армијска коњица. Кренувши из Приштине 24. октобра надирали су правцем Липљане – Скопље. У боју код Урошевца (25. и 26. октобра) Турци су претрпели дефинитиван пораз, о чијој величини сведочи мноштво заплењених топова, као и дезертерство преосталих Албанаца. Моравска дивизија је затим прошла кроз Качаничку клисуру, овладавши њеним улазом без већих окршаја и коначно је избила у рејон Скопља у којем су се већ налазиле трупе Прве армије. Тако је 28. октобра окончан победоносни поход Треће армије од Приштине ка Скопљу; сједињавањем двеју армија (Прве и Треће) у долини Вардара отворале су се нове борбене перспективе Врховној команди у даљем вођењу рата. Иако није стигла да учествује у Кумановској бици, армија Боже Јанковића је посредно утицала на њен исход. Пад Приштине је фатално деловао на Шиптаре у Вардарској армији, који, резигнирани, самовољно напуштају њене редове. То је највише дошло до изражаја управо другог, одлучујућег дана поменуте битке. Сем тога, Моравска дивизија II позива, допревши до Качаника, угрожавала је одступницу турској војсци, која се са Куманова повукла у рејон Скопља. Турци су се, журећи ка Тетову, невољно одлучили да оставе Скопље без одбране, омогућивши престолонаследнику Александру да га заузме без борбе.

Фотографија (из Историјског музеја Србије, инв. бр. Ф-2446) приказује офицере Моравске дивизије II позива на коњима, приликом осматрања непријатељских положаја пред борбу код Приштине у Првом балканском рату 9. октобра 1912. године

Биографија генерала Божидача Јанковића (1849–1920)

Генерал Божидар Јанковић потиче из типичне градске породице; његов отац Милојко био је служитељ у министарству. Јанковић је рођен 18. децембра 1849. године у Београду, где је похађао основну школу и шест разреда гимназије. Потом се уписује на Војну академију¹⁶ 1869. године (такође у родном граду) на којој бриљира; завршава је 1874. као други у класи и тако постаје инжињеријски официр, коме су прорицали сјајну каријеру.¹⁷ Када је избио Први српско-турски рат 1876. године Јанковићу је поверено место шефа штаба Ђупријске бригаде прве класе, иако је он тада био потпоручник. То сведочи о високом вредновању његових војничких квалитета, али и о тадашњем забрањивајућем дефициту старешинског кадра.¹⁸ Истакао се у бојевима на Мрамору, на Змијиној глави, на Тешници и Прћиловици, код Алексинца и на Рајевачком вису код Шиљеговца. Стога је уз јавну похвалу добио и сва одликовања која су се могла дати једном јунаку: Златну медаљу за храброст, Таковски крст с мачевима као и црногорску сребрну медаљу за храброст. Октобра 1876. године унапређен је у поручника: тада је постављен за шефа штаба Алексиначке окружне команде; на том положају задржао се до априла следеће године, када је постао ађутант понтонирског батаљона. У Другом српско-турском рату (1877–1878), био је ађутант и шеф штаба Ђупријске бригаде I класе; учествовао је у бојевима око Ниша, на Крчмарском вису и Самокову. У Српско-бугарском рату 1885. учествовао је прво у Оперативном одељењу Врховне команде, а потом као помоћник начелника штаба Нишавске војске. У борбама на Драгоману, Сливници и око Пирота задивио је претпостављене својом одлучношћу и неустрашивошћу, те је добио Таковски крст четвртог степена с мачевима, сребрну медаљу за ревносну службу и медаљу за војничке врлине. После рата Јанковић је посебну пажњу посветио свом стручном усавршавању, схватајући императивом модерног начина ратовања. Стога је похађао тежак и обиман двогодишњи курс на Вишој школи Војне академије, доступан само најбољима и најупорнијима. Тако се стрпљиво припремао за генералштабну струку, која је већ тада добијала на значају.¹⁹

¹⁶ У Београду је 1850. године основана Артиљеријска школа (по француском узору) која је тек 1880. преименована у Војну академију, мада је тај назив коришћен и раније (још од 1850. године); В. Белић, „Војна академија”, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка (ур. С. Станојевић), I књ, Загреб 1925.

¹⁷ О кадровима проистеклим из ове елитне школе најбоље говори изјава руског пуковника Бобрикова да би могли бити уврштени у било коју велику светску армију; Б. И. Бобриков, у Србији, Из успомена о рату 1877–1878, Београд 1892, 55. У Кнежевини Србији, зачетак инжињерије представља оснивање пионирске (1860) и понтонирске чете (1862). Обе су две године касније издвојене из артиљерије и потчињене начелнику инжињеријског одељења стајаће војске, да би 1869. прерасле у батаљонску формацију.

¹⁸ Кнежевина Србија је тада имала свега триста официра (прецизније 312), од којих 188 потпоручника и поручника; Драга Вуксановић – Анић, Стварање модерне српске војске, Београд 1993, 84.

¹⁹ Развој копнене војске (масовност, разноврсност родова, итд.) је изискивао сложеније форме командовања, којима ранији штабови нису били дорасли. Зато се издваја нова, специјализована

Као генералштабни официер, био је командант батаљона и пешадијског пука (1893), и на разним дужностима у Главном генералштабу и Министарству војном, начелник генералштаба дивизијске области (Ибарске), начелник штаба Команде активне војске (1900–1901). Године 1897. постао је пуковник и тада је распоређен на место команданта једне дивизијске области. Једно време био је уредник чувеног часописа *Ратник*, а затим уредник *Службеног војног листа*. Хонорарни професор Војне академије постао је 1884. године, на којој је наредне три године предавао наставни предмет Премеравање са крокирањем. Аутор је и једног удбеника (*Војна топографија*; заправо коаутор јер га је написао заједно са капетаном Станојлом Стокићем).²⁰ Крајем априла 1901. године постао је министар војни, али је на том положају остао непуна три месеца; затим је био кратко време у пензији. У марту 1902. године реактивиран је и унапређен у генерала па му је поверена команда над Моравском дивизијом; на том месту је поново пензионисан 24. августа 1903. године. По пензионисању остао је друштвено активан. Посветио се решавању питања ослобођења преосталих српских територија и то у својству председника Средишњег одбора Народне Одбране.²¹ У то време његову пажњу је привлачила могућност придобијања Шиптара; наиме у случају рата с Турском, српској војсци би добродошла наклоност Шиптара, али би свакако имао значаја и њихов неутралан став. Путем разних активности Јанковић је настојао да оствари ту своју замисао, али очекиваних резултата није било.²²

У жеку припрема за Први балкански рат, септембра 1912. Божа Јанковић је поново враћен у активну службу и постављен за команданта Треће армије. Прекаљеном старом ратнику припала је част да ослободи Косово и тамошње Србе избави из ропства; у том славном походу за овог даровитог војсковођу најрадоснији тренутак представљао је улазак у Приштину. Тада су литије изашле пред њега, а и најугледнији Турци скрушено су се појавили очекујући милосрдни гест победника. Прота је поздравио команданта као ослободиоца и осветника Косова; одајући хвалу и признање његовој храброј армији, осврнуо се и на све оне њене припаднике који су свој живот положили на олтар отаџбине за спас своје браће која су дотад „тринула у турској тавници”. Затим је

служба (генералштабна), која има задатак да команданту припреми све потребне елементе за доношење одлуке (у све компликованијим ситуацијама на терену). У Кнежевини Србији, Закон о устројству војске из 1861. године је прописио стварање посебне штабне струке. У њој је било 24 официра, а од 1870. године су сматрани генералштабним. Тек 1875. је и формално установљена генералштабна струка, која се састојала од официра одређених способности – од капетана до пуковника.

²⁰ Станоје Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Београд 1929, 123.

²¹ Балкански рат у слици и речи, бр. 12, стр. 182. Народна Одбрана створена је у време Анексионе кризе, у октобру 1908, као одговор Србије једностраном акту Аустроугарске. Интелектуалци су у Београду, на предлог Б. Нушића, основали то друштво за национално пропагирање и формирање паравојних одреда.

²² Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, Кумановска битка и битке за ослобођење Косова и Метохије, Београд 1998, 76.

одржано благодарење за победу српског оружја и молепствије за срећан живот краља Петра и победу српске војске. У свом обраћању окупљеним житељима, Јанковић је посебно нагласио да Србија долази да донесе слободу и ред за све, без обзира на веру и народност. Сви су га одушевљено поздравили; на све стране чули су се узвици: „Живео краљ Петар I; Живела Србија!”²³

Многи му пребацују да га је славољубље нагнало да задржи војску у околини Приштине, јер је себе хтео да види на челу параде. Тачно је да је на месту на ком су посечени кнез Лазар и Милош Обилић одслужена служба божија и постављена почасна стража по наређењу Боже Јанковића, након чега је он тријумфално ушао у варош. Међутим, свечани дочек био му је припремљен без његовог знања, од људи необавештених о предстојећим задацима Треће армије, који су стога преувеличали њена дотадашња постигнућа. Генерал Јанковић је желео да окупи своје дотад раштркане јединице, да их снабде провијантом из заплеењених магацина, омогући им да привуку своје колонске коморе и обезбеде заслужени предах. Предстојао им је дугачак форсирани марш иза којег их је по претпоставци очекивала одсутна битка и стога Јанковић није могао да дозволи да у њу крену неприпремљени. Сем тога ово је био највећи успех у његовој дотадашњој каријери, према којем ни његов его није могао остати равнодушан. Али, мора се признати да је у свему томе мало и претерао; искористивши патриотски занос косовских Срба, који су дуго и стрпљиво ишчекивали повратак матици, он је од свега тога направио један грандиозни спектакл. Када је Радомир Путник, начелник штаба Врховне команде, сазнао за ову фешту, с правом је негодовао. Наредио је свом помоћнику, тада пуковнику Живојину Мишићу да пренесе „течи Божи” да прекине са тим литијама и пожури према плану ка Овчем пољу. И поред неких пропуста и грешака, Јанковићево руковођење Трећом армијом у Првом балканском рату се може окарактерисати као успешно. Он је ослободио Косово и Метохију, а затим су делови његове армије преко Албаније избили на Јадранско море, чиме је у потпуности реализовао све постављене му задатке. У Другом балканском рату 1913. године, када су се дојучерашњи савезници сукобили због поделе Македоније, командовао је истом армијом, која је вешто одбила изненадни бугарски удар на Брегалници и потом прешла у контраофанзиву. Тада је Бугарска, у жељи да спорну територију запоседне пре арбитраже Великих сила, својом Четвртом армијом са сто тридесет хиљада војника напала, без објаве рата, српску Прву и Трећу армију. Генерал Јанковић је предлагао повлачење свих јединица са Брегалнице и Злетовске реке на резервни положај, али је упркос томе војвода Путник одлучио да се одсудна битка прими на првој линији одбране. Тако је генерал био приморан да по сваку цену држи положаје и одбија бугарске нападе; потом је искористио прави тренутак да пређе у контранапад и порази противника. Тиме је остварена највећа победа у дотадашњој националној војној историји, јер су обезбеђене тековине претходног антитурског рата. Истини за вољу, генералу Јанковићу је

²³ Душан Славић (приређивач), Илустрована историја балканског рата, II књига, Београд 1913, 127-128.

тада на руку ишла и погрешна процена краља Фердинанда да ће фактор изненађења бити довољан, упркос ангажовању недовољних снага. Наиме, Краљевина Бугарска је имала чак четири армије, али је, у жељи да сукоб реши брзом акцијом и узме оно што је наводно њено, употребила само једну.

У Првом светском рату био је главни руководилац операција црногорске војске, налазећи се на месту начелника штаба њене Врховне команде 1914–1915. године (претходно је у том штабу био у својству војног делегата). На овој дужности је остао све до евакуације Црне Горе; након 1915. године није имао виднијег учешћа у рату. По извршеној реорганизацији српске војске на Крфу није добио команду, већ је постављен за председника дисциплинског суда. После завршетка Великог рата постављен је за команданта четврте армијске области у новоствореној држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. На тој дужности га је и смрт затекла; умро је у Херцег Новом 7. јула 1920. године.²⁴

Генерал Божидар Јанковић био је војник у правом смислу те речи. Као старешина био је строг, али врло правичан. За изванредне заслуге у миру и рату, генерал Божидар Јанковић је одликован многобројним домаћим и страним одликовањима, међу којима има и оних највишег степена.

Фотографија (из Историјског музеја Србије, инв. бр. Ф-2419) приказује генерала Војске Краљевине Србије – Божидара Јанковића

²⁴ Прилог прослави двадесетпетогодишњице ослободилачког рата 1912–1913, Београд 1937, --43.

Сабља генерала Божидара Јанковића

Примерак сабље која је припадала генералу Божи Јанковићу је заправо тип официрске сабље М.1870. Развијена је из официрске сабље М.1861, уведене у наоружање Прописом за одело регуларног војинства и жандарма V. No.94 који је донет 9. јануара 1861. године. Сабља М.1861 је створена по узору на руско коњичко оружје М.1809 и одликовала се полукорпом са три гране (рачунајући овде и браник), које се на дну дршке спајају, образујући браник у облику листа са повијеним задњим крајем. Леђни оков рукохвата није поседовао листиће; они се појављују тек 1870. године (прописом Е. No.2109 су предвиђене и каније са две челичне карике, и то горња са сталном пређицом са леве стране, а доња са сталним прстеном позади). Овај Пропис (за одело војске Е. No.2109 од 3. јула 1870.) је потврдио да сабље са жутим балчаком носе официри свих родова и струка сем коњице, артиљерије, војно-лекарске, судске и војно-економске струке. Поменути документом је одређен јединствен изглед пешадијске официрске сабље (М.1870) све до краја 1918. године, када престаје да постоји српска војска, која се постепено трансформише у војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.²⁵

И у Првом балканском рату, Божи Јанковићу је (с обзиром на његов чин) припадало ово оружје; то је било у складу са Прописом ђенералске одеће Е. No.653 (донетим још 12. фебруара 1873. године) према којем су генерали добили сабљу обичну официрску (М.1870) и темњак од злата са кићанком од ресица које слободно висе. Једину новину коју је донело Решење Ф. No.5509 (од 30. новембра 1882.) представљао је темњак, који се састојао из сребрне пантљике, са ивицама протканим црвено-плавом свилом; на пантљици је висила сребрна кићанка (са ресама међусобно ушивеним), чија је унутрашњост била од црвено-плавих свилених реса. Нажалост, овај темњак се није сачувао. Рукохват балчака је израђен од дрвета, ребрасте форме; пресвучен је кожом (делимично оштећеном) око које је намотана тордирана месингана жица. У бази рукохвата је постављен месингани прстен, а дуж леђног дела (рукохвата) је оков (од месинга) са обостраним ушима. Леђни оков својим горњим делом формира плићу капу јабуке у виду лавље главе, са заковицом листа сечива на теменом делу. Рукобран балчака је месингани, лучно-асиметричне форме, са једним главним профилним ребром и два помоћна извијена крака, који својим доњим делом формира затворени спољашњи крак накрснице. Други крак накрснице прелази у одбојник са повијеним и задебљаним крајем. Сечиво сабље је благо закривљено; на обе стране налази се по један шири левкасти жљоб. Сечиво се одликује и двостраном оштрицом при врху, који се формира у равни осе сечива. Каније су челичне, са „крестом” на доњем крају, док на устима недостаје „штифт”. Дуж горњег дела корица пласирана су два метална прстена, од којих горњи на полеђини има правоугаони прихват, а доњи бочне, на унутрашњој страни лука непомићну алку.

²⁵ Бранко Богдановић, Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19-20. век, Београд 1997, 31-32.

Размере сабље су следеће:

- Дужина сабље са корицама износи 88 центиметара.
- Ширина корпе: 8 центиметара.
- Дужина балчака: 14 центиметара.
- Дужина корица: 73,5 центиметара.
- Ширина сечива: 2 центиметара.

Поменимо још да је и овај тип сабље наручиван код реномираних со-лингенских произвођача: Weyersberg & Stamm, Weyersberg, Kirschbaum & Co, Robert Hermes, E.H. Neuhaus, Herman Wilhelm Lang, Robert Klass & Co, Carl Kaiser & Co, E & F Horster, Carl Eickhorn, Clemens & Jung, Wilhelm Clauberg. Историјски музеј Србије је ову сабљу откупио од знамените породице Вучковић и она је уврштена у категорију културно добро од великог значаја, јер сведочи о значајним догађајима и истакнутој личности из националне историје.

Сабља генерала Боже Јанковића, Историјски музеј Србије
инв. бр. Ово 239/4349.

Литература

- Балкански рат у слици и речи 1912–1913*, (уређ. Душан Шијачки), Београд 1922.
- Богдановић Б, *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19–20 век*, Београд 1997.
- Вуксановић–Анић Драга, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993.
- Добровољци у ратовима 1912–1918. Доживљаји и сећања*, Београд 1971.
- Животић Александар, *Пут у Метохију. Ибарска војска и Јаворска бригада Војске Краљевине Србије у Првом балканском рату (1912–1913)*, Нови Сад 2022.
- Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књига III, Београд 1998.
- Илустрована Ратна кроника 1912–1913*, (уређ. Каменко Суботић), Нови Сад 1912.
- Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
- Лазаревић Д. Милутин, *Наши ратови за ослобођење и уједињење, Српско-турски рат 1912. године*, књиге I–III, Београд 1929.

- Милићевић Милић, *Балкански ратови*, Београд 2014.
- Милићевић Милић, Поповић Љубодраг, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003.
- Поповић Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928.
- Први балкански рат 1912–1913*, књига I–III, Историјски институт ЈНА, Београд 1959.
- Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, уредник Михаило Војводић, САНУ, Београд 2015.
- Ратковић Борислав, *Ослобођење Косова и Метохије 1912*, Београд 1997.
- Ратковић Борислав, Ђуришић Митар, Скоко Саво, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972.
- Hall Richard, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, Abingdon 2000.
- The Wars of yesterday. The Balkan Wars and the emergence of modern military conflict 1912–13*, Katrin Boeckh & Sabine Rutar (Editors), New York 2018.

Bosko Ljubojević
Historical Museum of Serbia

THE SABER OF GENERAL BOŽIDAR JANKOVIĆ (“AVENGING SABER OF KOSOVO”)

Summary

The saber of General Božidar Janković, the commander of the Third Army in the Balkan Wars, belongs typologically to the model from 1870, which was worn by all Serbian officers from the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. Therefore, typologically speaking, nothing distinguishes it from the mass of such weapons of that era. However, the fact that General Janković commanded the Third Army in the First Balkan War, which liberated Kosovo Polje, elevates this general to the rank of one of the most famous that Serbia had. The contemporaries and part of the press at the time raised the act of liberating Kosovo after five hundred years of slavery to iconic heights, where, of course, General Boža Janković was honored most prominently, so the saber we are writing about was called: the avenging saber of Kosovo. This event brought such fascination among Serbian people that pages and pages were written about that event (we have already mentioned how the Serbian victories resonated outside of Serbia, especially among those in Austria-Hungary). When the word spread in the Serbian army on the other battlefields that Kosovo had been liberated, there was such fervor and enthusiasm that foreign military observers (this is obviously the last case where military observers from foreign countries also attended major battles) asked the officers (for example a Spanish observer of the battle near Bitola) how their elders managed to infuse fighting spirit in their army without even assuming, of course, that it was the enthusiasm of the entire generation of that time. It is not excluded, of course, that the commander who liberated Kosovo would have also received the rank

of duke if it was not for the “old Obrenović supporter”. We could have briefly given the basic information about the events and the description of the saber, but precisely because of the importance of the victories won by this army commanded by General Boža Janković we felt that we should give the broader information presented here. The great importance that is given to this particular saber in our time is best confirmed by the assessment of competent experts that it should be included in cultural assets of great importance.

ХАПШЕЊЕ АНДОНА АНДОНОВИЋА И ЊЕГОВО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ 1943. ГОДИНЕ

Апстракт: Угледног нишког трговца Андона Андоновића Немци су током Другог светског рата неколико пута хапсили и саслушавали у нишком логору. Документација о хапшењу и саслушавању априла 1943. налази се у Историјском архиву Београда и у овом раду је презентован онај део Андоновићевог досијеа који се односи на саслушање поводом оптужби да је помагао покрет Драже Михаиловића и да је ротаријанац и масон.

Кључне речи: Андон Андоновић, слободно зидарство, ложа, Други светски рат, ЈВуО (Југословенска војска у отаџбини), логор Црвени крст, Ниш

Увод

У првим месецима окупације Србије у Другом светском рату донети су акти који су имали антисемитски и расни карактер (против Јевреја и Рома), али према којима су сва удружења препозната као англофилска била прогоњена и забрањивана а спискови чланства достављани окупационим властима. Тако је у Нишу Банском уредбом Моравске бановине бр. 1325 од 7. јуна 1941. дат рок од десет дана да се добаве спискови чланова, између осталих, ложа слободних зидара и ротари клубова. Тако су, од нејевреја, међу првим ухапшеницима били следбеници двадесет седмог марта, англофили и припадници слободних зидара, као и ротари клубова у којима су Немци првенствено гледали јеврејски и енглески лоби.¹

Немци су саставили и *Књигу потерница за Југославију* (Fandungbuch für Jugoslawien), са подацима о преко четири хиљаде особа за које су постојале информације да су отворено исказивале незадовољство потписаним Пактом тако да су били обележени као англофили.² У Нишу је на основу ове исте евиденције такође ухапшен један број енглеских симпатизера оптужених да су наговарали демонстранте да скандирају против Хитлерове Немачке и Хитлера и слушали енглеске радио-станице, као и да су носили енглеске заставе за време мартовских демонстрација.³

¹ Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту*, Ниш, 2017, 5–6.

² Архив Србије (даље: АС), фонд Безбедоносно информативне агенције (даље: БИА), фасцикла (даље: ф), 52. Елаборат Организација Драже Михаиловића у Нишу. „Активност Енглеске обавештајне службе у току рата” (у даљем тексту: Активност ЕОС), 2.

³ Исто; Александар Динчић, *Савезници*, 6.

Хапшења Андона Андоновића

Једна од оних особа која се налазила у *Књизи потерница за Југославију* био је нишки трговац Андон Андоновић, један од виђенијих Нишлија у периоду пре Другог светског рата.

Андон Андоновић је рођен 14. јануара 1886. године у Нишу, у породици Пантелије и Мариоле, рођене Попић. После завршена четири разреда основне и три разреда гимназије отворио је мануфактурну радњу 1902. у којој је остао до 1910. године, када је постао самостални трговац и отворио трговину мануфактурном робом. За време Првог светског рата налазио се у бугарском заробљеништву.⁴

У међуратном периоду Андоновић је активан на свим пољима. Године 1920. ступа у брак са Зорицом Живковић, шири посао увозећи луксузну гардеробу из Италије, Француске, Грчке и Енглеске, а као председник Трговачког удружења иницира оснивање Нишке трговачке омладине за чије потребе је купљена зграда бившег Трговачког дома коју ово удружење користи од 1929. до 1939. године. Заједно са својим ортаком и зетом Драгомиром Миловановићем и Исаком Мандиловићем држао је мануфактурно-галантерску радњу „Андон Андоновић и комп” у Обреновићевој 46.

Био је активан у раду Соколског друштва, нишког одбора Црвеног крста, чији је био потпредседник, и у организовању догађаја хуманитарног карактера (концерта хора, балова, уметничких вечери), са којих би сав приход ишао сиромашним породицама. Као већник града, био је активни учесник прославе шездесет година од ослобођења Ниша (1877–1937), значајно доприневши постављању споменика Ослободиоцима Ниша као и камена темељца за нову зграду Народног позоришта Моравске бановине. Присутан је у политичком животу града најпре као члан Радикалне странке, а потом, по њеном оснивању, Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Рат га је затекао на позицији градског већника.

Његова богата биографија, али и чланство у Ротари клубу Ниш те у Слободнозидарској ложи „Доситеј Обрадовић”, привукли су пажњу Немаца и њихових сарадника. Због тога је Андоновић био два пута привођен и довођен у логор: први пут октобра 1941. са групом угледних Нишлија, други пут због наводног финансирања јединица Југословенске војске у отаџбини јануара 1943. и под оптужбом припадности Ротари клубу и Слободнозидарској ложи.⁵ У изјави датој 15. априла 1943. у логору по оптужби за припадност ротари клубу и Слободнозидарској (масонској) ложи, Андоновић је, као што ћемо видети у наставку рада, поступио мудро. На основу претходних сазнања, било је јасно да су чланови ротари клубова, после одређеног времена проведеног у притвору, били пуштани кућама док се са масонима поступало знатно суровије и ислеђивање се често завршавало стрељањем.

⁴ Александар Динчић, Весна Црноглавац, *Музеј на Медијани* (1936–2016) – поводом 80 година од отварања музеја на Медијани, Ниш, 2016, 12.

⁵ ИаБ, BdS, досије А-327, VB 11, 6.

Због свега наведеног Андоновић признаје оно што је било лако проверљиво - чланство у Ротари клубу Ниш, основаном 1936. године⁶, док негира припадност масонерији. Наиме, 1934. конкурисао је за пријем у чланство загребачке ложе „Праведност” у коју није примљен с образложењем да ова ложа није на територији Србије или Моравске бановине.⁷ Већ наредне, 1935. године налазио се на списку чланова београдске ложе „Доситеј Обрадовић” у којој, све до почетка Другог светског рата и званичног окончања рада Велике ложе Југославије, није тражио престанак чланства тако да је у тренутку давања изјаве и даље припадао слободнозидарском братству.⁸

Оптужба да је финансирао јединице ЈВуО под вођством мајора Радослава Ђурића била је у том тренутку опаснија по Андоновића, имајући у виду да су Немци од новембра 1942. године ужурбано радили на хапшењу чланова обавештајне мреже коју је Ђурић већ био оформио. Тако су у периоду од новембра до децембра ухапшени: Слободан Јелић, Аранђел Митић, Василије Нинковић, Сретен Радаковић, Стеван Лужајић, Новак Михаић и други.⁹

Почетком 1943. године на Бубњу су кренула стрељања ухапшених припадника обавештајне мреже ЈВуО. Шеснаестог јануара 1943. је стигао налог за хапшење Андона Андоновића под оптужбом да је „покрету Драже Михаиловића стављао на располагање веће новчане износе преко мајора Ђурића”.¹⁰ Хапшење је реализовано три месеца касније, 14. априла 1943, када је Андоновић спроведен у нишки логор ради даљег саслушања по обновљеним оптужбама за помагање покрета Драже Михаиловића али и за изјашњавање по питању чланства у ротари организацији и Слободнозидарској ложи. За време ислеђивања био је смештен у самици број 15 у поткровљу логорске зграде.

О целокупном процесу хапшења, саслушавања и давања изјаве Андона Андоновића сведоче документи који се чувају у Историјском архиву Београда, фонд BdS (*Befehlschaber der Sicherheitpolizei und Sicherheitddienst*) чије транскрипте наводимо испод обележавајући их редним бројем по хронолошком редоследу.

⁶ Slavoljub - Saša Lazetić, Dragiša Blagojević, Zoran Martinović, Rotari klub „Niš”: 75 godina od osnivanja, 15 godina od reosnivanja, Niš, 2011, 10.

⁷ Zoran Nenezić, Masoni u Jugoslaviji (1764–1980), Beograd, 1988, 573.

⁸ Isto, 587.

⁹ Небојша Озимић, Александар Динчић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, Бојана Симовић, *Жртве логора Ниш*, Ниш, 2014, 151, 288, 347, 357, 388, 429. Отежавајућа околност за Андоновића била је да је један од ухапшеника (Новак Михаић) живео у дворишту његове куће.

¹⁰ ИаБ Фонд BdS, досије А-327.

Документ 1

G E H E I M!
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD

Referat: VB II Belgrad: 16.1.1943

FESTNAHME — ERSUCHEN

Diese Karte ist von der mit der Festnahme beauftragten Dienststelle als Fahndungsunterlage aufzubewahren und erst nach erfolgter Festnahme der Einlieferungsanzeige beizufügen.

Familienname: A n d o n o v i ć

Vorname: _____

Beruf — Dienstgrad: Kaufmann

Geburtsdatum: _____

Geburtsort: _____

Wohnort oder letzter Aufenthaltsort: N i s c h

Bezirk: _____

Kreis: _____

Vernehmung durch: Außendienststelle
Kopie beifügen: _____

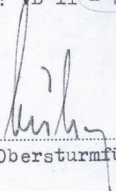
Einlieferung nach: Belgrad.

Begründung:
Hat der D.M.-Bewegung über Major
D j u r i ć größere Geldbeträge zur
Verfügung gestellt.

MINISTARSTVO UNUTARNIH POSLOVA (SK)
Uprava državne bezbednosti
A R H I V A

Br. evidencija	Strana	Straga strana	Potpis
327a	3		

Unterlagen befinden sich: VB II — SM 3967/42

#- Obersturmführer.

VB11

Београд, 16.1.1943.

Испостави у Нишу

Хапшење:

Андоновић, трговац, настањен у Нишу

Образложење: Ставио покрету Драже Михаиловића на располагање веће новчане износе преко мајора Ђурића

Вежа: VB 11-СМ 3967/42

генерал Милер

НАЛОГ ЗА ПРИМАЊЕ

1. Дне 14.4.43. од Rinsatzgruppe SIPO-a i SD-e

Занимање: трговац

Име и презиме: Андон Андоновић

Време и место рођења: 14.1.1886. у Нишу

Држављанство: Србин

2. Доводи се у Прихватни логор Ниш

3. Приведен дана 14.4.43, време 22 часова

4. Стављен у самици бр. 15

5. Узети предмети:

Дин: 6034...Један цепни сат марке „Лонжин” са ланцем, једна лисница, један кожни капут, један перорез, један свежањ кључева, исправе (благајна бр. 843)

Овде од БДС дати потврдни пријем и налог о примању поново вратити на прихватни логор Ниша.

Ферихт, с. р.

СС-поднаредник

Документ 3

Befeshaber SIPO i SD-e

VB II

Београд

Предмет: Андон Андоновић, трговац из Ниша, хапшење – премештај VdS-у у Београду.

Веза: Овдашњи допис од 22.4.43 бр. 32/43. пов.

лични предмети 881

У допуни ка горњем као и предмету достављам на знање и тамошње коришћење следећи делимични превод у изводу једног повереника-извештаја у вези са Андоновићем, који је у међувремену тамо спроведен.

Лице, које се овде спомиње, хтео бих означити као финансијера покрета Драже Михаиловића. Ово је Андон Андоновић, трговац из Ниша. Постоји и иначе оправдана претпоставка за то, јер у августу прошле године запленио сам код г. Аћимовића износ од 5.000 динара. Овај износ био је државно власништво, које је добијено од неког официра који је отишао у ратно заробљеништво. Андоновић је хтео по сваку цену да сакрије овај новац и да га приложи у непознате сврхе и приликом саслушања признао је да се овај новац заиста код њега налази. Он је тврдио да је тај новац приватно власништво горе споменутога официра. Један официр би понео са собом у рат 5.000 динара.

Винекe, с. р.

СС-поручник

Документ 4

Испостава у Нишу
Ниш, 15.4.1943.

У Прихватном логору Ниш приведен долази

АНДОН АНДОНОВИЋ

Трговац, рођен 14.1.1886. у Нишу
Настањен у Нишу, Обреновићева 41, ожењен, вере православне, и каже следеће:

Лични подаци:

Зовем се Андон Андоновић и рођен сам 14.1.1886. године у Нишу. Син сам Пантелије и Мариоле, рођене Попић. Похађао сам 4 разреда Основне школе у Нишу и 3 разреда гимназије у Нишу. Године 1902. отворио сам мануфактурну радњу. Тамо сам остао до 1910. године. Војску нисам служио. Нисам био примљен због кратковидости. Године 1910. осамостаљио сам се у Нишу, те сам постао трговац мануфактурном робом. Године 1920. оженио сам се Зором, рођеном Живковић из Ниша. Политички сам припадао Радикалној страници, а касније Југословенској Радикалној Заједници.

Био сам почев од 1937. године од оснивања Ротари клуба његов члан. Нешто касније дошао сам у Управни одбор споменутог клуба. Онда сам постао потпредседник и крајем 1940. г. председник тога клуба. Клуб је распуштен након завршетка рата.¹¹ Распуштање клуба спровео је благајник клуба Никола Бањац из Ниша. Ја се нисам више ништа питао. Члан масонске ложе нисам био. Даљих навода не могу више дати.

О предмету саслушања

Био сам већ једном ухапшен 1941. године. Налазио сам се у прихватном логору у Нишу од 20. октобра 1941. до отприлике 10. новембра 1941. године. Затим сам отпуштен без саслушања. Разлог хапшења није ми познат. На постављена питања одговарам да у погледу покрета Драже Михаиловића у Нишу не могу дати никакав податак будући да ме покрет уопште не интересује, што поново наглашавам, па с тога не могу дати ни најмање наводе. Познати су ми кругови око Аранђела Митића,¹² Денчића и Јелића.

¹¹ Мисли се на завршетак Априлског рата 1941, односно на капитулацију Краљевине Југославије (прим. Н. О.).

¹² Аранђел Митић (1902–1943), власник хотела „Оријент” и организатор Југословенске војске у отаџбини за Ниш. Ухапцио га нишки Гестапо 5. децембра 1942, саслушаван је у логору и стрељан на Бубњу 7. јануара 1943. године. У тренутку давања ове изјаве, Андоновић је упознат са чињеницом да је Митић убијен, баш као и Добривоје Денчић (ИАБ, BdS, J-660; ИАБ, BdS, D-662) (прим. Н. О.).

Познати су ми само површно. Познајем их, међутим, нисам са ни једним од њих дошао у додир, односно нисам имао ближих веза с њима. Покрет Драже Михаиловића нисам никада новчано помагао. Мајор Ђурић ми је потпуно непознат.¹³ Следеће новчане износе дао сам у добровољне сврхе:

- 1/ 5.000 динара за Црвени крст
- 2/ 10.000 динара за Црвени крст
- 3/ 20.000 динара за зимску помоћ
- 4/ 5.000 динара за српску радну заједницу
- 5/ 5.000 динара за градњу барака за добровољну радну службу

Прва два споменута износа исплаћена су путем мога компањона Драгомира Миловановића, и то у готовом уручен Црвеном крсту. Остала плаћања уследила су преко трговачког удружења.

Поново наглашавам да нисам имао ништа заједничког са покретом Драже Михаиловића.

Моји наводи одговарају истини.

Андон П. Андоновић, с. р.

Карл Кнот, с. р.
тумач

Кристоф, с. р.
СС-поднаредник

Документ 5

Испостава у Нишу
Број 52/43 г-ПА 881

Ниш, 22.4.1943.

Уручено Заповеднику полицијских и безбедносних снага
ВВ II
Београд

Предмет: Андон Андоновић, трговац из Ниша

Разлог: Налог за привођење издат 16.1.1943

Горњи је оптужен да је мајору Ђурићу, који припада организацији Драже Михаиловића, уступио већу новчану суму. Наређено је његово хапшење.

Андон Андоновић је ухапшен 14. априла 1943. године и спроведен у прихватни логор Ниш. На саслушању негирао је да је подржавао организацију Драже Миха-

¹³ Радослав Ђурић (1906–1980), мајор војске Краљевине Југославије у периоду од средине 1942. до средине 1943. био је командант Јужноморавског корпуса ЈВуО и организовао обавештајни рад у Нишу. Марта 1944. долази до озбиљних несугласица између њега и Драгослава Михаиловића па прелази у редове НОВ и ПОЈ и постаје командант Јужноморавске дивизије. Крај рата је дочекао као пуковник Југословенске армије. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetnik*, California, 1975, 347.

Небојша Озимић

иловића. Он каже да га тај покрет уопште не занима. Доказ за то није могао дати. Андоновић је пре рата био члан Ротари клуба, да би 1940. године постао његов председник. Није био члан Масонске ложе. Андоновић је упућен служби VdS у Београду на додатна саслушања.

Винекe, с. р.
СС-поручник

6

DER HÖHERE 4-UND POLIZEIFÜHRER
im Bereich des Bevollm. Kdr. Generals in Serbien
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des SD
in Belgrad

- Aussendienststelle Nisch -
Tsg.Nr. 32/43g-FA.801

406

Nisch, Belgrad den 22.4.1943
Lfd.Nr. 238
Der Befehlshaber
der Sicherheitspolizei u. des SD.
in Belgrad
Betr.: 14. IV. 1943 917
1832/133
Abt.: Referat / Sachw. 14
VBE I A 11
16 25/4

An den
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
- VB II -
in Belgrad.

Betr.: Andon Andonovic, Kaufmann aus Nisch,
Festnahmeeruchen.
Vorg.: Festnahmeeruchen v. 14.1.1943 - VB II Mt/Ku -
Anlg.: - 3 -

Obgenannter wird beschuldigt, der DM.-Bewegung
über Major Djuric größere Gelbeträge zur Verfü-
gung gestellt zu haben. Seine Festnahme wurde angeordnet.
Andon Andonovic wurde am 14.4.1943
festgenommen und dem Anhalteleger Nisch zugeführt. Bei
seiner schriftlichen Einvernahme bestritt der Genannte
entschieden jegliche Unterstützung der DM.-Organisation.
Er will sich für die Bewegung überhaupt nicht interes-
sieren lassen. Beweismittel liegen nicht vor. Andonovic war
seit Bestehen des Rotary-Klubs in Nisch Mitglied desselben.
Ende 1940 wurde er Präsident des Klubs. Freimaurer
will er nicht gewesen sein. Andonovic wird dem ddb.
Belgrad mit einer Abschrift der Vernehmungen überstellt.

A	mit 20.4.43	IV
Vorg.	beibehalt	
327	nicht em.	

L. ...

"СЕРБИЈАНСКИ ОУСТАВНИК ПУКОВА ПНО
УСТАВНИК БЕЛГРАДСКОГ ОУСТАВА
24.12.1938

№	ИМЕ	ДРУГА ИМЕНА	ПЕЧАТ
3272	6		

Извори и литература

Извори

Историјски архив града Београда (ИаБ):

-Фонд Befehlshaber und des DS(BdS), досије Андон Андоновић, А-327

Литература

Периодика

Озимих Небојша, *Хапшење угледних Нишлија октобра 1941*, Пешчаник, бр. 10, Историјски архив, Ниш, 2011, 112-120.

Монографије

Динчић Александар, Весна Црноглавац, *Музеј на Медијани (1936-2016) – поводом 80 година од отварања музеја на Медијани*, Ниш, 2016.

Александар Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту*, Ниш, 2017.

Златић др Ј, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941-1944, (Злочиначка активност немачке Фелдкомандантуре 809-Ниш и првог краљевског (бугарског) окупационог корпуса)*, књ. 1, Просвета, Ниш, 1994.

Lazetić Slavoljub - Saša , Blagojević Dragiša, Martinović Zoran, *Rotari klub „Niš”: 75 godina od osnivanja, 15 godina od reosnivanja* , Niš, 2011.

Миловановић М. Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју-Општински одбор Субнор Ниша-ИРО-Народна књига, Ниш-Београд, 1983.

Nenezic Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd, 1988.

Озимих Небојша, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш, 2012.

Озимих Небојша, Динчић Александар, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, Симовић Бојана, *Жртве логора Ниш*, Ниш, 2014.

Nebojsa Ozimić
Niš National Museum

THE ARREST OF ANDON ANDONOVIĆ AND HIS BRINGING TO THE CRVENI KRST CAMP IN 1943

Summary

The prominent Niš merchant Andon Andonović was brought to Crveni Krst Camp for questioning several times. The last time he was brought to the camp for interrogation in April 1943 he had to plead to three charges: that he was a member the Rotary Club

and the Masonic Lodge as well as that he helped financially a unit of the Yugoslav Army in the homeland. Except for the membership in the Rotary Club Andonović denied the other accusations and was released home after several months of imprisonment in the camp. The documents about this event are in his file which is kept in the Historical Archive of Belgrade and this is their first publication.

ΕΤΗΝΟΛΟΓΙΑ

ETHNOLOGY

ПОТЕНЦИЈАЛ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ У КРЕИРАЊУ ЕДУКАТИВНИХ МУЗЕЈСКИХ САДРЖАЈА

Пример радионице о традиционалној изради текстила

Апстракт: У раду се разматрају питања музејске едукације у етнологији са становишта постојеће праксе и актуелних дилема у смислу унапређења у креирању музејског садржаја. Са идејом да је важно етнолошким темама дати више простора у музејској едукацији, осмишљена је радионица „Занимљива етнологија: о текстилу” чији је циљ да деци представи традиционални процес израде текстила, омогућавајући дељење теоријског знања и практичну примену уз истовремену презентацију и интерпретацију предмета из етнолошког фондуса Народног музеја Ниш.

Кључне речи: музејска едукација, етнологија, текстил, радионица, Народни музеј Ниш

Увод

Сведоци смо изузетно брзих промена у свим сферама друштвеног живота и континуираног развоја савремених комуникација. У таквом окружењу, од велике је важности дефинисање нових (музеолошких, едукацијских) приступа културном наслеђу, како са становишта његовог истраживања и заштите тако и са аспекта остваривања његове комуникацијске функције.¹ Глобална кретања у савременој музеологији (али и савременим образовним системима) нагласила су већ традиционалну образовну улогу музеја као система јавног образовања. Међународни савет музеја (ICOM) након вишегодишње дебате прогласио је нову дефиницију музеја која потврђује музејима улогу у образовању и дељењу знања која им одувек и припада.² Та улога се деценијама, некад са мање, некад са више успеха прилагођава савременом посетиоцу, мењајући се и ослушкујући потребе јавности и крајњих конзумента културног наслеђа. Иако музејски предмет остаје центар музејске делатности, музеји се ипак поступно удаљавају од њега и креирају садржаје за посетиоце који се нужно не односе на музејске предмете. Информација постаје једнако важна као сам предмет, а преношење знања и вештина и њихово

¹ Живковић, Душица; Карапанџић, Милица: Виртуелни музеј – могућност савремене 3Д презентације збирки народних ношњи и накита и примена нових информатичких технологија у доступности културног и музејског наслеђа широј јавности, у: Заштита, ревитализација етнолошке грађе и презентација народне ношње уз примену нових технологија, Ниш, 2014, стр. 60.

² За више информација о измењеној дефиницији музеја види: Museum Definition ICOM, <https://icom.museum/en/activities/standards-guidelines/museum-definition/> (последњи пут посећено 26.10.2022.)

пласирање што широј (инклузивној) јавности постаје фокус сваке музејске праксе. Пресек савремених размишљања и деловања у домаћој музејској пракси упућује на тежњу ка двосмерној и интерактивној комуникацији током остваривања просветно-педагошких и маркетиншких пројеката, као и намеру да се доступност ових пројеката доведе на ниво који би омогућио идеју културе за све.³

Претходних петнаестак година у Србији је остварен значајан искорак у креирању музејских садржаја у контексту неформалног образовања. Данас, примера добре праксе музејске едукације има релативно пуно, па и примера добре музејске едукације у етнологији. Етнографски музеј у Београду као кровна институција српске музејске етнологије има дугу традицију организовања едукативних програма за децу и одрасле. Представља прави расадник идеја и извориште музејске едукације уопште. У Србији, поред Етнографског музеја, доста је урађено и у Музеју Војводине, где је 2019. године издата значајна публикација намењена деци и почетницима, у форми водича кроз етнологију.⁴ Музеј у Сирогојну такође има занимљиве едукативне програме за децу, од којих се издваја школа фарбања ускршњих јаја и квиз о провери знања из народне традиције. Иако има још музеја који организују своје едукацијске програме са етнолошким темама, циљ није набројати, већ нагласити да је и поред добрих примера, потребно развијати и унапређивати могућности и изазове које је пред нас, као музеалце, ставило савремено друштво.

Одељење етнологије Народног музеја Ниш

Етнографско одељење постоји од оснивања Музеја. Прве збирке настале су поклоном предмета Музејског друштва из Ниша. У системском смислу за његову организацију најзаслужнији је чувени етнолог Петар Ж. Петровић, који је као управник Музеја имао тежак задатак да обнови збирке и постави на ноге у рату тешко страдали Музеј (1944. године). Фонд који Одељење за етнологију данас чува представља непроцењив извор знања о друштвеним приликама и културном идентитету југоисточне Србије у периоду од 18. до 20. века. У депоима је похрањено више од 5000 предмета, распоређених у 15 збирки и то: збирка народних ношњи, текстилно покућство, збирка ћилимова, накита, керамике, металног покућства, дрвеног покућства, музички инструменти, збирка предмета народне радиности, фотографија, старих заната, прибора за пушење, пољопривредних справа и алата, предмета од стакла и предмета од порцулана. По броју и значају предмета истичу се збирке текстилних предмета које чине половину укупног инвентара Етнолошког одељења. Одељење нема сталну поставку, али су у оквиру Књижевно-меморијалне поставке „Стеван Сремац/ Бранко Миљковић” изложене грађанске ношње и делови ентеријера из Етнолошког одељења који припадају амбијенту и времену забележеном у делима Стевана Сремца.

³ Гавриловић, Љиљана; Стојановић, Марко: О музејима и путовању, у: Музеји у Србији: започето путовање, Београд, 2008, стр. 5.

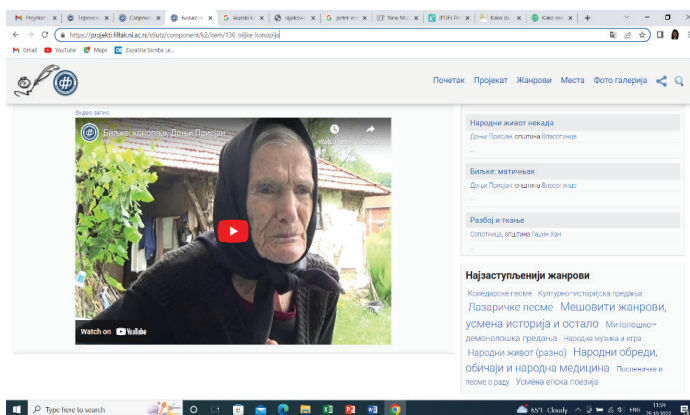
⁴ Станисављевић, Владимира: Етнологија за децу у Музеју Војводине, Нови Сад, 2019.

О предметима и раду Одељења старају се два кустоса етнолога. Активна улога етнолога у педагошком раду музеја до сада је остваривана заједничким радом са музејским едукатором на организацији и реализацији радионица о обредним хлебовима и гајдама. Интердисциплинарни приступ у креирању наведених едукативних садржаја послужио је као подстрек за радионицу која је описана у овом раду.

Пример интерактивне радионице из области етнологије „Занимљива етнологија: о текстилу”

Радионица као облик музејског едукативног деловања комбинује предавање као усвајање знања и играоницу као прилагођени простор за активну примену знања, подстичући машту и омогућавајући разигравање специфичних вештина. Садржај и концепција радионице резултат су стечених специфичних знања из етнологије, имплементације теренске грађе у програм и потребе да се искорачи из музејских депоа ка свеобухватнијој музејској пракси.

Прикупљена теренска грађа током реализације пројекта *Теренска истраживања усмене традиције југоисточне Србије*, организованог у оквирима Огранка САНУ у Нишу, коришћена је као додатни ресурс при реализацији радионице. Методом неструктурисаног и полуструктурисаног интервјуа, сакупљени су драгоцени подаци и сећања о традиционалној изради текстила у југоисточној Србији⁵, па је један видео запис баке која детаљно говори о процесу гајења и обради конопље⁶, употребљен као пример директног укључивања носиоца традиције у принцип дељења неформалног знања и активног међугенерациског дијалога.

Слика 1: Приказ видео записа коришћеног на радионици (извор: онлајн архива пројекта *Теренска истраживања усмене традиције југоисточне Србије*)

⁵ Примарни задатак овог истраживања је прикупљање информација о усменом стваралаштву, али сам као члан истраживачког тима, била у прилици да прикупим и друге драгоцене информације и да се упознам са базом претходно сакупљене грађе.

⁶ <https://projekti.filfak.ni.ac.rs/stiutz/component/k2/item/136-biljke-konoplja> (последњи пут посећено 26.10.2022.);

Слика 2: Roll up панел, коришћен на радионици (извор: документација НМН)

средстава: предавање кустоса етнолога о процесу израде текстила и употреби традиционалног алата, roll up панел са сажетим текстом, шемама и фотографијама, видео запис носиоца традиције, одштампане шаре за бојење, едукативна игра асоцијација састављена од појмова коришћених у предавању, презентација предмета. Оквири за симулацију ткања, на којима деца могу самостално да пробају ткање, Музеју су позајмили сарадници. Они чине важан део ради-

Радионица намењена деци узраста 7-10 година организована је као музејски садржај у склопу традиционалне манифестације (Међународни дан музеја, Европска ноћ музеја, Национална недеља музеја), која је ове године имала назив Моћ музеја. Циљ радионице био је приближавање традиционалног процеса израде текстила на нашем поднебљу, интерпретација материјалног и нематеријалног наслеђа, као и активна интеракција са публиком. Принципи на којима се базира радионица укључују учење кроз рад, дискусију, експеримент, практичну примену стечених знања и вештина. Радионица је одржана у згради Књижевно-меморијалне поставке „Стеван Сремац/ Бранко Миљковић” која располаже одговарајућим простором за овакву врсту радионице.

Имајући у виду да је у оквиру радионице реализована презентација предмета, број деце је ограничен на максималних 20, како би се обезбедили услови за безбедно руковање предметима и укупну комуникацију у простору. Садржај је осмишљен тако да користи само музејске ресурсе, без готово икаквих додатних

онице јер омогућавају тактилну перцепцију која представља интегрални део искуства доживљаја.

Кустос етнолог конципира и презентује едукативни садржај на начин прилагођен публици, водећи рачуна да заиста изазове њихову радозналост. Најпре говоримо о томе шта је музеј, шта се чува у музеју и ко у њему ради. Представља се етнологија као наука о народу која проучава традицију сеоског и градског живота, наглашавајући значај материјалне и нематеријалне баштине.

Интеракцијом са децом долази се до отварања теме радионице: *Коју одећу најрадије носите? Одакле вам одећа коју имате на себи? Где се купује одећа и други текстилни предмети и да ли је одувек било тако? Јесу ли продавнице гардеробе одувек постојале и да ли можете замислити на који начин су наши преци набављали своју одећу?* То су питања која покрећу радионицу.

Слике 3 и 4: Презентација и интерпретација у току радионице „Занимљива етнологија: о текстилу” (извор: документација НМН)

Уводни део предавања говори о општим карактеристикама живота, организацији просечног домаћинства и породичног живота у нашој руралној средини 19. века. Објашњава се значај породичних задруга и устројство свакодневног живота. Кроз конкретан пример израде текстила предочава се начин живота и традиционална подела родних улога. Описује се улога жене у домаћинству и какав значај имају производи од текстила (овде се дотичемо чињенице да у задружном животу не постоји лична имовина, а поготово не лична имовине жене, са изузетком текстилних предмета који по правилу припадају жени која их је израдила). Значај израде текстила уочљив је и са аспекта друштвеног живота, имајући у виду да се на седељкама, које су чиниле окосницу социјалног живота жена, није седело празних руку, већ се увек радило на из-

ради текстила. Женска деца су од малих ногу почињала да уче вештину израде текстила од својих мајки и бака, и на тај начин бивале укључене и у друштвене сфере живота одраслих, а касније се умеће са ручним радовима ценило и при удаји (одмах се почињало са израдом девојачке спреме која се састојала од текстилних предмета).

Следећа етапа предавања говори о сировинама, односно од чега су се добијале сировине за прераду текстила, да би се затим пажња усмерила на сировине које су се најчешће користиле и биле најзаступљеније у нашим крајевима, а то су конопља (тежина, кудеља) и вуна. Повезује се који су предмети могли бити добијени од које сировине, и на тај начин се прати дуг процес од засађивања и узгоја до добијеног предмета спремног за употребу. Некада је свака кућа на свом имању имала засађену конопљу која се користила за потребе сопствене породице. Поступак је био јако дуг и тежак.⁷

Кроз упознавање са процесом припреме и израде предива, учесници радионице имају прилику да се упознају са елементима и предметима материјалне културе и домаће народне радиности. Након припреме самих нити конопље, приступало се употреби појединих алата за њену даљу обраду. Овај део радионице започиње причом о главној справи у том процесу – трлици којом су се припремљене нити конопље ударале како би се из грубих стабљика (поздер) извукле финије нити за предиво. Затим се описује „чешљање” нити, кроз причу о тараку (дарак) и гребенцима – дрвеним справама које су коришћене у овој фази обраде. Кустос развија причу о даљем поступку настајања нити, трудећи се да уведе и оне елементе наслеђа који ће заинтересовати децу. Преслица је приказана са посебном пажњом као један од централних симбола традиционалног српског фолклора, најлепше и најбогатије украшавана међу свим традиционалним алатима за рад, на којој су остваривани високи дometи народне уметности у дрворезбарству.⁸ На примеру три различито декорисане преслице из Етнолошке збирке (колекција преслица је најбројнија у збирци за народну радиност са 87 примерака) Народног музеја Ниш представља се разноврсност декорације и резбарења кроз зооморфне и вегетабилне представе на њима. На једној од презентованих преслица налази се апликовано огледалце, које је имало и апотропејску функцију. Кроз причу о заштитним и магијским својствима огледала у нашој народној традицији кустос наглашава и нематеријални аспект, као и значај који је ова алатка имала у прошлости. Наиме, преслице су некада поклањане девојкама као љубавни дар и представљале су свакодневно коришћен предмет, који су девојке и жене носиле на седељке и прела. Са преслице, прстима се „сукала” односно извлачила нит која се одмах намотавала на вретено. *Да ли знате да се Трнова ружица убола баш на вретено?! Уз помоћ оваквих асоцијација и вођења предавања, деца лакше повезују и памте нове*

⁷ Види схему 1.

⁸ Идвореан-Стефановић, Братислава: Знање о традиционалним радним процесима као нематеријални садржај музеолошке обраде алата за ткање, у: Музеји у Србији: започето путовање, Београд, 2008, стр. 100.

информације. Са вретена, предиво се помоћу мотовила намотавало у клупчад или кануре, а посебним справама какви су витло, чекрк и цевљаник – на калемове. Сваки наведени корак, кустос интерпретира помоћу изложених алата и справа из Етнолошке збирке, захваљујући чему се разиграва теоријски део радионице који је изазован за држање пажње деце.

Схема 1: Процес добијања текстилних предмета од конопље

Пре ткања одевних и других предмета, вршило се и бојење предива према жељи. Углавном се то обављало природним бојама биљног порекла, нпр. ораховом љуском, листом паприке или класјем младог жита, итд.⁹ Технике традиционалног бојења изазивају пажњу код деце, а поред тога што добијају теоријска знања о могућностима бојења природним путем, овде се отвара простор за причу о значају усмене традиције кроз навођење примера неких од заборављених термина за боје („мрка”, „сиња”, „пембева”...).

Долазећи до ткања као финалног процеса у преради сировина за добијање текстила, уз интерпретацију употребе разбоја и његових основних врсти и делова, у предавање се уводе елементи и примери из области народних ношњи и народне радности. Ткањем се добијају или готови производи (ћилимови, простирке, тканице...) или комади текстила који се морају искројити (нпр. поле за кошуље). Кустос пита децу да ли препознају или могу да претпоставе чему служе неки од изложених текстилних предмета (с обзиром на то да су предмети постављени на атрактиван начин – нпр. тканице су постављене тако да висе са плафона закачене на струну, па деца не могу асоцијативно да повежу контекст). На овај начин остварује се жељена динамика у активном учествовању деце у радионици.

Процес обраде конопље и вуне је сличан, а највише се разликују почетни кораци добијања сировине. Деца се подстичу да самосталним промишљањем одговоре како се добијала вуна и који су први кораци у даљем поступку прераде. Са лакоћом се долазило до одговора да се шишањем вуне са оваца добијала

⁹ Петковић, Милица; Влатковић, Радмила: Пиротски ћилим, Београд, 1996, стр. 32.

вуна коју је потом требало опрати у реци, осушити и очешљати.¹⁰ Кустос даље додаје да се стрижба обавља у летњим месецима специјалним маказама, користећи при интерпретацији маказе за стрижбу из збирке.

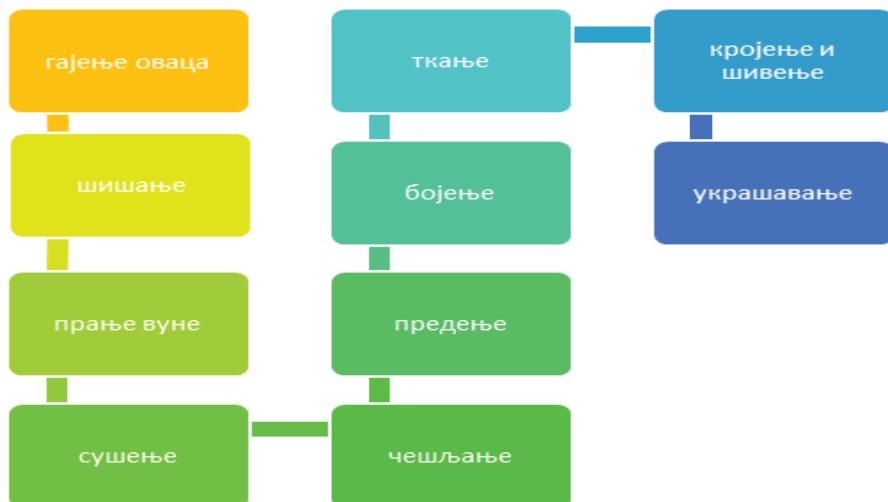

Схема 2: Процес добијања текстилних предмета од вуне

У завршници теоријског дела радионице, предочавају се даље могућности у добијању финалних производа. Да би се добио чвршћи и топлији материјал од којег ће се искројити неки одевни предмет (наводећи као пример одећу и опрему за чобане који су највише времена проводили напољу чувајући стада), изаткано сукно дорађивано је помоћу воде ваљањем или ступањем.¹¹ Ово се могло обављати у кућној радиности или је ношено у ваљарице (ваљавице). Кустос описује ваљарице као објекте на реци или потоку, сличне воденицама, у којима су два велика маља, покретана воденом снагом, тукла и сабијала мокро сукно чинећи га гушћим, тежим и отпорнијим.

Да ли знате шта су занати? Које занате знате да данас постоје, а који су заборављени? Кроз причу о старим занатима, кустос објашњава улогу терзије и абаџије у финалној фази добијања производа од текстила.

Презентација и интерпретација предмета који су припремљени и изложени у простору где се радионица одржава представља веома важно место, јер етнологија у музеју у Нишу нема сталну поставку, па су прилике да предмети напусте депое и буду видљиви публици, драгоцене. Поготово што у оваквим музејским садржајима који на алтернативне начине проналазе пут до својих корисника можемо наћи инспирацију и подстрек за превазилажење техничких препрека у остваривању циљева музејског деловања.

¹⁰ Види схему 2.

¹¹ Владић Крстић, Братислава: Текстилна радиност Срба, у: Народна култура Срба у XIX и XX веку, Водич кроз сталну поставку, Београд, 2003, стр. 151.

Слика 5: Презентација предмета из Етнолошке збирке у оквиру радионице „Занимљива етнологија: о текстилу” (извор: документација НМН)

Слика 6: Презентација предмета из Етнолошке збирке у оквиру радионице „Занимљива етнологија: о текстилу” (извор: документација НМН)

Концепција излагања предмета одређена је теоријским оквиром радионице, циљном групом и просторно-временским оквиром. Први критеријум приликом одабира материјала за излагање била је функционалност у смислу

материјалног сведочанства баштине у задатом контексту, при чему се предмети читају и тумаче у контексту њиховог аутентичног значења и функције. Одабир предмета прати и допуњује предавање и фазе обраде, па су деца у реалном времену могла да виде алате и справе о којима кустос говори, као и финалне производе који су заиста били у употреби, што даје посебну димензију њиховом сазнајном искуству. Други критеријум је атрактивност предмета у односу на циљну групу. Будући да фондус Одељења етнологије располаже бројним примерцима, декорисаним на различите начине, настојали смо да представимо оне са којима би се деца најлакше повезала. Од текстила, то су били дечији предмети (кошуље, ђачка торба, чарапе...), а од алата су представљени примерци са занимљивом декорацијом, тамо где је то било могуће (нпр. преслица са представама животиња у боји). Трећи критеријум се односи на просторно-временски оквир у коме је програм реализован, а то је 5 дана у оквиру трајања манифестације „Моћ музеја”. Предмети су из депоа постављани у одговарајући простор за радионице у згради Књижевно-меморијалне поставке „Стеван Сремац/ Бранко Миљковић”. То је био ограничавајући чинилац који је захтевао одабир оних предмета којима се може брзо и лако манипулисати и транспортовати. Подразумева се критеријум конзерваторског стања предмета и безбедности. Кроз дијалог са децом, сазнајемо да неки од њих код својих бака и дека још увек имају прилику да виде поједине од изложених предмета. Отворена дискусија све време током предавања дала је добре повратне реакције и омогућила активно учешће деце у програму.

Слике 7 и 8: Коришћење оквира за симулацију ткања на радионици
(извор: документација НМН)

Водећи се идејом о балансу учења и забаве у музејској едукацији, други део радионице обухвата едукативне игре и практичну употребу специфичних вештина. За ову прилику, прилагођен је модел игре асоцијације, који је као кључну реч увек имао појам из теоријског дела радионице. Деца формирају два тима која добију своје речи и игром асоцијације долази се до решења.

За потребе радионице припремљен је материјал, тј. штампани су узорци шара и орнамената које деца и учесници радионице треба да обоје по узору на традиционалне шаре из народне радиности и изложене текстилне предмете из збирки. Припремљени су и празни папири на којима су учесници охрабривани да самостално цртају и представе и друге елементе презентованог културног наслеђа.

Оквири који симулирају ткање омогућили су деци посебан доживљај посредством чула додира, истовремено подстичући креативност и сензорни развој.

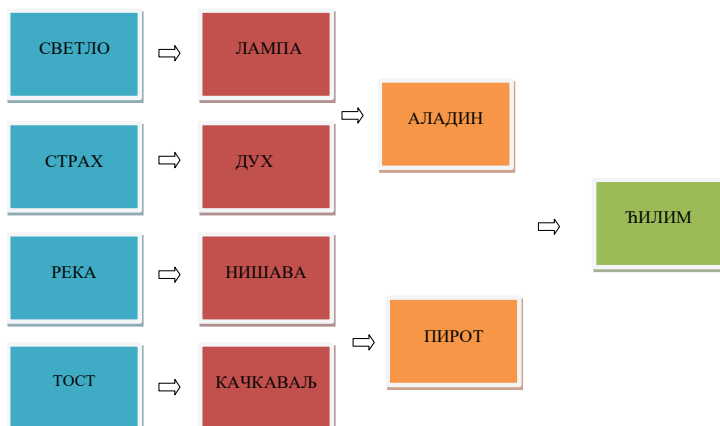

Схема 3: Пример коришћене игре асоцијација

Потенцијали радионице у ширем едукативном раду

Иако је радионица осмишљена и постављена као садржај у оквиру манифестације Моћ музеја и намењена раду са децом, она поседује снажан потенцијал за свеобухватну едукацију у музејској етнологији. Тематски она није демографски условљена и могућности за разраду и даљу имплементацију су разнолике. Радионица представља погодан садржај за социјално укључивање старијег становништва. Будући да су старији људи традиционално драгоцен извор у прикупљању информација и грађе у етнологији, радионица прилагођена старијим грађанима носи могућност обостраног дељења знања у интергенерацијском дијалогу. Музејско повезивање са домовима за старе и пензионерским удружењима посебно је значајно у области етнологије, будући да су предмети и теме којима се етнологзи баве често познати овој популацији и могу их повезати са својим детињством или призвати сећања и приче које су слушали као деца. Постоје студије које потврђују да особе са деменцијом добро реагују на провоцирање и стимулацију успомена из раног детињства.

Мултифункционалност овог садржаја огледа се и у могућности инклузивне музејске едукације. Када се говори о инклузији у музејском контексту,

најчешће се говори о приступачности саме зграде музеја особама са инвалидитетом. Уколико је овај услов испуњен, углавном се сматра да је Музеј успешно обавио задатак. Иако приступачност представља *condition sine qua non*, потребно је радити на проширењу музејских садржаја у контексту инклузије. Ово се посебно односи на музејску едукацију, будући да управо она има најјачи потенцијал за пружање искуства музејског доживљаја особама са инвалидитетом и/или социјално угрожених, осетљивих и маргинализованих група. Тактилна изложба „Дрво под прстима” намењена слабовидим и слепим особама, постављена 2006. године у Етнографском музеју у Београду, представља један од иницијалних напора да се институционализује инклузивни приступ у домаћим музејима. Изложбу су сачињавали дрвени предмети: алати и справе, предмети везани за покућство и сл. Концепција излагања пружила је увид у традиционалну културу циљној групи и на овом примеру види се заокружен значењско-комуникацијски дискурс о значају такве изложбе.¹² Имајући у виду успешност овог и сличних пројеката, може се претпоставити да је садржај и селекција предмета радионице о традиционалној изради текстила примењив и у овој сфери инклузије.

Водећи се схватањем музеја као простора пријатељства у које је свако добродошао, музејски радник шири свој простор деловања без ограничења. Музејску публику чине сви заинтересовани: деца свих узраста, старије особе, особе са инвалидитетом, мањинске заједнице и друго локално становништво коме је потребна стимулација за улазак у музеј.¹³

Завршна разматрања

Интердисциплинарност као нужност у музеолошкој реалности наметнула се као природан ток у свакој активности намењеној едукативном раду у музејском окружењу. Специфичност етнолошких знања стечених у истраживачком и научном раду, примењени у установљене савремене принципе едукације показали су се као плодно тле за надоградњу, комуникацију и подизање свести о значају културног наслеђа у друштву.

Музејска етнологија у данашњим околностима има необично тежак задатак да промовише традицију и културу као предмет свог проучавања, посебно међу млађом популацијом, где је она схваћена као застарела и превазиђена. Етнолошке карактеристике окружења ретко се постављају као приоритет у нашој културној пракси. Један од могућих разлога за то је што се оне многим чине блиским и познатим.¹⁴ Предмети које етнологи прикупљају и чувају у музеју

¹² Стојановић, Марко: Музеолошка комуникација, у: Музеји у Србији: започето путовање, Београд, 2008, стр. 127.

¹³ Жилбер, Клод: Музеји и публика, Београд, 2005, стр. 11.

¹⁴ Идвореан-Стефановић, Братислава: Знање о традиционалним радним процесима као нематеријални садржај музеолошке обраде алата за ткање, у: Музеји у Србији: започето

међу овом популацијом нису препознати као вредни, а према нематеријалном наслеђу које проучавају често се односе са индигнацијом (као нечему што „свака баба зна”). Деца (и не само деца) не разумеју зашто један пар чарапа, који је можда израдила њихова прабака, има вредност да буде културно добро. Зашто један одавно превазиђени процес производње текстилног предмета уопште треба сачувати од заборављавања и третирати га као културну баштину?

Баштина и међусобни однос и релације између човека и баштине представља основни садржај музеологије. Овај однос се одржава, пре свега, посредством музеја. Још почетком 80-их година прошлог века, Глузински указује на двоструку природу музеологије, дефинишући је као очекивану и стварну. Очекивана музеологија се бави односом човека и стварности, док се стварна бави реалним и практичним музејским проблемима који се тичу функционисања саме институције.¹⁵ Ова двострука природа коју живимо сви ми који се бавимо музеологијом није међусобно искључива и није контрадикторна, а очигледна је у свакодневној музејској пракси. Као пример може послужити чињеница да се претежно већина музејске активности своди на класичну изложбenu делатност, у оквиру које се налази више ограничавајућих фактора (финансијских, архитектонских, техничких и др.) које је потребно и могуће пребродити уз имплементацију алтернативних форми музејских садржаја. Функционишући на обе ове равни (очекивана и стварна музеологија), музеји треба да испуњавају своја основна начела: прикупљањем, чувањем, истраживањем, презентацијом и комуникацијом музејске грађе активно учествују у животу заједнице. Када се читаво ово деловање пренесе на педагошки и едукативни рад, уз равнотежу између озбиљности и одговорности према задатку чувања културне баштине са једне стране, и лакоће презентације и едукативне анимације са друге стране, ствара се свеобухватнији приступ културног деловања ка свим категоријама друштва. Омогућити свима искуство емотивног и сазнајног доживљаја кроз музејске предмете и интерпретацију представља испуњење мисије музеја.

Литература

- Богдановић, Јелена: *Могућности реализације скајп часа у музеју – нова едукативна искуства*, у: Зборник радова 29, Ниш, 2020.
- Владић Крстић, Братислава: *Текстилна радиност Срба*, у Народна култура Срба у XIX и XX веку, водич кроз сталну поставку, Београд, 2003.
- Гавриловић, Љиљана; Стојановић, Марко: *Музеји у Србији: започето путовање*, Београд, 2022.
- Gluzinski, Wojciech: *Methodology of museology and professional training*, ICOFOM Study Series 1, 1983.

путовање, Београд, 2008, стр. 98.

¹⁵ Gluzinski, Wojciech: *Methodology of museology and professional training*, ICOFOM Study Series 1, 1983, 24–35.

- Груден Милентијевић, Ивана; Анђелковић, Жељко: *Музејски забавник*, Ниш, 2022.
- Живковић, Душица; Карапанџић, Милица: *Виртуелни музеј – могућност савремене 3Д презентације збирки народних ношњи и накита и примена нових информатичких технологија у доступности културног и музејског наслеђа широј јавности*, у: Заштита, ревитализација етнолошке грађе и презентација народне ношње уз примену нових технологија, Ниш, 2014.
- Жилбер, Клод, *Музеји и публика*, Београд, 2005.
- Петковић, Милица; Влатковић, Радмила: *Пиротски ћилим*, Београд, 1996.
- Петровић, Живорад: *Народни музеј у Нишу: 1933–2003*, Ниш, 2005.
- Станисављевић, Владимира: *Етнологија за децу у Музеју Војводине*, Нови Сад, 2019.

Интернет извори:

- <https://icom.museum/en/activities/standards-guidelines/museum-definition/> (последњи пут посећено 26.10.2022.)
- <https://projekti.filfak.ni.ac.rs/stiutz/component/k2/item/136-biljke-konoplja> (последњи пут посећено 26.10.2022.)

Прилози

Списак изложених предмета:

1. Појас, тканица, инв. бр. 230
2. Појас, тканица, инв. бр. 3242
3. Троношка, инв. бр. Е 106
4. Маказе за стрижу оваца, инв. бр. Е 2255
5. Вретено, инв. бр. Е 910
6. Дарак, „власница”, инв. бр. 1645
7. Гребени, инв. бр. 2741
8. Тупица, чешаљ за ткање, инв. бр. 1358
9. Преслица, „дашчарка”, инв. бр. 2747
10. Преслица, инв. бр. 3228
11. Преслица, инв. бр. 1574
12. Преслица, крошњаста, „вурка”, инв. бр. Е 274
13. Преслица, ножна, инв. бр. Е 2875
14. Мотовило, инв. бр. 682
15. Трлица, инв. бр. 885
16. Токмак за дрндање вуне, инв. бр. 1378
17. Ћилим, инв. бр. 1836
18. Ћилим, инв. бр. 846
19. Појас, тканица, дечије, инв. бр. Е 2151
20. Зубун, дечији, инв. бр. 1823
21. Чарапе, дечије, инв. бр. Е 1567
22. Чарапе, дечије, инв. бр. Е 1523
23. Кошуља, женска, дечија, инв. бр. 3310
24. Кошуља, дечија, инв. бр. Е 448

Milica Karapandžić
Niš National Museum

**THE POTENTIAL OF ETHNOLOGICAL COLLECTIONS IN
CREATING EDUCATIONAL MUSEUM CONTENTS**

- the example of a workshop on traditional textile making -

Summary

The paper issues of museum education in ethnology from the point of view of existing practice and current dilemmas in terms of improvement in the creation of museum content. With the idea that is important to give more space to ethnological topics in museum education, the workshop “Interesting ethnology: about textiles” was designed, the aim which is to present to the children the traditional process of making textile, enabling the sharing of theoretical knowledge and practical application with the simultaneous presentation and interpretation of the objects from ethnological fund of the National Museum Nis.

РЕСТАУРАЦИЈА И
КОНЗЕРВАЦИЈА

RESTAURATION AND
CONSERVATION

Драгана Ишљамовић
Народни музеј Ниш

Слободан Митић
Народни музеј Ниш

Јована Малбашић
Рударско-геолошки факултет
Универзитет у Београду

РЕКОНЗЕРВАЦИЈА БОЈНЕ СЕКИРЕ СА ИНКРУСТАЦИЈОМ ОД СРЕБРА И ПРИМЕНА СКЕНИРАЈУЋЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ МИКРОСКОПИЈЕ СА ЕНЕРГЕТСКО ДИСПЕРЗИВНОМ СПЕКТРОСКОПИЈОМ У АНАЛИЗИ МАТЕРИЈАЛА

Апстракт: Народни музеј Ниш је у 2021. години реализовао изложбу *Хладно оружје средњовековне збирке Народног музеја Ниш*. Приликом прегледа предмета одређених за излагање, констатовано је да њих 37 захтева конзерваторски третман, међу којима је и бојна секира са инкрустацијом од сребра. Будући да се састоји од органског и неорганског материјала, сам процес конзервације чинио је сложеним и захтевним. Како би се потврдила претпоставка да је за технику инкрустације коришћено сребро, за анализу је примењена скенирајућа електронска микроскопија са енергетско дисперзивном спектроскопијом (SEM-EDS). У раду су представљене различите фазе и материјали који су коришћени у заштити предмета. Читав поступак потврдио је да професионални приступ конзервацији подразумева мултидисциплинарност, чиме се добијају додатне и детаљније информације и шири слика о музејском предмету.

Кључне речи: археологија, секира, сребро, SEM-EDS, конзервација и рестаурација метала, кожа, дрво

За потребе изложбе *Хладно оружје средњовековне збирке Народног музеја Ниш*, која је реализована 2021. године, конзервирано је 37 предмета. Највећи број представљале су стрелице, копља, секире, мачеви и делови буздована, а као најзахтевнији предмет издвојена је бојна секира украшена инкрустацијом од сребра.

На основу писане документације која се чува у архиви Музеја, утврђено је да је секира откупљена пре Другог светског рата и да је до 1962. године била инвентарисана у Збирку етнологије (инв. бр. 1075), након чега је пребачена у Средњовековну археолошку збирку (инв. бр. 305).

Археолошки контекст налаза

Секире су предмети материјалне културе који се могу сврстати и у оруђе и у оружје. По свом облику и начину израде конструисане су тако да се могу вишеструко примењивати, односно нема никакве сумње да је основна функција секире обрада дрвета, мада је сасвим извесно да су оне коришћене и у друге сврхе.¹ Састоје се од сечице, ушица, загиљка и секиришта, односно држала.² Неки аутори сматрају да је секира откривена у гробу са осталим оружјем ратника коришћена као оружје,³ док други за секире откривене у насељима тврде да су коришћене као оруђе.⁴ Међутим, секире у гробовима су такође могле послужити као оруђе, као што су и секире откривене у насељима могле бити коришћене као оружје. Такође, поједини аутори тврде да су секире са дугом дршком коришћене искључиво као оружје,⁵ али, будући да је дршка ретко очувана, њихову намену можемо само да претпоставимо. По Г. Шкриванић секире које су украшене инкрустацијом другим металом јесу бојне секире.⁶

У бојном смислу секира спада у нападно сечно и бодно оружје. Употребљавала се нарочито за борбу прса у прса, а на већим растојањима коришћена је бацањем (пустимице). На подручју бивше Југославије имамо бројна сведочанства о употреби бојне секире која је често приказивана и на зидном сликарству у Хрватској и Србији. У византијским изворима се спомиње средњовековна српска војска која има бојне секире у свом наоружању.⁷ Међутим, после доласка Турака на Балкан све до XVIII века у употреби је једносечна бојна секира, звана балта.⁸ Сечиво је код балте закошено ка секиришту и обично је украшено инкрустацијом сребра, злата и месинга у облику витица и у руми стилу. Балте су ван борбе ношене на десном рамену, код коњице су усарачене (опшивене) у кожу, вешане о ункашу на седлу, као и буздован и бојни чекић.⁹ Балта се с успехом употребљавала против панцир-кошуља. Израђивала се у два облика, ранији – арапски, када је секира са широком формом и персијски (ирански), код које је форма ужа. Персијски облик балте обликом одговара секири назива табарзин која је била у употреби у Персији. Табарзин је лагана коњичка секира малог загиљка и кратког сечива и употребљавала се у Персији од X па све до XVIII века уз минијатурне корекције у облику и декорацији.¹⁰

¹ Цуњак 2005, 21.

² Алексић 2001, 199.

³ Гарашанин, Ковачевић 1950, 117–118.

⁴ Исто, 118.

⁵ Цуњак, 2005, 21.

⁶ Шкриванић 1957, 95–97.

⁷ Исто.

⁸ Аствацатурян 2002, 182.

⁹ Ћурчић 1943, 79.

¹⁰ Аствацатурян 2002, 83.

Секире су у том периоду служиле као ознака чинова коњаничких официра, па су из тих разлога биле богато орнаментисане. У настојању да се пробије све јача заштитна опрема, секира у каснијем времену добија нове додатке, тако да је била основни предложак из којег су се развили хелебарда, глефа, нацак, и друго оружје на мотки.¹¹

Управо је у рушевинама средњовековне цркве Св. Никола у Куршумлији пронађена турска секира – балта, арапског типа са затупљеним, косо постављеним и проширеним сечивом у доњем делу, док су са стране два увучена лука. Површина сечива је украшена флоралном орнаментиком у руми стилу техником инкрустације са сребрном жицом. Аналогије налазимо у примерку из Војног музеја у Београду датованом у XVII век,¹² као и у налазу из околине Ужица који је смештен у период XVII–XVIII века.¹³ Налазу из Куршумлије обликом одговарају и секире из Музеја Републике Српске хронолошки опредељене у период XVIII–XIX века.¹⁴ У Повијесном музеју Хрватске чува се сличан примерак који је коришћен у XVIII веку, с тим да му није познато налазиште,¹⁵ као ни донекле сличном налазу из Народног музеја у Београду датованом у XV–XVI век.¹⁶ Секире оваквог облика најраније се датују у XV век, а у употреби су све до XIX века. Млађи примерци су источњачког порекла, а карактерише их богат линеарни украс и повијена сечица.¹⁷

У народној традицији Босне и Херцеговине овај тип оружја је јако заступљен како у песмама, тако и на надгробним споменицима, али и у кућама из руралних крајева где се чувају као амајлије. Приказ балти врло је чест на турским надгробним споменицима – нишанима. Приказ секире налазимо и на мушким токама и служио је као трофејни знак. Веровање у ово оружје у прошлости било је велико па му је дато чак и религиозно значење, а као амајлија „чувало је оно и младо и старо од злих очију, и разних других ограда и незгода.”¹⁸

Опис предмета пре конзервације

Након пријема секире у конзерваторско одељење, урађен је детаљан макроскопски и микроскопски преглед како би се установило стање предмета. Визуелни преглед показао је да је на секири био изведен конзерваторски третман.

¹¹ Шкриванић 1957, 97; Теиновић 2008, 73; Аствацатурян 2002, 182; Кирпичников, Медведев 1985, 310, Т. 127, 3; Голубева 1987, 102, Т. XLIII/14.

¹² Piletić 1982, 76, Т. VII/4.

¹³ Миловановић 1985–1986, 207, кат. бр. 556.

¹⁴ Теиновић 2008, 73, 148–150.

¹⁵ Šercer 1972, 65, к. бр. 149, Т. 17.

¹⁶ Алексић 2001., 200, кат. бр. 6, Сл. 2/2.

¹⁷ Исто, 201.

¹⁸ Теиновић 2008, 73.

Провером конзерваторске, фото и архивске документације у Музеју, утврђено је да нема података о томе ко је и када обавио овај захват, па се једино могло констатовати да је извршен пре 1977. године.¹⁹

Код предмета који се састоје од више материјала, пожељно је одвојити делове, уколико то не узрокује додатна оштећења. У овом случају, процењено је да се глава секире може одвојити од дршке, што је олакшало манипулацију и примену одговарајућег третмана (слика 1).

Слика 1: Изглед секире пре реконзервације

Изглед површине главе секире и продуката корозије под оптичким микроскопом указивао је да се ради о гвозденом предмету. Површина метала прекривена је тањим слојем премаза за заштиту, а испод њега су се налазиле наслаге тамнобраон и црвене боје, што упућује на присуство хидроксида гвожђа. Визуелним прегледом уочено је присуство црног слоја магнетита. Наслаге су, на појединим местима, у виду брадавичасте структуре, док се на ивицама сечива запажа делимично љускање корозионог слоја, што указује на почетну фазу активне корозије. Метално језгро добро је очувано. Присуство металних танких жица тамносиве боје указују на претпоставку да је декорација изведена у сребру. Наслаге корозионих продуката гвожђа парцијално су прекривале ову декорацију. Унутрашњост отвора на глави секире такође је захваћена тањим слојем корозије.

Глава секире насађена је на краћу **дрвену дршку** и ојачана са два мања дрвена клина (слика 3). Површина дршке прекривена је тањим слојем нечистоћа, израженим у горњем делу, а на површини који је био у контакту са главом секире уочени су прашкасти трагови корозије гвожђа. Дуж доње половине дршке присутне су напрелине дужине 16 и 18 цм, које не утичу на њену стабилност. Део доњег краја дршке недостаје, а на очуваном делу се налази отвор који је служио за качење. На неколико места очувани су фрагменти гвоздених

¹⁹ Кустос Средњовековне збирке Народног музеја у Нишу, Марица Максимовић, по пријему збирке 1977. године затиче секиру у конзервираном стању. Накнадних интервенција није било.

ексера којима је кожа била причвршћена за дршку.

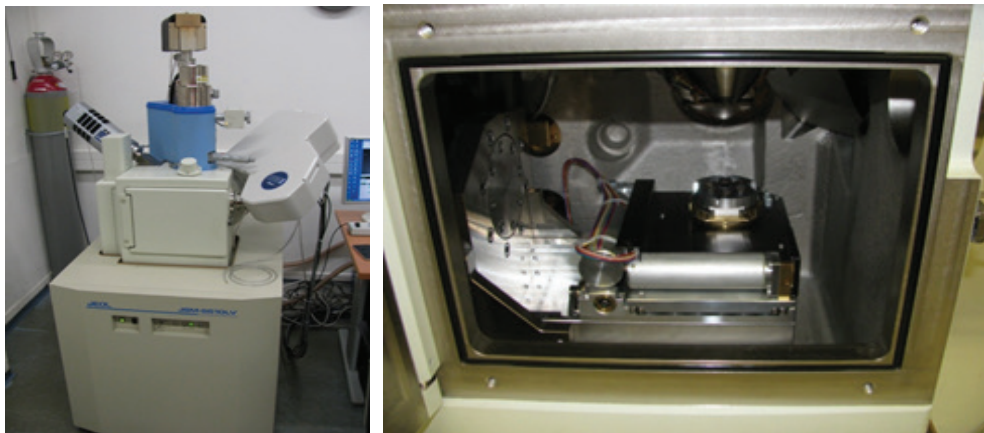
Дршка је обложена глатком, исушеном кожом тамнобраон боје, са крајевима спојеним концем. Могу се уочити механичка оштећења у виду: расцепа коже, оштећења површинског слоја и појаве површинских пукотина у виду мрежастих линија, док један део коже недостаје. У доњем делу дршке, део коже фиксиран је са две гвоздене нитне, захваћене мањим корозионим променама. У горњем делу дршке, на кожи су видљиви трагови утиснутих нитни, испуњени слојем земље ситне гранулације (слике 2–6).

Слике 2–6: Детаљи промена на металним, дрвеним и кожним деловима бојне секире

SEM-EDS анализа материјала

Да би се потврдила претпоставка да је за технику инкрустације коришћено сребро, урађена је додатна квалитативна и квантитативна анализа. Тиме су добијени резултати о врсти и концентрацији елемената који су присутни у металу или легури. За ово испитивање коришћен је скенирајући електронски микроскоп (SEM).²⁰ Хемијске анализе рађене су методом енергетско дисперзивне спектроскопије (EDS) на детектору типа X-Max Large Area Analytical Silicon Drift при напону од 20 kV, а софтвер коришћен за добијање резултата је INCA. За хемијске анализе коришћени су унутрашњи стандарди. Анализе су нормализоване на 100 мас.% (слике 7 и 8).

Слике 7 и 8: Скенирајући електронски микроскоп (SEM), Рударско-геолошки факултет у Београду, Лабораторија за геологију

За потребе анализе сечива узорак је узет скалпелом са задње стране главе секире (слика 9). Пошто је за ову методу потребна мала количина узорка, оштећење предмета било је минимално.

Слика 9: Површина предмета са које је узет узорак за анализу

²⁰ Анализе узорака рађене су на Рударско геолошком факултету у Београду. Модел скенирајућег електронског микроскопа на којем је рађено испитивање је SEM JOEL JSM-6610LV са волфрамским филаментом.

Детаљније о SEM-EDS методи

SEM-EDS метода користи фокусирани сноп електрона произведен волфрамским филаментом (нитима) за хемијску карактеризацију узорака и снимање њихове морфологије са микрометарским и нанометарским увећањима скенирајући њихову површину. При снимању узорак мора бити под вакуумом, како би се осигурало да сноп електрона остане фокусиран и да не ступа у интеракцију са честицама у ваздуху.²¹ Електронски сноп реагује са атомима у узорцима и производи различите сигнале након чега се сваки од ових облика детектује специјалним детекторима (SEI, BSE, EDS, WDS детектори) при чему се добијају различите информације о узорку (морфологија површине узорка, средњи хемијски састав фаза, квалитативни и квантитативни хемијски састав узорка). Слика која се добија је мапа дистрибуције интензитета сигнала емитованог са површине узорка који се скенира. Добијени снимци могу бити подаци о топографији минерала у узорцима или подаци о композицији узорака (односи се на средњи атомски број различитих фаза у узорку) у зависности од детектора којима се детектује сигнал. Скенирајућа електронска микроскопија је моћнија од оптичке микроскопије, не само због повећане снаге увећања, већ због повећања дубинске оштрине.

BSE (Backscattered electrons) слике приказују варијације у средњем хемијском саставу минерала, у дводимензионалној пројекцији. Разлике у боји, од беле до црне на BSE слици, која садржи више фаза различите композиције, зависе од укупног средњег атомског броја елемената у узорку и њихове концентрације. Светлији интензитет приказује фазе у узорку са већим укупним атомским бројем елемената, а тамније области са фазом која има елементе са нижим атомским бројем.²²

Уз **SEM** анализу најчешће се користи и **EDS техника** (спектрометрија дисперговане енергије X-зрака) у сврху одређивања елементарног састава анализираног материјала. Базира се на интеракцији електрона са узорком, која доводи до емитовања карактеристичног X-зрачења, из разлога што сваки хемијски елемент има специфичну атомску структуру која даје јединствен сет пикова на спектру електромагнетног зрачења. Спектар X-зрака садржи линије одређених таласних дужина, карактеристичне за присуство одређених хемијских елемената. На основу тога може се одредити и концентрација хемијских елемената упоређујући њихов интензитет са интензитетом који су емитовали стандардни узорци (чисти елементи или једињења са познатим саставом).

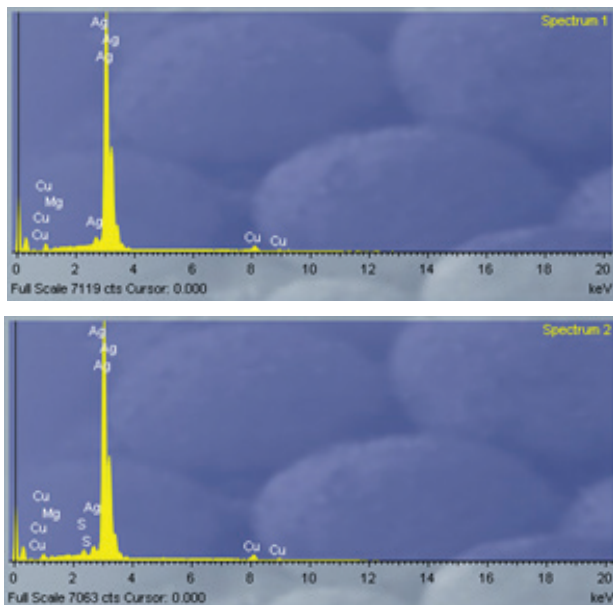
²¹ Reed 2005, 53.

²² Исто.

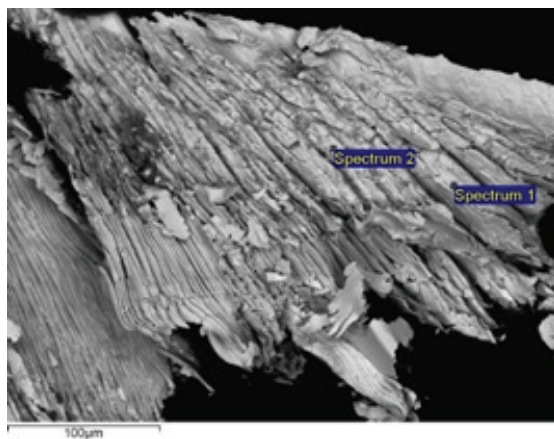
Добијени резултати

Истраживања су обављена на три различите површине на једном узорку, а у оквиру сваке површине, на циљаним местима, одрађене су тачкасте анализе. Резултати квалитативне и квантитативне хемијске анализе представљене су у виду EDS спектра (слике 10, 12 и 14), заједно са BSE снимцима и топографским карактеристикама узорка (слике 11, 13 и 15). Концентрације хемијских елемената у узорку, нормализоване на 100%, представљене су табеларно (табела 1).

Површина 1

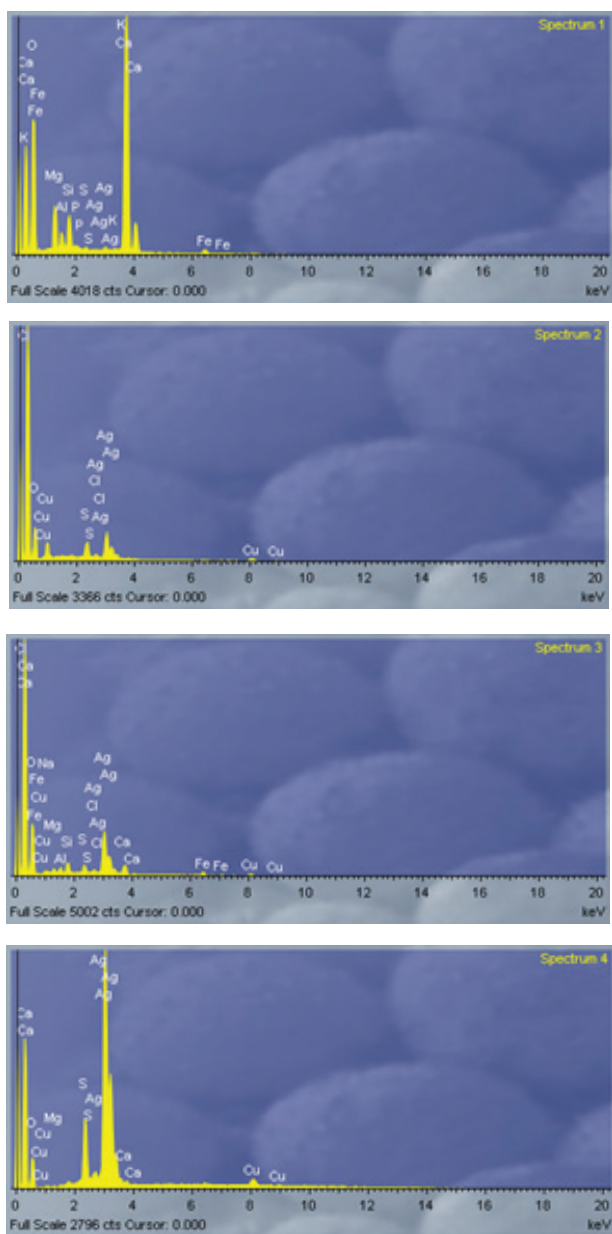

Слика 10: EDS спектри

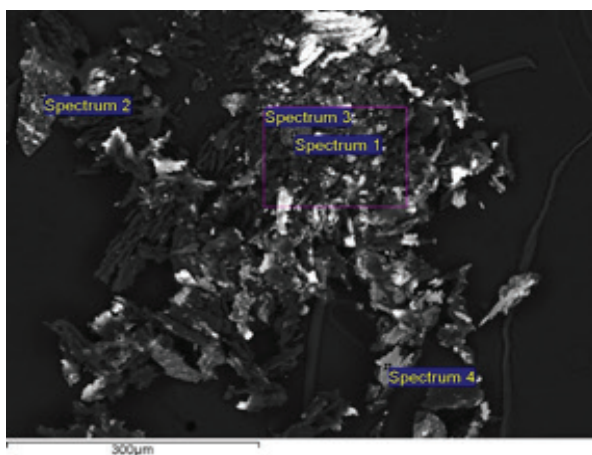

Слика 11: BSE снимак

Површина 2

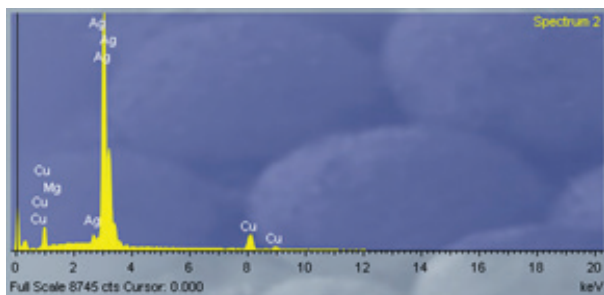
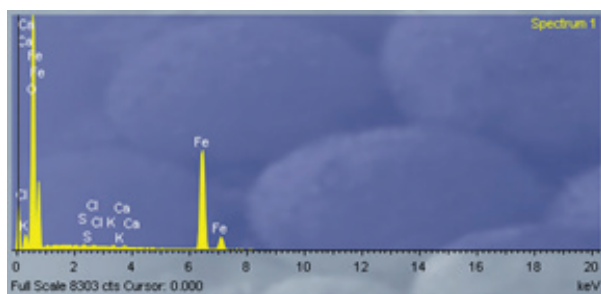

Слика 12: EDS спектри

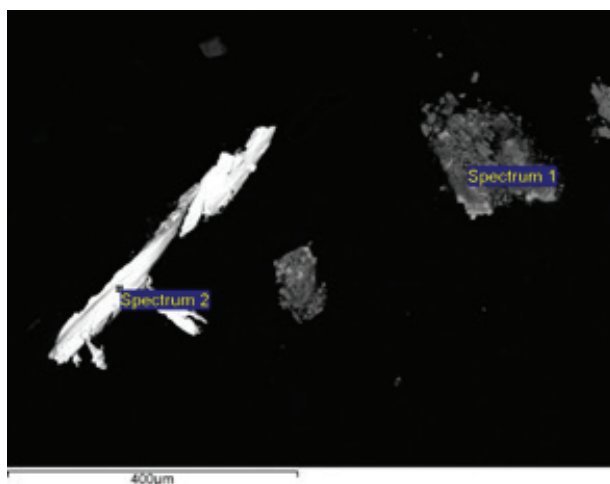

Слика 13: BSE снимак

Површина 3

Слика 14: EDS спектри

Слика 15: BSE снимак

мас.%	Површина 1		Површина 2				Површина 3	
	Спектар 1	Спектар 2	Спектар 1	Спектар 2	Спектар 3	Спектар 4	Спектар 1	Спектар 2
O	-	-	59.1	56.34	52.77	19.72	47.39	-
Na	-	-	-	-	0.9	-	-	-
Mg	0.5	0.37	4.53	-	1.41	0.23	-	0.42
Al	-	-	1.26	-	1.01	-	-	-
Si	-	-	2.71	-	2.39	-	-	-
P	-	-	0.26	-	-	-	-	-
S	-	0.8	0.32	6.43	1.91	6.31	0.29	-
Cl	-	-	-	1.02	0.61	-	0.26	-
K	-	-	0.18	-	-	-	0.31	-
Ca	-	-	29.48	-	3.89	0.54	0.32	-
Fe	-	-	1.44	-	2.85	-	51.44	-
Cu	4.36	3.86	-	7.04	2.88	4.36	-	12.96
Ag	95.14	94.97	0.74	29.18	29.38	68.84	-	86.63
Тотал	100	100	100	100	100	100	100	100

Табела 1: Концентрације хемијских елемената у узорку 2 нормализоване на 100%

Увидом у EDS спектре потврђена је претпоставка да је узорак у великом масеном уделу састављен од сребра са примесама бабра. Присуство бабра објашњава се чињеницом да се сребро, због релативно ниске механичке чврстоће, претежно употребљава у облику легура, те му се додаје бакар у малом проценту. Такође је потврђено да је секира израђена од гвожђа. Присуство кисеоника највероватније потиче од површинске оксидације елемената, док се порекло мале концентрације Mg, K, Ca и Al објашњава могућношћу присутних заосталих нечистоћа.

На микрографији узорка, на површини 1 (слика 11), јасно се види структура сребра у облику листића, а на површини 3 (слика 15) евидентна је разлика у боји и морфолошком изгледу, која потиче од разлике у концентрацији и саставу елемената (светлија област односи се на сребро, а тамнија на присуство гвожђа).

Особине материјала

Будући да се бојна секира састоји од органског и неорганског материјала, ради бољег увида у стање предмета, особине сребра, гвожђа, коже и дрвета посебно су објашњене.

Сребро

Сребро припада групи племенитих метала. Због своје лепоте, сјаја и реткости, веома је цењен. У природи се налазе релативно мале количине сребра са масеним уделом у земљиној кори око $1 \cdot 10^{-5} \%$. Осим у елементарном облику, јавља се и у облику сулфида, арсенида, антимонида, халогенида, бизмутида и др., градећи многобројне минерале, међу којима су најзаступљенији аргентит (Ag_2S) и кераргирит (AgCl). Најчешће се у облику сулфидних минерала јавља заједно са основним минералима олова, бакра и цинка. Због тога се главна количина сребра у свету добија при експлоатацији и металуршкој преради ових руда, а у мањој количини прерадом металног сребра аргентита или других руда које садрже овај метал.²³

Сребро је, поред бакра и злата, први метал који је човек пронашао и почео да користи, пре свега за израду накита, посуђа и украсних предмета. Заједно са златом дуго се користио као мера вредности за размену робе. У различитим периодима и на различитим локацијама, вредност сребра мењала се у односу на вредност злата, што је зависило од тога колико га је било на тржишту.²⁴ У Месопотамији, у периоду између 5. и 2. миленијума п. н. е, сребро се користило у већој количини, док је у Египту у истом периоду, било ређе, чак и скупље од злата.²⁵

У прошлости, људе је жута боја злата подсећала на Сунце, а блештаво бела боја сребра на Месец, те су му на својим језицима давали такво име. У латинском језику, сребро је прво добило име луна, као симбол користили су полумесец, а касније име аргентум (Ag), што у корену речи значи бело, сјајно.²⁶

Сребро је метал високе пластичности, лако се механички обрађује, што му дозвољава да се као и злато може извући у танку фолију или жицу ми-

²³ Техничка енциклопедија 1992, 179.

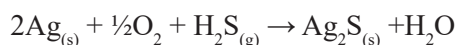
²⁴ Plenderleith 1956, 212.

²⁵ Goffer 2007, 180.

²⁶ Техничка енциклопедија 1992, 179.

кронских димензија. Има већу електричну и топлотну проводљивост од свих других метала (чак за 1/3 већу од топлотне проводљивости бабра), поседује високу способност рефлексије (свеже полирана површина сребра рефлектује 95% видљивог дела спектра),²⁷ високу корозијску отпорност и др. Због релативно ниске механичке чврстоће (по Мосовој скали вредност тврдоће сребра је између 2,5 и 3), тешко га је обликовати. Зато се додају одређене количине бабра, које и одређују чистоћу метала, али олакшавају да постане погодан за практичну примену. Природно сребро обично садржи до 5% нечистоћа, као што су бакар, олово, чак и гвожђе. Сирово сребро има 80% чистоће, а понекад до 50%. Сребро које се користи за израду накита је такозвано стерлинг сребро и садржи 92,5% чистоће, те зато носи ознаку 925.²⁸

Хемијска реактивност сребра релативно је слаба. Електродни потенцијал E° износи +0,8 V.²⁹ Та вредност је блиска племенитим металима и у напонском низу он се налази између бабра и злата. Корозијска отпорност чистог сребра објашњава се првенствено његовом високом електропозитивношћу. Отпоран је према оксидацији, али након дужег времена потамни у реакцији са сумпорводоником из ваздуха:

Атмосферски кисеоник је оксидовао сребро, а у реакцији са сумпорводоником, настали Ag^+ јон веже се у тешко растворљив сребро-сулфид (Ag_2S).³⁰ Због прилично великог електродног потенцијала, сребро се само раствара у концентрованој сулфатној и нитритној киселини, које имају јако оксидацијско деловање.

Услед специфичних хемијских и физичких особина сребра, његових легура и хемијских једињења, сребро налази бројне примене у хемијској и електронској индустрији.

Сребро не припада групи токсичних метала. Занимљиво је споменути његово антибактерицидно дејство тако да је позната његова примена у медицини више од 2 500 година. Користио се и као средство за дезинфекцију и стерилизацију воде, али и за складиштење хране. У новијем периоду нашао је велику примену и у козметичкој индустрији.

У конзерваторској пракси, најчешћа промена која се дешава на музејским предметима је тамњење сребра, због настанка слоја сребро-сулфида (Ag_2S). У облику танког филма, пружа заштиту предмету, дајући му лепу светлосиву патину. Временом, боја постаје тамнија, од плаво-сиве до црне. Један од узрока појачаног тамњења може бити повећање концентрације водоник-сулфида и влаге, при чему се процес корозије убрзава. Влага из ваздуха апсорбује се

²⁷ Исто, 179.

²⁸ Cronyn 1990, 230.

²⁹ Filipović i Lipanović 1988, 1081.

³⁰ Filipović i Lipanović 1988, 1081.

на површински слој сребро-оксида, при чему настаје водоник-пероксид, који оштећује кристалну структуру оксида. Јони сребра продиру са површине метала на површину оксида, реагују са једињењима из ваздуха, формирајући тамни слој сребро-сулфида.³¹

Друга промена која се дешава на предметима од сребра јесте појава у виду низа локалних дебљих корозионих наслага зелене боје. Као што је споменуто, поред сребра, предмети у свом саставу садрже и одређени проценат бакра. Како бакар има мањи позитивни електродни потенцијал ($E^{\circ}=+ 0.36 \text{ V}$) од сребра, у случају када је његов проценат у предмету већи, први ће кородирати, те ћемо као последицу имати таложње његових корозивних продуката на површини предмета (слика 16).

Слика 16: Пример корозионих промена на сребрним минђушама из збирке Народног музеја у Нишу

Све ове промене нарушавају естетски изглед предмета као и његову стабилност, тако да је потребно применити одговарајуће конзерваторске третмане како би се зауставила даља дестабилизација предмета.

Гвожђе

У историји човечанства, употреба гвожђа дала је значајан допринос цивилизацијском напретку те се данас без овог метала не може замислити развој технике. Међу хемијским елементима, након кисеоника, највећа је употреба гвожђа. Разлог овоме је његова распрострањеност (масени удео у Земљиној кори је око 5%), једноставно добијање из руда, лака и многострука прерада метала, добра механичка својства и др.³²

Историја производње гвожђа потиче још из доба праисторије. У почетку, користило се гвожђе које је било метеорског порекла.³³ Производња се огледала

³¹ Milé Z. 2001, 2.

³² Tkalčec 1997, 680.

³³ Greenwood 1997, 1070.

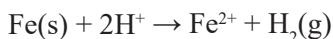
у једноставној редукцији руде гвожђа угљем на обичном огњишту, такозваном директном методом, која је била врло једноставна и примитивна. Како је за топљење гвожђа потребна висока температура (тачка топљења чистог гвожђа је око 1535°C), производ који се добијао није могао да се лије и тешко се обликовао. Временом, почеле су да се користе плитке пећи, уз појачано сагоревање, тако што се температура ватре појачавала коришћењем ручних мехова (дуваљки). У каснијем периоду конструкција пећи се мењала (уводе се високе пећи), као и сама технологија. У новије време, замена дрвеног угља коксом, као редукционог средства, имала је далекосежне резултате и може се сматрати преломном етапом у развоју производње гвожђа, а и представљала је један од главних фактора у покретању Индустрijske револуције. Све наведено је резултирало да сам производ буде квалитетнији и лакши за обраду, те је његова примена била све већа.

У природи постоји много минерала које садрже гвожђе, али само неколико има комерцијалну вредност, јер је проценат гвожђа у већини минерала исувише низак како би се искористио за његово добијање. Према хемијском саставу најважније групе минерала – руда гвожђа су: оксиди, карбонати, силикати и сулфиди. Главне оксидне руде гвожђа су: **магнетит**, Fe_3O_4 , **хематит**, $\alpha\text{-Fe}_2\text{O}_3$, **лимонит** α и $\gamma\text{-FeOOH}$. Карбонатна руда је **сидерит**, FeO_3 , а сулфидне руде су **пирит**, FeS_2 и **халкопирит**, CuFeS_2 .

Данас се гвожђе највише добија из оксидних и карбонатних руда. Редукцијом оксида гвожђа коксом, односно угљеник(II)-оксидом (CO), добија се *сирово гвожђе*, које приближно садржи до 4,5% угљеника. Поред угљеника, сирово гвожђе садржи и друге елементе у доста мањем проценту (силицијум, фосфор, манган и сумпор). Њиховим уклањањем и смањењем садржаја угљеника на масени удео мањим од 1,7% добија се челик.³⁴

Гвожђе је неопходан биоелемент за нормално одвијање живота на Земљи. Присутан је у свим живим ћелијама и његов значај везан је за пренос кисеоника (као део хемоглобина) од плућа до периферних ткива и ћелија, затим за одвијање процеса фотосинтезе (саставни део хлоропласта), као и за многобројне биохемијске процесе у којима долази до преноса електрона.

Узимајући у обзир негативни електродни потенцијал ($E^{\circ}(\text{Fe}/\text{Fe}^{2+}) = -44\text{ V}$), гвожђе је хемијски доста реактивно и јако редукционо средство. Зато се раствара у растворима који садрже јоне многих метала, као што су злато, сребро, жива, бизмут, калај, никл и бакар. Као неплеменити метал лако се раствара у киселинама са неоксидирајућим деловањем према реакцији:

У киселинама које оксидационо делују, као што су концентрована сулфатна и нитратна киселина, гвожђе се не раствара, већ долази до пасивизације тј. до стварања заштитног оксидног слоја. Због тога се сулфатна киселина може транспортовати у незаштићеним цистернама од гвожђа.³⁵

³⁴ Filipović i Lipanović 1988, 1025.

³⁵ Filipović i Lipanović 1988, 1029.

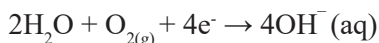
На физичка и хемијска својства гвожђа знатно утиче и мали удео приме-са и нечистоћа, као и величина кристалних зрна. На пример, тачка топљења гвожђа које садржи 0,83% угљеника (еутектички састав) је 740°C, што је скоро 800°C ниже од тачке топљења чистог гвожђа. Чисто гвожђе је меко, тако да су му механичка својства доста слабија од техничког гвожђа и челика.³⁶

У музејским збиркама постоји велики број предмета од гвожђа: архео-лошких, етнолошких и историјских. Од свих метала у природи, гвожђе је нај-подложније корозији и као такво представља озбиљан задатак за конзерватора у одабиру одговарајућих техника и метода конзервације, како би га учинили хемијски стабилним.

Код археолошких предмета сам процес корозије почиње још у земљи, која представља капиларно порозни колоидни систем, чије су поре испуњене ваздухом и водом.³⁷ У присуству влаге и ваздуха гвожђе није стабилно и након одређеног времена прекрије се продуктима корозије. Процес корозије одвија се по електрохемијском механизму, који можемо представити одговарајућим анодним и катодним реакцијама. Анодна реакција растварања гвожђа одвија се на површини метала:

Како би се успоставила равнотежа, на катоди долази до редукције раство-реног кисеоника:

Уколико је вредност рН раствора мања од 4, на катоди може доћи до реак-ције настајања водоника, али се то ретко дешава.

Гвожђе(II) јони настали анодном оксидацијом дају са OH^{-} јонима осло-бођеним на катоди, слој гвожђе(II)-хидроксида, $\text{Fe}(\text{OH})_2$. Једном створен слој, врло лако може да се оксидује у присуству раствореног кисеоника и форми-ра се гвожђе(II, III)-оксид, односно магнетит, Fe_3O_4 , који је електрично про-водљив производ корозије. Гвожђе(II)-хидроксид, такође може даље да се ок-сидује до гвожђе(III)-хидроксида $\text{Fe}(\text{OH})_3$, који се затим трансформише у гетит, $\alpha\text{-FeOOH}$. Овај процес може да доведе до пасивизације гвожђа, јер су магнетит и гетит термодинамички стабилни. Ако је предмет прекривен нерастворљивим производима корозије гвожђа, брзина корозије постепено опада, а сам предмет је импрегниран честицама тла, у коме се налази.³⁸

У супротном, када предмет од гвожђа кородира у влажном и прозачном земљишту, уз присуство растворљивих соли, облик кородираниог слоја трансфор-мише се понекад и до непрепознатљивости. Корозију око предмета чине оксиди гвожђа, оксихидроксида, карбонати, уз присуство кречњака, земље и песка.

³⁶ Tkalčec 1997, 680.

³⁷ Mladenović, Petrović i Rikovski 1985, 50.

³⁸ SifEinarsdóttir 2012, 20. (https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/29390/gupea_2077_29390_1.pdf)

Када се археолошки предмет ископа, корозиони производи су слојевите структуре са једињењима са нижим оксидационим стањем, који се формирају непосредно до металне површине, као и са једињењима са вишим оксидационим стањем који настају у спољашњем слоју. Најчешћа једињења која се могу установити у спољашњем слоју производа корозије су гетит ($\alpha\text{-FeOOH}$) и лепидокрит ($\gamma\text{-FeOOH}$), а понекад и сидерит (FeCO_3). Једињење које се најчешће идентификује на археолошком гвожђу је магнетит (Fe_3O_4) и обично се налази уз металну површину предмета, али може бити присутан и у другим слојевима корозије (слике 17–19).

Слике 17–19. Примери опште корозије карактеристичне за гвожђе на предметима из збирке Народног музеја у Нишу

Корозија изазвана присуством хлорида је још један проблем који се јавља код археолошких предмета. Оштећења у виду стварања пукотина, кратера, љуспања корозионог слоја су иреверзибилни и могу довести до потпуног губитка предмета. Присуство хлорида се може препознати и по настанку такозваних „суза” (познато и као „знојење гвожђа”). Када је релативна влажност висока, соли гвожђе-хлорида апсорбују воду, растварају се и формирају капљице жуто-наранџасте боје (слика 20). Друга појава карактеристична за присуство хлорида је формирање сферичних, шупљих, црвених опни, које настају таложењем гвожђа оксихидоксида око спољашње ивице капљица.³⁹

³⁹ Sif Einarsdóttir 2012, 21. (<https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/29390/>)

Слика 20. Појава „суза” на површини гвозденог предмета услед присуства хлорида

Важно је истаћи да присуство микроорганизама у земљи може изазвати знатно повећање брзине местимичне корозије гвожђа. Највећу опасност представљају анаеробне сулфатне бактерије које се развијају у муљевитом, глиновитом и мочварном земљишту у коме постоје анаеробни услови.⁴⁰ Уочено је да анаеробне бактерије највероватније производе сулфидне јоне који се комбинују са металним јонима на аноди и долази до формирања црног корозивног продукта гвожђе(II)-сулфида, FeS .⁴¹

Дрво

Дрво је једно од најстаријих материјала које је човек користио за израду алата, оруђа, посуђа, бродова, склоништа. Оно што је дрво чинило толико популарном сировином јесте лакоћа његове обраде.⁴²

Припада групи органских материјала и главне компоненте дрвета су целулоза (око 50%), хемицелулоза (око 25%) и лигнин (око 25%). Целулоза и хемицелулоза су полисахариди, а лигнин спада у групу полимера ароматичне структуре. Поред тога, дрво садржи споредне састојке као што су смоле, шећери, уља, гуме.⁴³ Од елемената у његовој структури највише су заступљени: угљеник 49%, кисеоник 44%, водоник 6% и др.⁴⁴

Штетна деловања која доводе до оштећења, односно пропадања дрвених музејских предмета, могу се свести на четири узрочника.

Први и најзначајнији узрок јесте утицај атмосферичке влажнине, односно релативна влажност и температура. Повећана вредност релативне влажности у дужем периоду, у музејским условима, доводи до бубрења, повећања запремине, као и губитак чврстоће дрвета. Уједно долази и до растварања целулозних влакана,

gupea_2077_29390_1.pdf)

⁴⁰ Mladenović, Petrović i Rikovski 1985, 51.

⁴¹ Cronyn 1990, 169.

⁴² Unger, Schniewind and Unger 2001, 3.

⁴³ Исто, 16.

⁴⁴ Klarić 1999, 3. (<https://hrcak.srce.hr/108500>)

губи се структура и особина дрвета.⁴⁵ Честе флукутације температуре узрокују напраслине и пукотине у структури дрвета.

Повећана релативна влажност поспешује деловање и раст дрвених гљивица, које представљају други узрок пропадања дрвета, доводећи до биохемијског оштећења.

Гљивице се хране целулозом, лигнином, као и другим једињењима које улазе у састав дрвета.⁴⁶ Микроскопске врсте гљива јесу буђ или плесни, које не нарушавају структуру дрвета, и појављују се у виду танке превлаке на његовој површини.

Као трећи узрок који доводи до оштећења дрвета, а за музејске предмете и најштетнији, издвајају се сипци. Они користе дрво за храну, склоништа и размножавање, чиме нарушавају физичка својства дрвета. Најчешће врсте које уништавају дрво припадају роду *Coleoptera* (тврдокрилци) и роду *Isoptera* (термити).⁴⁷

Четврти узрок је штетно деловање светла, које доводи најчешће до убрзаног старења и исушивања дрвета. Светло представља видљиви део спектра светлосног зрачења, који обухвата ултраљубичасто и инфрацрвено зрачење. Када се говори о светлу, обично се мисли на сунчеву светлост, али треба имати у виду да су ултраљубичасто и инфрацрвено зрачење присутни у свим изворима светлости и да могу довести до оштећења предмета.⁴⁸ Ултраљубичасто светло изазива фотолизу целулозних влакана, која тамне и распадају се, док ће лигнин пожутети и након дужег деловања доћи ће до његовог распадања. Код неадекватне расвете, утицај светла као извора топлоте, при дужем излагању предмета може довести до оштећења дрвета.

Музејске збирке поседују дрвене предмете у комбинацији са другим материјалима, али најчешће са металом. Интеракција између ова два материјала зависи од врсте дрвета, метала и услова средине у коме се налазе. Ако је влажност ваздуха повећана, утицаће на промене како на металу тако и на дрвету, те ће продукти деградације међусобно утицати на хемијске и физичке промене композитног материјала.

Кожа

У претходним поглављима описане су особине сребра, гвожђа и дрвета, као и услови који доводе до њиховог пропадања. У музејским збиркама, поред предмета који се састоје од поменутих материјала, присутни су и предмети од коже, који су углавном рађени у комбинацији са другим материјалима.

Главни састојак коже је колаген, који представља 98% везивног ткива. Међутим, прерађена, готова кожа има сложенију хемијску структуру. Састоји се од мешавине колагена и хемикалија које се користе за штављење коже и за разне завршне операције третирања.⁴⁹

⁴⁵ Исто, 6. (<https://hrcak.srce.hr/108500>)

⁴⁶ Исто, 9.

⁴⁷ Unger, Schniewind and Unger 2001, 51.

⁴⁸ Живковић 2011, 25.

⁴⁹ Kite, Thomson and Angus 2006, 36.

Дугогодишњим истраживањима утврђено је да до пропадања коже долази због сложеног процеса хидролизе и оксидације компонената колаген/танин (из биљних сировина за штављење коже) комплекса. На ове реакције утиче и окружење у којем се кожа налази, као што су релативна влажност, температура, неодговарајућа рН вредност и загађење из ваздуха.⁵⁰

При нормалним условима чувања, кожа садржи одређену количину воде, што омогућава влакнима у њеној структури да се не слепљују.⁵¹ Повећана температура утиче на иреверзибилно скупљање и крутост коже, чиме се убрзава њено старење. Повећана релативна влажност, између осталог, омогућава развој микроорганизама. Утицај неадекватног светла (првенствено ултраљубичасто зрачење) може утицати на промену боје коже.

Може се закључити да код композитних музејских предмета, процес корозије и пропадања различитих материјала је доста сложен, међусобно повезан, али избор одговарајућег конзерваторског третмана и адекватна превентивна заштита може утицати на дугорочну стабилност предмета.

Реконзерваторски третман

На основу свих добијених података: визуелног прегледа помоћу микроскопа, квалитативних и квантитативних анализа и особина материјала, приступило се поступку реконзервације бојне секире са сребрном инкрустацијом.

Глава секире

У претходном делу рада објашњен је процес корозије гвожђа и сребра. Као што је речено, сребро спада у племените метале са позитивним електродним потенцијалом који га чини отпорнијим на деградацију, за разлику од гвожђа, које спада у релативно нестабилне метале и лако долази до стварања корозионих продуката (слике 21 и 22).

Слике 21 и 22: Глава секире пре реконзервације

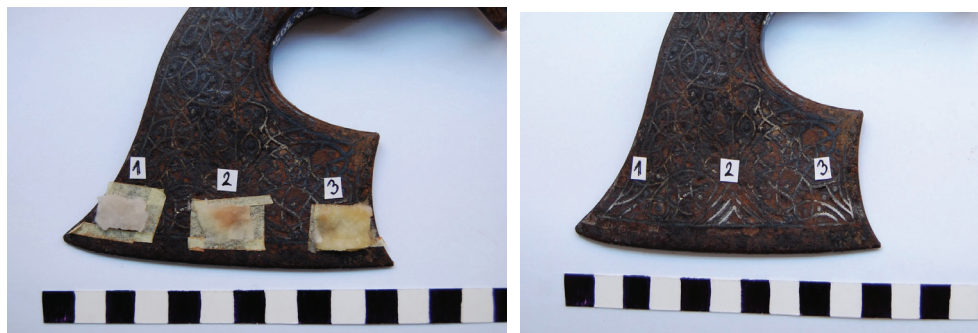
⁵⁰ Kite, Thomson and Angus 2006, 36.

⁵¹ Радосављевић и Петровић 2000, 402.

Када су два метала у контакту, због разлике у електродном потенцијалу, онај који је мање племенит брже кородира, у овом случају гвожђе, а сребро као племенитији метал, заштићенији је и кородира спорије.⁵² Код избора конзерваторског третмана треба имати у виду да се одговарајући третмани за различите материјале могу међусобно искључивати. Ефекат третмана који је погодан за одређену врсту материјала може бити деструктиван за другу компоненту у предмету.

Како је предмет био планиран за излагање на споменутој изложби, након микроскопских и макроскопских прегледа и хемијских анализа, одлучено је да се примени метода хемијског чишћења, како би се омекшали производи корозије и тиме олакшало њихово механичко уклањање, као и одстрањивање растворљивих соли, првенствено хлорида.

Како би се одабрао раствор најпогоднији за хемијско чишћење секире, урађене су пробе чишћења тампонирањем. Коришћени су следећи водени раствори: 5% натријум бикарбонат (NaHCO_3), 1,5% и 3% Комплексон III (динатријумова со етилендиаминтетрасирћетне киселине) (слике 23 и 24).

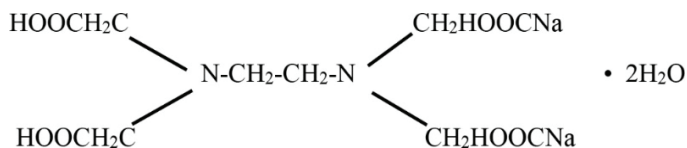

Слике 23 и 24: Пробе хемијског чишћења
(1. 1,5% NaHCO_3 ; 2. 1,5% Комплексон III; 3. 3% Комплексон III)

Посматрајући резултате помоћу микроскопа, установљено је да је трећи реагенс (3% Комплексон III) дао најбоље резултате у чишћењу сребра и у уклањању продуката корозије гвожђа.

Комплексон III (динатријумова со етилендиаминтетрасирћетне киселине), EDTA-Na_2 , једна је од аминикарбонских киселина. Она је врста лиганда, хелатног типа, јер за себе везује јоне метала преко кисеоникових атома из карбоксилне групе и азотових атома. EDTA у облику динатријумове соли користи се због боље растворљивости у води у односу на чист EDTA (слика 25).

⁵² Mladenović, Petrović i Rikovski 1985, 29.

Слика 25: Структурна формула EDTA-Na₂

Хелатни агенси су успешни у уклањању различитих корозионих и других наслага захваљујући механизму формирања комплекса, при чему се EDTA-Na₂ апсорбује на површинским слојевима слабећи корозиону структуру, тако што раствара специфичне јоне метала (формира растворљиве комплексе са њима) и на тај начин ослобађа хелатни комплекс у раствор, спречавајући њихово даље деловање. На пример, EDTA-Na₂ изолује гвожђе(III) јоне и тако омогућава растварање наслага гвожђе оксида.⁵³

Посебно су значајна испитивања која указују да је коришћење EDTA-Na₂ у процесу чишћења археолошких предмета од гвожђа знатно утицала и на уклањање хлоридних једињења одговорних за процес активне корозије чиме је повећана дугорочна стабилност предмета. Треба напоменути да је код ових реакција неопходна стална циркулација раствора, како би се лакше уклонили растворени комплексни јони и омогућило брже дејство раствора.

Хемијско чишћење започето је потапањем главе секире у 3% EDTA-Na₂, уз повремено праћење стања предмета, како би се проверио степен уклањања. Потом је извршено испирање предмета дестилованом водом, а површина метала механички је очишћена комбинацијом стаклене и синтетичке, меке четке. Након поновног испирања дестилованом водом, предмет је третиран алкохолом ради бржег сушења. Визуелним прегледом уочено је да је већа површина корозионих наслага уклоњена (слике 26 и 27).

Слике 26 и 27: Детаљи главе секире након првог хемијског чишћења

⁵³ Cronyn 1990, 66.

Механичко чишћење настављено је скалпелом помоћу микроскопа. Пошто је глава секире прекривена сребрним украсом у виду густог преплета, одстрањивање наслага корозије гвожђа рађено је пажљиво, како се сребро као мек метал не би оштетио. Примена хемијског третмана у комбинацији са механичким, поновљен је више пута. Након што су потпуно уклоњене корозионе насlage, наставило се са поступком (у више серија) дубинског испирања у благо загрејаном воденом раствору 5% натријум бикарбоната, а затим у чистој дестилованој води уз мешање течности на магнетној мешалици. Испирање предмета веома је важно у процесу конзервације, јер се на тај начин уклањају све растворљиве соли, као и преостале количине употребљених хемикалија, и тако смањује могућност њиховог утицаја на појаву корозије.

Када је садржај растворљивих соли сведен на минимум, а чија се вредност одређивала кондуктометром, предмет је остављен да се осуши на ваздуху уз повремено потапање у етанол. Завршно уклањање површинске корозије одрађено је коришћењем гумица за полирање композита на микромотору, изумимајући површину сребрне инкрустације.

У току рада на горњој површини главе секире, након уклањања слоја корозије уочен је текст изведен у техници инкрустације (слика 28).

Слика 28: Изглед текста на површини секире

Након завршене комплетне реконзервације, натпис је превео стручни преводилац.⁵⁴ Текст је следеће садржине:

Сахиб Мустафа Заим
1322.

у преводу

Власник Мустафа Заим
1904/1905.⁵⁵

⁵⁴ Превод је урадила доц. др Ирена Колај Ристановић, Филолошки факултет у Београду, Катедра за оријенталистику.

⁵⁵ Година 1332. одговара 1904/1905. години по соларном хришћанском календару.

У завршном делу реконзерваторског третмана, урађена је површинска заштита главе секире, коришћењем 5% Паралоида Б72 у ацетону (кополимер полиетил метакрилата)⁵⁶ (слика 29).

Слика 29: Изглед главе секире након завршене реконзервације

Дрвена дршка са кожном оплатом

Дрвена дршка секире је добро очувана, без присутних биолошких и већих механичких промена које би урушавале њену стабилност. Конзерваторски третман је подразумевао уклањање нечистоћа са површине дрвета, које су биле израженије у горњем делу дршке. Најпре су одрађене пробе чишћења како би се одабрао раствор са најбољим резултатима. Коришћени су дестилована вода и разблажени водени раствор алкохола у односу 1:1. Након што су се површине осушиле, показало се да се нечистоће боље уклањају разблаженим воденим раствором алкохола. Приликом чишћења туфером, водило се рачуна да се структура дрвета не засити раствором, а присуство алкохола је убрзавало процес сушења, не доводећи до исушивања дрвета.

Кожа је третирана на следећи начин: површинске нечистоће уклоњене су сунђером за суво чишћење⁵⁷, а како би се спречила даља механичка оштећења услед манипулације предметом, одлучено је да се уради подлепљивање критичних површина уз коришћење Beva 371 филма (дебљине 65 микрона).⁵⁸

Beva 371 је врста лепка који се користи у облику пасте и у облику филма, чија се активација постиже топлотом коришћењем конзерваторске пегле са одговарајућим наставцима. По хемијском саставу представља мешавину етилен

⁵⁶ Стонун 1990, 89.

⁵⁷ Сунђер је израђен од природног вулканизованог каучука, који не садржи хемијске додатке и не оставља трагове на кожи.

⁵⁸ Конзервација коже рађена је у матичном, Народном музеју Србије, уз стручну консултацију вишег конзерватора за органски материјал, Татјане Недељковић.

винил ацетатне смоле, полициклохексанона и парафина.⁵⁹ Првенствено се користи у конзервацији слика, као и папира, текстила и коже.

Поступак подлепљивања оштећених делова обухватао је постављање филма испод коже, тј. уз његово наличје. Као што је споменуто, за активацију филма потребна је топлота, а како не би дошло до оштећења коже у додиру са пеглом, као изолатор користи се силиконизирана полиестарска фолија (*Melinex*) која се не лепи за кожу и не узрокује промене на њеној површини. Вредност температуре која је у овом процесу коришћена јесте 75°C, а време контакта око 30 секунди (слике 30–32).

Слике 30–32: Фазе подлепљивања коже коришћењем *Beva 371* филма

Предности филма у овом поступку су његова хемијска постојаност, реверзибилност, особина да не мења боју коже, једноставност у његовом наношењу, флексибилан је и не омета манипулацију предмета. Реверзибилност се постиже краткорочним излагањем *Beva* филма растварачима хексана или хептана (у течном стању или у виду паре), односно уз помоћ топлоте, користећи конзерваторску пеглу.⁶⁰

Танак слој корозије на металним нитнама уклоњен је механички челичном четкицом коришћењем висећег мотора, при чему се водило рачуна да не дође до оштећења коже.

Након завршеног поступка подлепљивања, површина коже, заједно са металним нитнама, заштићени су утрљавањем микрокристалног воска

⁵⁹ Kite, Thomson and Angus 2006, 127.

⁶⁰ Kronthal L., et al, 2003, 348. (https://www.researchgate.net/publication/271690702_Beva_371_and_Its_Use_as_an_Adhesive_for_Skin_and_Leather_Repairs_Background_and_a_Review_of_Treatment)

(*Renaissance wax polish*) у веома танком слоју, чиме је истовремено кожи враћен сјај (слике 33–35).

Слике 33–35: Изглед секире након завршене реконзервације

По завршетку изложбе *Хладно оружје средњовековне збирке Народног музеја Ниш*, која је успешно реализована у периоду новембар 2021–март 2022. у Галерији Синагога у Нишу, бојна секира је због свог значаја и изгледа изложена на сталној поставци у Музеју.

Услови чувања предмета и вођење музејске документације

Критеријуми одржавања температуре и релативне влажности у музејским условима битни су елементи у заштити предмета од физичких, хемијских и би-

олошких оштећења. Код композитних материјала, појединачне вредности релативне влажности за органске и неорганске материјале значајно се разликују. Препоручена вредност релативне влажности за метал је до 30%. За органски материјал оптималне вредности релативне влажности су између 45% и 60%, а температуре између 12°C и 18°C. Зато се мора наћи компромисно решење, односно препоручена вредност одређује се у односу на материјал који је осетљивији.

Препоручене вредности температуре у изложбеном простору прилагођене су потребама посетилаца, зими $19^{\circ} \pm 1^{\circ}\text{C}$, а лети $24^{\circ} \pm 1^{\circ}\text{C}$. За предмет, који је тема овог рада, на основу свега наведеног препоручена вредност релативне влажности је у распону 40–55%, а температуре 18–22°C. Ове вредности треба одржавати у константном опсегу с обзиром на то да честе и нагле осцилације у вредностима температуре и релативне влажности знатно утичу на стабилност предмета. Код органског материјала посебну пажњу треба посветити врсти и интензитету осветљења.⁶¹

Вођење конзерваторске документације (уз одговарајућу фотодокументацију) јесте битан сегмент квалитетно спроведеног конзерваторско-рестаураторског третмана. Примена и ток одговарајућих третмана, резултат извршених анализа и коришћења различитих материјала у процесу конзервације, биће доступне и каснијим генерацијама. На тај начин указује се на предности и недостатке у поступку рада, чиме се унапређује заштита музејских предмета.

Постоји више начина за вођење конзерваторског картона. Увођењем информационалних технологија у музеје, развијено је софтверско решење IMUS, кроз који се обрађује сваки музејски предмет. Музеј у Нишу данас користи ову дигиталну верзију за чување документације, где спада и вођење конзерваторских картона.

Закључак

У овом раду представљен је (ре)конзерваторски третман секире која је израђена од више врста материјала, што је сам поступак заштите чинио сложеним и захтевним. Отежавајућу околност по конзерваторе представљала је чињеница да нису познати подаци о времену и начину на који је спроведен првобитни конзерваторски поступак, односно какве су физичке и хемијске промене биле присутне на предмету. Ово потврђује важност вођења и чувања конзерваторске документације, како би будуће генерације колега, након одређене временске дистанце, биле у прилици да увиде предности и недостатке коришћења различитих материјала и конзерваторских процедура.

Пре почетка рада обављене су консултације са колегама из других музеја и том приликом размењена су искуства о примени различитих метода, мате-

⁶¹ Препоручена јачина осветљења за небојено дрво и кожу је 200 lx, а за бојену кожу је 50 lx. (Живковић В., 2011, *Стручна упутства за контролу услова у окружењу збирки*, Београд, 34).

ријала и поступака, што је дало јасне смернице у спровођењу процеса конзервације. Квалитативне и квантитативне анализе метала урађене су на Рударско-геолошком факултету у Београду, а конзерваторски третман коже у Народном музеју Србије. Сарадња са колегама из наведених институција показала је да професионални приступ конзервацији подразумева мултидисциплинарност, чиме се добијају додатне и детаљније информације и шира слика о музејском предмету. Све ове информације могу бити изгубљене, ако се предмети не конзервирају, чувају и проучавају на адекватан начин. С тим у вези, неопходно је и да се конзерватори континуирано едукују о актуелним техникама и материјалима.

На нашем примеру показано је и да исправно вођен поступак конзервације може изнедрити драгоцене податке о датовању предмета, односно, да корозивни процеси могу да доведу и до покривања или еродирања декорације и натписа. Појава натписа на глави бојне секире из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу (*Сахиб Мустафа Заим /1322.*, у преводу: „власник Мустафа Заим 1904/1905”) показала је исправност првобитног инвентарисања предмета у Збирку етнологије и пружио податке за даља истраживања о власнику који је поседовао овај вредан предмет.

Литература

- Алексић М., Оружје из средњовековне збирке Народног музеја у Београду, *Гласник Српског археолошког друштва* 17, Београд 2001.
- Аствацатурян Э. Г., *Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея*, Санкт-Петербург 2002.
- Гарашанин М., Ковачевић Ј., *Преглед материјалне културе јужних Словена у раном средњем веку*, Београд 1950.
- Голубева Л. А., *Поволжские финны, в Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва 1987.
- Goffer Z. 2007, *Archaeological chemistry*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 180
- Greenwood N.N. and Earnshaw A., 1997, *Chemistry of the Elements*, 2nd Edition, Butterworth-Heinemann, Oxford
- Живковић В., 2011, *Стручна упутства за контролу услова у окружењу збирки*, Централни институт за конзервацију у Београду, Београд, 25
- Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф., Вооружение, в *Древняя Русь - Город, замок, село*, Москва 1985.
- Kite M., Thomson R. and Angus A. 2006, *Materials and techniques: past and present in the conservation of leather and related materials*, Butterworth-Heinemann
- Klarić M. 1999, Теоретска начела очувања дрвне музејске грађе, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. No. 8, 187- 204. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/108500>

- Kronthal L., et al, 2003, Beva 371 and its use as an adhesive for skin and leather repairs: Background and a review of treatments, *Journal of the American Institute for Conservation*, Vol. 42, No.2, 341–362. Dostupno na :
https://www.researchgate.net/publication/271690702_Beva_371_and_Its_Use_as_an_Adhesive_for_Skin_and_Leather_Repairs_Background_and_a_Review_of_Treatments
- Cronyn J.M. 1990, *The Elements of Archaeological Conservation*, Routledge, New York
- Миловановић Д., *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије - од позне антике до 1690. године*, Београд 1985–1986.
- Младеновић С, Петровић М. и Риковски Г. 1985, *Корозија и заштита метала*, Издавачка радна организација „Раd”, Београд.
- Милић З. 2001, Сребро у: *Приročник 1, Конзервирање и реставрирање градива из посамезних материјала*, Ljubljana, Skupnost muzejev Slovenije, poglavlje 3.1.6. Dostupno na: <http://sns-muzeji.si>
- Piletić D., Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u Vojnom muzeju, *Vesnik Vojnog muzeja* 28, Београд 1982.
- Plenderleith H.J., 1956, *The conservation of antiquities and work of art*, Oxford university press, London, 211
- Радосављевић В. и Петровић Р. 2000, *Конзервација и реставрација архивске и библиотеке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Архив Србије, Београд.
- Редакција. 1992, Сребро, у: *Техничка енциклопедија*, Лексикографски завод Мирослав Крлежа, Загреб.
- Reed S. J. B. 2005, *Electron microprobe analysis and scanning elektronmicroscopy in geology*, Cambridge University Press, New York.
- Sif Einarsdóttir S. 2012, *Mass conservation of Archaeological Iron Artefacts - A case study at the National Museum of Iceland*, GUPEA (Gothenburg University Library) Dostupno na: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/29390/gupea_2077_29390_1.pdf
- Теиновић Б., *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике Српске*, Каталог музејске збирке I, Бања Лука 2008.
- Ткалчец М. 1997, Жељезо у: *Техничка енциклопедија*, Лексикографски завод Мирослав Крлежа, Загреб.
- Ćurčić V., *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu god. LV, Sarajevo 1943.
- Unger A., Schniewind A. and Unger W. 2001, *Conservation of Wood Artifacts: A Handbook*, Springer, Berlin, New York
- Filipović I. i Lipanović S. 1988, *Oruđa i anorganska kemija*, „Školska knjiga”, Zagreb
- Цуњак М., *Средњовековно оружје и опрема ратника са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево 2005, 21.
- Šercer M., *Staro oružje na motki, katalog muzejskih zbirki VII*, Zagreb 1972.
- Шкриванић Г. А., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Dragana Išljamović
Niš National Museum

Slobodan Mitić
Niš National Museum

Jovana Malbašić
Faculty of Mining and Geology
University of Belgrade

**CONSERVATION OF A SILVER-ENCRUSTED BATTLE-AXE
AND APPLICATION OF SCANNING ELECTRON MICROSCOPY
WITH ENERGY DISPERSIVE SPECTROSCOPY IN THE
ANALYSIS OF MATERIALS**

Summary

In 2021 Niš National Museum prepared the exhibition *Cold weapons from Niš National Museum Medieval Collection*. During the inspection of the items designated for exhibition it was established that 37 of them require conservation treatment, among which was the silver-encrusted battle-ax. Since it consists of organic and inorganic material it made the conservation process itself complex and demanding. In order to confirm the assumption that silver was used for the encrustation technique scanning electron microscopy with energy dispersive spectroscopy (SEM-EDS) was used for analysis. The work presents different phases and materials used in the protection of objects. The entire work procedure confirmed that a professional approach to conservation implies multidisciplinary, which provides additional and more detailed information and a broader picture about the museum object.

ПРВА КЊИГА УТИСАКА ИЗ БЕОГРАДСКЕ СПОМЕН-СОБЕ БРАНКА МИЉКОВИЋА

Апстракт: Књиге утисака у музејима посетиоцима пружају могућност да искажу своје утиске о виђеном. Нажалост, некимa служе за забаву, док их већина посетилаца и не примећује. Навика уписивања утисака данас је готово ишчезла, а ово важно сведочанство је у многим музејима чак повучено из редовне употребе. Књиге утисака су временом изгубиле своју улогу документа који говори о једном времену, људима и њиховим импресијама. Музеалци се углавном слажу око тога да је књига утисака потребна, јер поред неких основних показатеља, представља и својеврсни есејистички феномен. Поред тога, уписано мишљење и сугестије од вишеструке су користи у неким будућим активностима, нарочито када је организовање изложби у питању. Данас када се комуникација међу људима свела на комуникацију преко друштвених мрежа и посете сајтовима, све је више оних посетилаца који своје импресије остављају у музејским електронским књигама утисака. У овом чланку представићемо књигу утисака из прве београдске спомен-собе Бранка Миљковића, која и након толико година представља занимљиво сведочанство са посветама бројних значајних посетилаца.

Кључне речи: књига утисака, заоставштина, документ, спомен-соба, утисак, музеј

Заоставштина Бранка Миљковића (Ниш, 1934 – Загреб, 1961) након његове преране смрти остала је у кући његових родитеља у Београду, у улици Ђорђа Кратовца 52. Још током његовог студирања, скромној кући на Вождовцу, у Београду, дозидана је мала соба са посебним улазом коју је користио као радну. Било је то стециште читаве генерације песника и књижевних стваралаца педесетих и шездесетих година 20. века. Та соба, која је била сведок многих песничких прича и догодовштина, постала је, нажалост, и прва *Бранкова спомен-соба*. Иза Миљковића остао је огроман број рукописа и књига из личне библиотеке, фотографије, лични предмети. За уцвељене родитеље били су једина успомена на сина. Ипак, на годишњицу песникове смрти 12. фебруара 1962. године, отворена је Миљковићева спомен-соба у оригиналном простору. Његови родитељи, а посебно брат Драгиша, брижљиво су сачували све што се од песникове заоставштине нашло у кући. На десетогодишњицу Миљковићеве смрти песникови родитељи су донели одлуку да знатан део заоставштине припадне Нишу, песниковом родном граду. О томе како је ова вредна музејска грађа стигла у нишки музеј, говори запис на неколико страница *Летописа*.

Двадесет и трећег децембра 1970. год. били смо на разговору са родитељима и братом Бранка Миљковића. Они су потпуно сагласни да читаву заоставштину песника Миљковића уступе Нишу, чак су и родитељи изјављивали да би се и они вратили у Ниш...¹

Са читавом Миљковићевом заоставштином, у музеј је 1971. године стигла и мала свеска са уписаним утисцима посетилаца Бранкове прве спомен-собе. У инвентарну књигу музеја уведена је под бројем 1608. Црно-зелена свеска, димензија 20 цм x 15 цм, са тврдим корицама, опшивена је зеленом платненом траком. Истом траком заштићени су и углови свеске, који су и поред тога оштећени. Свеска има 11 исписаних листова. У тексту који следи записи из ове књиге утисака унети су аутентично, ћирилицом и латиницом, без правописних интервенција.

На првој страници уписан је датум 12. II. 62 па је јасно да су имена потписана приликом отварања спомен-собе. На првој и другој страни тога дана уписано је 31 име.² Међу уписанима налазила су се нека од најзначајнијих имена ондашњег београдског књижевног круга: Предраг Палавестра, Никола Дреновац, Десанка Максимовић, Васко Попа, Момчило Миланков, Јован Христић, Љубомир Симовић, Димитрије Ђурковић, Петар Пајић и други. Слика 1

У наставку следе поруке Миљковићевих пријатеља и поштовалаца.

Branko je velik kao pjesnik i kao čovjek. Takav je bio u stvarnosti i takav će ostati u sjećanju svojih prijatelja. Svojom humanošću i svojim književnim djelom zadužio nas je da uvijek mislimo na njega.

Beograd, 12 II 1962 LJ. Voban

Бартолић Иван и Ксенија (кумови).

Цитирам Златка Томичића:

„Убио се pjesnik да би живјели непjesници.”

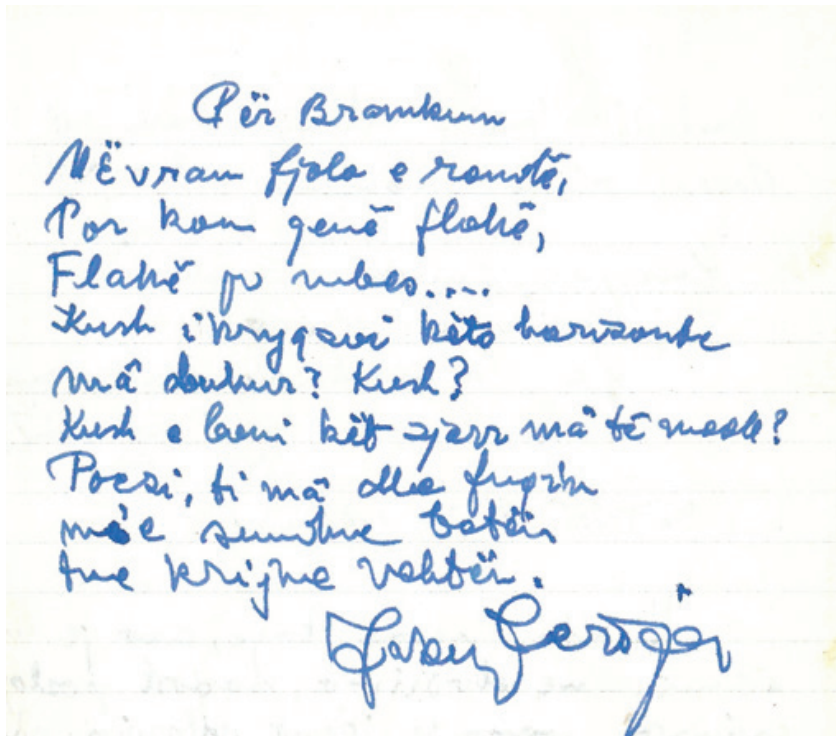
Д. Николић³

¹ Народни музеј Ниш, Одељење документације, *Летопис Народног музеја Ниш*, 1970/71. год. свеска 1.

² Предраг Палавестра (1930–2014), критичар, историчар књижевности; Никола Дреновац (1907–1996), песник и преводилац; Мила Ђоковић (подаци нису пронађени); Мирко Башевић (подаци нису пронађени); Петар Пајић (1935–2019), песник; Десанка Максимовић (1898–1993), песник; Мира Алечковић (1924–2008), песник; Р. Матијевић (подаци нису пронађени); Момчило Миланков (1924–1979), књижевник; Васко Попа (1922–1991), песник; Јован Христић (1933–2002), песник есејиста; Бора Ђосић (1932) књижевник, есејиста, преводилац; Љубомир Симовић (1935), песник, романсијер, преводилац; Димитрије Ђурковић (1925–2021) писац, редитељ, глумац; (имена четворице потписаних нису читљива у оригиналном документу); Бартолић (подаци нису пронађени); Милован Јовановић (подаци нису пронађени); Драгомир Николић (подаци нису пронађени); Михаиловић (подаци нису пронађени); Марко Враћешевевић (1903–1974), песник и романсијер; име није читљиво у оригиналном документу; Рисим, Богић Рисимовић (1926–1986), сликар; Тори Јанковић (1934–1978) редитељ; нечитко; Слоб. Ђорђевић Дане (подаци нису пронађени); два имена нису читљива у оригиналном документу; Д. Којић (подаци нису пронађени).

³ Добрила Николић (1938), песникиња са којом се Бранко Миљковић интензивно дружио последњих месеци свога живота. Једна је од последњих особа која га је видела живог 11.

Слика 2 Порука на албанском 1

Од четири стране света изабрао си север! Можда на северу има љубави!
Твој Тори

Драги Бранко Твој друг из групе неосимболиста

Драган Колунџија,⁴

Тужно

Бгд, 12- II-62g

Vatra tvoje vatre je i moja vatra. Iz pepela tvojih nemira rodio se čovek.

12. II 62.g.

Nenad Andrejević⁵

12. II 1962 Берковић Перса

Цвета Миленковић

13. II 1962 Стојковић Милена

13. II 1962 Комадина Вида

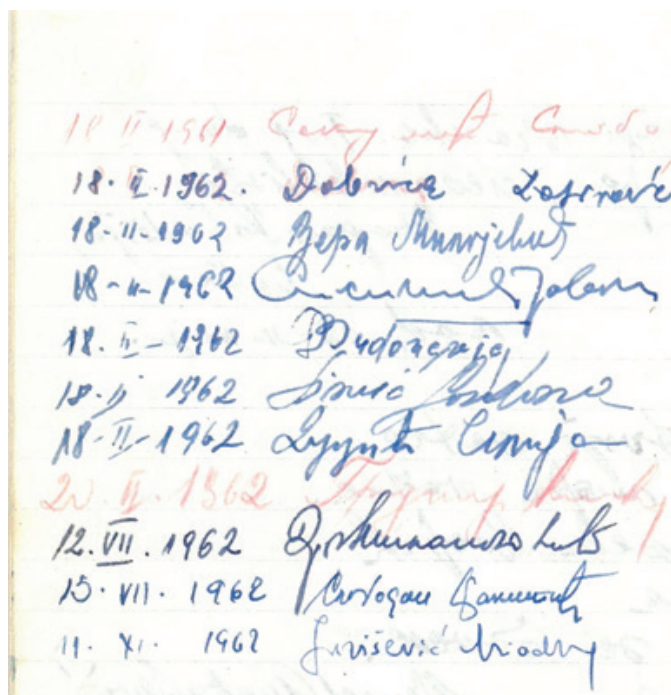
12. II 1962 Miodrag Jurišević⁶

⁴ Драган Колунџија (1938–2020), књижевник и песник.

⁵ Ненад Андрејевић (1931), сликар, новинар.

⁶ Миодраг Јуришевић (1940–1987), лекар и књижевни критичар.

Слика 3 Групни потписи посетилаца 1962

Након још петнаест потписа датованих различитим датумима завршава се 1962. година.

12. II 1963

„И дрво рече немој...”

Божидар Шуица⁷

Бранимир Шћепановић

Коста Димитријевић

Матија Бећковић

Божа Тимотијевић

Жика Лазивић, ако је неосимболизам игра, онда ћемо се играти до краја. Зар не Бранко?

Божа Тимотијевић

Браво, Бранко!

Жарко М. Петровић

⁷ Божидар Шуица (1936), песник; Бранимир Блажо Шћепановић (1934–1966), песник; Коста Димитријевић (1933–2021), књижевник, публициста, новинар; Матија Бећковић (1939), песник, књижевник, филолог; Божидар Божа Тимотијевић (1932–2001), песник; Жика Лазивић (1932–2009), романописац, приповедач, новинар; Жарко М. Петровић (1932–2018), композитор, писац, песник.

*On nije otišao...
 On će ostati s nama do kraja...
 I nikad neće zaboravljeni biti
 Prijatelji iz vremena davnih
 Olga Spiridonović⁸*

Miodrag Jurišević

*12-V-63
 Данас су те посетили
 мртви
 Буди срећан
 (нечитко)
 Бранко Воскресе.
 Воли те твој Т Јанковић*

*Danas sam video smrt!...
 Ako treba zvati nekog,
 Pozivamo prijatelje!
 Odela neka ostanu
 Na stalcima,
 Koja ljigavom jednoličnošću
 Ne kazuju ništa
 Od prosečnosti ništavila.
 Branko, dragi prijatelju,
 Ti si o zvao NIŠTA!
 12.V 63 Nenad Andrejević
 - prijatelj uvek-*

*Reči su možda uspešan prestanak
 jave al ne san kad se izjasne
 2. II.1964 god
 Miodrag Jurišević*

Morović Milena 2.II.64. g

*Smrt nisam vido!
 Dođavola – dozvoli Branko, dragi druže i prijatelju, Veliki pesniče – ali k vragu
 Ti si živ ŽIV
 San
 Sam i svetiljka ćuti*

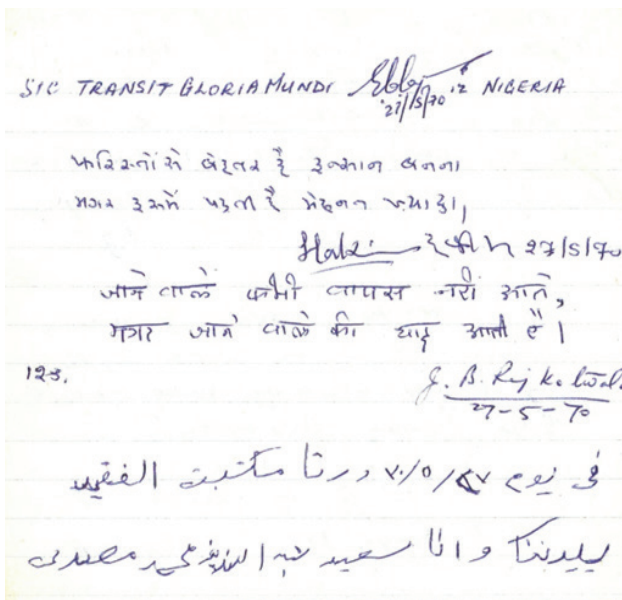
⁸ Олга Спиридоновић (1923–1994), позоришна и филмска глумица.

Samo znakovi što ih stvaram
Stravično galame
Nijedne meke ruke
Nijedne nežne reči
Sam u gejzirm tame
Slušam plačljive oluke
I saslićujem kišu
Vreme je daleko od mojih
Neko u crnom odelu slutnje
Bez lica na pragu mom stoji
Ovosvetski putnik i lualica
Tvoj Vasilije Bjelajac

Beograd, 26. III 69. gospodnje
U ime svoje, Maka Dizdara, Kolundžije Dragana, Izeta Sarajlića, Hamze Hume,
Duška Trifunovića, Anđelka Vuletića, Ivana Cekovića i dr.
I Svetislava Oljače, Joška Toni Plazodića, Lorgera, Zupca, Noge, Slobodana
Raketića, Vjekoslava Medvešček, Ivana Kondića u ime B i Vasilija D. Bjelajca
U ime svih poeta Jugoslavije.

За успомену и сећање на посету спомен собе свом добром пријатељу вели-
ком песнику наше генерације Бранку Миљковићу
Коста Димитријевић
1970, јануар 18.

Четири посвете су на страном језику.

23. VI 1970. Бгд

„Исто је певати и умирати.”

Б. Миљковић

Сада док разгледам Твоје песме и Твоју спомен собу свјестан сам колико су ове твоје речи тачне и пророчки истините. Сам си рекао: „Ко се игра ватром на њој ће сагорети”, тако је и било. Врли песниче, Орфеју српског песништва, музо којој непријатељи сасекоше крила баџивши те у блато смрти. Ти ниси мртав. Кажем то данас а то ћу казати сутра јер такви песници као што си био ти вечито живе у песми у камену, у травама и цвећу, на небу и међ звездама и у људским срцима.

Поводом 9 годишњице смрти ја Ти драги мој Бранко посвећујем две песме:

1) Бранку Миљковићу

Траве и звезде још живе
над каменом што ти име носи
и птице несвакидашње лет Ти
звездан памте...

Орфеју!

Из ноћи кроз зору смрти ране
Ти у вечиту светлост уплови.

20. V 1970

Смрт није начин да се заборави успомена на једног човека, напротив смрт тога човека нас обавезује да се с поштовањем сећамо његове личности. Уосталом то нам најбоље доказује твој пример.

2) Смрт

То није песма,
ватра није...
То није бол
ни птица није...
Нит травка , нит цвет...
То је вечита глад земље
ил боље
то ништа није...

јуна 1971. 3. Јовић

Смрти се не треба плашити, смрт треба прижељкивати, треба је волети, треба јој се радовати јер је она наше спасење, јер она нас на крају ослобађа из тамнице нашега живота у којој смо мимо своје воље засужњени и одводи нас у мир, у блаженство.

„Уосталом можда ће овај век видети још мртвих песника”- можда и мене чека иста коб... Ако је тако чашу жучи коју ће ми живот пружити са задовољством ћу ископити до дна...

А теби драги мој Бранко нека је вечито хвала за све, нека се успомена на тебе у моме срцу никада не угаси (мада Те знам само преко твојих стихова и по

ономе што су ми други, а поготову Твоји родитељи о теби испричали), нека би твоје песничтво било плодна њива на којој ће се развити дрво моје поезије...

Да си жив драги мој Бранко знам да би у Теби нашао свог највећег пријатеља, овако се пријатељим само са Твојим песмама које су моја најдража душевна храна.

Још једном драги мој Бранко велико Ти хвала, и слава Ти

Твојој сени одани пријатељ

Звонимир Звонко Јовић

За успомену на посету

Бранковој кући

„свак против свакога

сам против свих

сунце против злих”

После онога

„Уби ме прејака реч...”

ништа веће

Радослав Братић⁹, 22. октобар 1970.

Епитаф за Бранка Миљковића

Ватра на пустом месту

Сажеже оног ко је пали.

Добривоје Јевтић¹⁰

Др Сава Пенчић

Јовић Света

Зоран Милић

Вице Петровић

23. октобар 1970

За успомену Бранковој кући одн. на посету

(аутограф нечитко)

Стојичић Душан

23.10.1970

Посетили породицу Миљковић – кућу песника БРАНКА – видели остави-
ну песникову – кустоси Историјског музеја Србије.

8. новембар 1970

Саво Андрић¹¹

Ђорђе Митровић

⁹ Радослав Братић (1948–2016), књижевник и драматург.

¹⁰ Добривоје Јевтић (1936), песник и сликар; Сава Пенчић (1925–2003), русиста, слависта, књижевник; Јовић Света (подаци нису пронађени); Зоран Милић (1940–2007), песник, есејист, преводилац; Видосав Вице Петровић (1936–2017), књижевник, публициста.

¹¹ Саво Андрић (1936), кустос ИМС; Ђорђе Митровић (1938), кустос ИМС.

Књига утисака, као својеврсна збирка импресија, у музејима и различитим изложбеним поставкама одувек је служила као огледало успешности једне изложбе. У овом случају књига утисака говори о песнику Бранку Миљковићу, али и о његовим пријатељима и поштоваоцима. Ова књига не третира изложбу нити изложене предмете, већ њено тежиште представља Бранко Миљковић и његово песничко дело. Књига утисака из Бранкове прве спомен-собе у Београду, специфични је зборник различитих исповести и сећања на познатог песника. Она је више „књига жалости” него утисака. Посвете у овој књизи најчешће имају тон исповести и исказаних осећања.

Ове, по свему различите, поруке и по карактеру веома су разнородне и могле би се сврстати у неколико група. Најзанимљивије, али у исто време и малобројне, јесу песме посвећене Бранку Миљковићу. Порука у форми епитафа, којима је и сам Миљковић био склон, има неколико, а аутори су његове колеге песници. С друге стране, најбројнији су потписи са датумом који не говоре много и на први поглед представљају само имена. Знатан је број групних потписа међу којима су имена добро позната најширој књижевној јавности. Временом, они су постали признати књижевници и песници са простора бивше Југославије. Такође, у једну групу порука спадају и кратке конвенционалне поруке са акцентом на „чувању успомене”. Порука има и на страним језицима: албанском, арапском, хебрејском. Посетилац из Нигерије написао је посвету на латинском: SIC TRANSIT GLORIA MUNDI (прев: Тако пролази слава света). При писању порука, подједнако су коришћена оба писма, ћирилица и латиница.

Посвете у првој књизи утисака представљају не тако обимну, али занимљиву грађу која је значајан извор најразличитијих информација. Она представља сведочанство о једном времену, али такође је и својеврсна допуна Миљковићевој биографији и то оног дела који говори о његовом друштвеном животу и људима којима је био окружен.

Jelena Bogdanović
Niš National Museum

THE FIRST BOOK OF IMPRESSIONS FROM THE BELGRADE MEMORIAL ROOM DEDICATED TO BRANKO MILJKOVIĆ

Summary

On the anniversary of Branko Miljković's death the first Memorial Room dedicated to the poet was opened in his family house in Belgrade at 52, Đorđa Kratovac Street. From the first Belgrade Memorial Room dedicated to the great poet the Book of Impressions has been preserved which tells about significant personalities who paid tribute to the poet who died young. The poets of the Belgrade literary circle of those times, as well as the poets from former Yugoslavia wrote down their impressions. After so many years the Belgrade Book of Impressions presents an interesting testimony and contribution to the elucidation of the biography of this important poet.

ОТВАРАЊЕ МЕДИЈАНЕ 2022.

У циљу промоције богатог римског културног наслеђа на тлу Србије, а поводом обележавања 1700 година од доношења Миланског едикта, у Србији је 2013. организована државна прослава под називом „Милански едикт 313–2013”. Имајући у виду значај Ниша као места рођења једног од потписника едикта, императора Константина Великог и Медијане као његове задужбине, донета је одлука о изградњи заштитне конструкције изнад виле са перистилом. Влада Србије за ову намену издвојила је средства у износу од 120 милиона динара, а реализација посла поверена је Заводу за заштиту споменика културе Ниш.

Радови на изградњи су отпочели јануара 2013, због чега је археолошко налазиште Медијана затворено за посетиоце. По првобитном плану, рок за завршетак радова био је шест месеци, након чега би локалитет поново био отворен за посетиоце и доступан за ходочаснике који су планирали да присуствују централној прослави обележавања јубилеја заказаној за 6. октобар 2013. у Нишу. Међутим, проблеми који су се јавили приликом реализације самог пројекта, као и низ интервенција спроведених на згради Музеја, онемогућили су отварање налазишта још наредних десет година.

Пројектовани изглед заштитне конструкције промењен је током реализације одустајањем од наткривања северозападног дела виле, јер је утврђено да се остаци инфраструктуре терми шире и да је неопходно обавити обимна археолошка истраживања, па тек онда сагледати могућност за примену предложене заштитне конструкције. Поред ове измене, приликом постављања два носача у североисточном делу виле пробијен је кров Музеја, што је изазвало не само оштећење на објекту, већ је локалитет добио негативну медијску пажњу и постао тема за расправе како у стручним круговима тако и међу грађанима Ниша и шире. Сва ова догађања показала су велике пропусте у пројектовању заштитне конструкције али и неодговорност приликом извођења радова, јер је правовременим реаговањем штета на музејској згради могла бити избегнута. У таквим околностима Народни музеј Ниш доноси одлуку да преузме иницијативу за решавање питања музејске зграде и уз финансијску подршку Министарства културе организује конкурс за израду идејног решења реконструкције 2017. године.¹ Након одабира победничког решења, израђена је техничка документација, а средства за реализацију радова

¹ И. Рашковић, М. Комленић, Н. Јелић, Б. Петровић, Идејно решење за реконструкцију зграде Музеја на археолошком налазишту Медијана (првонаграђени рад на конкурс за дизајн), *Зборник* 25–26, Ниш 2018, 147–158.

обезбедили су Министарство културе и Град Ниш.² Поред свих изазова са којима смо били суочени од почетка реализације 2021, укључујући и пандемију ковид 19 и проблеме у набавци материјала и опреме, радови на згради Музеја су успешно окончани августа 2022, након чега је урађена музејска презентација (слике 1-3). Крајем децембра завршени су и остали радови на налазишту са циљем стварања услова за његову презентацију: урађена је конзервација античке архитектуре у северозападном делу виле, извршена је корекција кровног покривача заштитне конструкције, уклоњене су привремене заштитне конструкције, изграђене су пешачке стазе и постављене интерпретативне табле на терену (слика 4.).

Археолошки парк Медијана је званично отворен 27. децембра 2022. године, у присуству министарке културе и потпредседнице Владе РС Маје Гојковић, градоначелнице Ниша Драгане Сотировски, епископа нишког Арсенија и многобројних званица и представника медија (слике 5 и 6). Поводом отварања локалитета и услед великог интересовања грађана Ниша, донета је одлука да улаз буде слободан током новогодишњих и божићних празника. Позитивна реакција грађана који су посетили Медијану представља сатисфакцију за све изазове са којима смо се суочавали у настојању да се отвори локалитет и очувају његове културно-историјске вредности. Медијану смо учинили доступном за посетиоце а нама предстоји даљи рад на инфраструктурном опремању, како би се побољшали услови за истраживања и презентацију задужбине императора Константина Великог.

Илустрације:

Слика 1 – Изглед Музеја након реконструкције, прочеље

² Средства за реализацију пројекта обезбеђена су у оквиру програма „Градови у фокусу 2018“.

Слика 2 – Изглед Музеја након реконструкције, унутрашњост

Слика 3 – Мозаик из сале за гозбе (стибадија) А

Слика 4 – Медијана, поглед са улазног платоа

Слика 5 – Званичници на отварању Медијане (слева удесно: Весна Црноглавац, директорка Музеја, Душица Давидовић, заменица градоначелнице, Драгана Сотировски, градоначелница Ниша, Маја Гојковић, потпредседница Владе РС и министарка културе, Душан Живковић, председник ГО Нишка Бања, епископ нишки Арсеније, Братислав Вучковић, председник ГО Палилула и Адриана Анастасов, већница за културу и туризам града Ниша).

Слика 6 – Посетиоци на Медијани

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

069(497.11)

ЗБОРНИК / Народни музеј Ниш = Papers
/ The National Museum of Niš ; главни и
одговорни уредник Весна Црноглавац. - 1985, бр.
1- . - Ниш : Народни музеј Ниш, 1985- (Ниш :
Свен). - 24 cm

Годишње.

ISSN 0352-8979 = Зборник - Народни музеј Ниш
COBISS.SR-ID 16328450